

ЕВРОПЕИЗАЦИЈА У СРБИЈИ ПОЧЕТКОМ ХХІ ВЕКА

**Антрополошка анализа социокултурних
промена у периоду евроинтеграција**

Марија Брујић

Одељење за етнологију
и антропологију
Филозофски факултет
Универзитет у Београду

ДОСИЈЕ
СТУДИО

МЕАП

Библиотека
Етнoантpопoлoшки прoблeми
МОНОГРАФИЈЕ
Књига друга
Марија Брујић
ЕВРОПЕИЗАЦИЈА У СРБИЈИ
ПОЧЕТКОМ ХХІ ВЕКА
Антрополошка анализа
социокултурних промена
у периоду евроинтеграција

Универзитет у Београду – Филозофски факултет
Одељење за етнологију и антропологију

Етнoантpопoлoшкe пpоблeмe

МОНОГРАФИЈЕ

Књига друга

Уредник

Милош Миленковић

Секретар Редакције

Марко Пишев

Рецензенти

Проф. др Бојан Жижић

Проф. др Љиљана Гавриловић

Уређивачки одбор

Rodrigo Araya Dujisin (Universidad Católica de Chile, Chile); Мирјана Веселиновић-Хофман (Катедра за музикологију Факултета музичких уметности Универзитета уметности у Београду); Иван Вуковић (Одељење за филозофију, Филозофски факултет Универзитета у Београду); Дејан Димитријевић (Department de sociologie-ethnologie Université de Nice – Sophia Antipolis); Јелена Ђорђевић (Одељење за политикологију Факултета политичких наука Универзитета у Београду); Зорица Ивановић (Одељење за етнологију и антропологију, Филозофски факултет Универзитета у Београду); Зоја Карановић (Одсек за српску књижевност, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду); Сенка Ковач (Одељење за етнологију и антропологију, Филозофски факултет Универзитета у Београду); Сања Поткоњак (Одсек за етнологију и културну антропологију, Филозофски факултет Универзитета у Загребу); Радмила Радић (Институт за савремену историју Србије); Владимир Рибић (Одељење за етнологију и антропологију, Филозофски факултет Универзитета у Београду); Војислав Станимировић (Катедра за правну историју, Правни факултет Универзитета у Београду); Лидија Радуловић (Одељење за етнологију и антропологију Филозофски факултет Универзитета у Београду); Гордана Горуновић (Одељење за етнологију и антропологију, Филозофски факултет Универзитета у Београду)

Марија Брујић

ЕВРОПЕИЗАЦИЈА У СРБИЈИ ПОЧЕТКОМ XXI ВЕКА

Антрополошка анализа
социокултурних промена
у периоду евроинтеграција

Београд, 2016.

*Ауторка и издавачи захваљују Министарству просвете, науке
и технолошког развоја Републике Србије које је суфинансирало
шtamпање ове публикације у оквиру научноистраживачког
пројекта Идентификационе политике Европске уније:
Прилагођавање и примена у Републици Србији (177017).*

Etnoantropološki problemi – MONOGRAFIJE
je neprofitno izdanje koje možete u elektronskoj formi
besplatno preuzeti na adresi:
www.anthroserbia.org

САДРЖАЈ

РЕЧИ ЗАХВАЛНОСТИ	9
ПРЕДГОВОР	11
1. УВОД	13
2. ОСНОВНИ ПОЈМОВИ И ТЕОРИЈЕ О НАСТАНКУ УЈЕДИЊЕНЕ ЕВРОПЕ И ЕВРОПЕИЗАЦИЈИ ПОСЛЕ II СВЕТСКОГ РАТА – КА АНТРОПОЛОШКОЈ АНАЛИЗИ	21
2.1. Европски културни идентитет	24
2.1.1. Историјска перспектива	25
2.1.2. Културни контекст – европеизација као идентификација	29
2.2. Појам „јединство у различитости“	35
2.3. Појам „европски грађанин“	38
2.4. „Мис Универзум“	41
2.5. Основни појмови и теорије о европеизацији ..	46
2.5.1. „Бодибилдинг“: европеизација као европски процес	48
2.5.2. Европеизација, космополитизам и глобализација	53
2.5.3. Где је још могуће тражити европеизацију?	65
2.6. Закључак уз ово поглавље	66
3. УТИЦАЈ ЕВРОПЕИЗАЦИЈЕ НА КВАЛИТЕТ ЖИВОТА: ЗДРАВСТВЕНИ СЕКТОР	69
3.1. Реформа здравственог система у Србији	73
3.1.1. Преглед нормативне здравствене реформе у Србији	77

3.2. Здрава породица и успешно родитељство: антрополошка анализа интернет медија о чувању матичних ћелија у Србији	82
3.2.1. Матичне ћелије и здравље у Србији	87
3.3. Закључак уз ово поглавље.....	100
4. FOOD FOR THOUGHT: ХАЛАЛ ХРАНА У СРБИЈИ – ОСМАНСКО ИЛИ ЕВРОПСКО НАСЛЕЂЕ?.....	105
4.1. Од исламског до европског Балкана и назад ...	107
4.1.1. „Османизација“ и „деосманизација“ Балканског полуострва	109
4.1.2. Османско наслеђе	113
4.1.3. Савремени исламски и турски утицаји у ЕУ и на Балкану	118
4.2. Храна добра и за јело и за мишљење	121
4.2.1. Храна добра за мишљење	122
4.2.2. Халал: храна добра за јело	126
4.3. Халал у Србији	128
4.3.1. Агенција за сертификацију халал производа: „халал као европски бренд“	130
4.4. Закључак уз ово поглавље	134
5. ЕВРОПЕИЗАЦИЈА НАСИЉА ИЛИ НАСИЛНА ЕВРОПЕИЗАЦИЈА?.....	136
5.1. Да ли је „батина из раја изашла“?.....	145
5.1.1. Насиље	145
5.1.2. Моћ	148
5.1.3. Европска култура и насиље	151
5.1.4. Два вида теорије о друштвеном балансу на примеру европеизације	155
5.2. Србија између Европе и насиља	157
5.2.1. Од (Западног) Балкана до ЕУ	160
5.2.2. Појам „(Западни) Балкан“	163
5.2.3. СФРЈ и ЕУ	168

5.2.4. Да ли постоји репродукција колонијализма током приступања ЕУ? Случај Србије.	169
5.2.5. Од Србије до ЕУ	173
5.2.6. Ка Европској унији.	178
5.3. Закључак уз ово поглавље.	188
6. ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА	191
SUMMARY	197
ЛИТЕРАТУРА	199
Извори	225

РЕЧИ ЗАХВАЛНОСТИ

Ова монографија представља прерађену и прилагођену докторску дисертацију одбраћену на Филозофском факултету Универзитета у Београду 2013. године. Током писања доктората и потом сређивања и дораде рукописа многи људи, од којих морам да истакнем неколико поименице, позитивно су утицали на мој рад и подстрекивали истраживање.

Пре свега, ментору проф. др Милошу Миленковићу дугујем искрену захвалност на конструктивним саветима и понекад оштрим, понекад духовитим, али увек утемељеним критикама и несебичној људској и пријатељској подршци. Другим професорима са Одељења за етнологију и антропологију који су ме подучавали, саветовали и са којима сам сарађивала током протеклих година хвала на труду који су уложили у мој интелектуални развој. Својим саговорницима господи Мустафи Јусуфспахићу и Закију Шалтафу захваљујем на сарадњи и угодном разговору. Рецензентима проф. др Бојану Жикићу, проф. др Марини Симић и др Ивану Ђорђевићу захваљујем на доброј вољи да међу првима читају рукопис, на корисним коментарима и подстицајним сугестијама. Посебно морам да споменем Ендрјуа Хоџиза и Алвара Ескудера којима сам захвална на пријатељској помоћи у лектури резимеа на енглеском језику, односно у обради фотографије на корицама. И на крају, све ово би имало мање смисла да моја породица није била уз мене.

Иако је очито да сам могла да рачунам на помоћ и савете многих стручних и добронамерних људи, све могуће грешке и сви пропусти у раду су моји. Међутим, то видим као могућност и подстрек за наставак антрополошке дискусије о европеизацији Србије.

ПРЕДГОВОР

Тек када сам почела да радим докторско истраживање постало ми је јасно да се ја не бавим европеизацијом него неким њеним сегментима, тј. „отеловљењима“ и да никада нећу успети да је савладам, надиграм нити укротим. Другим речима, постала сам свесна немогућности да опишем и детаљно анализирам дати феномен с обзиром на „стоглавост“ европеизације, што је вероватно карактеристично за судбину истраживача феномена дугог трајања. Истовремено сам имала доживљај константне наткриљености европеизацијом и уроњености у њу. Актуелност датог процеса у Србији је додатно појачавала моје фрустрације и панику да ми предмет истраживања „бежи из руку“. Здраворазумски је, стога, поставити питање – зашто сам се ухватила „у коштац са Голијатом“? Пре свега, привукла ме је баш та недореченост европеизације. О европеизацији и евроинтеграцијама стално слушамо и читамо у медијима. С друге стране, процес европеизације је остао недовољно артикулисан а евроинтеграције и даље представљају „мрачни тунел у коме тапка српска дневна политика“ играјући „један корак напред, два корака назад“ са ЕУ. Поред тога, оба феномена су тренутно глобални термини који су веома „модерни“ (енг. *buzzwords*) у академском али и јавном дискурсу. Примера ради, само у периоду од јула до октобра 2011. године учествовала сам на три међународне конференције посвећене европским студијама којима је последњих пар година заиста избомбардована шира друштвенонаучна и хуманистичка академска јавност. Радим такође на пројекту МПНТР *Идентификација политичке Европске уније: идентификација и примена у Републици Србији* посвећеном ширем антрополошком истраживању евроинтеграција, односно европеизације Србије. И

пored неколико заиста сјајних студија из домаће антропологије о Европи и Србији и евроинтеграцијама Србије, та је тема и даље довољно интелектуално провокативна да буде предмет научног истраживања. Најзад, желела сам себи да разјасним где ја то тачно живим будући да ме живот у Србији подсећа на живот на „чардаку ни на небу ни на земљи“. Нисмо Европска унија али више нисмо ни „само“ Балкан, већ неко „пост-“ друштво: постсоцијалистичка, посткомунистичка земља и/или „постконфликтни регион“, како често инострани и домаћи научници у области друштвених наука дефинишу овај регион.

Свако поглавље почиње неким цитатом из књига о авантурама девојчице Алисе Луиса Керола. Сем што волим те књиге и мислим да могу само да красе моју монографију, ово, наравно, није примарни разлог због којих сам се одлучила на то. Сматрам да је могуће установити смислену везу између цитата и поглавља. Чарлс Доџсон, познатији као Луис Керол, у својим, наизглед дечјим, књигама коментарише и преиспитује (уштогљено) викторијанско друштво и његова правила и начела. Аутор се поиграва са питањима као што су: ко има моћ придавања значења појмовима и терминима, да ли (идентитетске и развојне) промене утичу на суштину бића, како артикулисати идентитет, да ли контекст условљава значење итд. Иако је главна јунакиња Алиса, у некој домаћој варијанти јунакиња може да буде и Република Србија (која по „годинама“ вероватно и „приличи“ једној девојчици) која се у својим евроинтеграцијским авантурама сусреће са „финим и добрим али и суровим и застрашујућим ликовима“, „решава чудновате задатке“ и служи се „невероватним триковима“. На крају обеју Керолових књига Алиса се буди и враћа у свој стварни и сигурни свет. Република Србија, као јунакиња ове монографије, и даље је дубоко успавана и тек остаје да видимо исход њеног „буђења“ – у Европској унији или ван ње.

1

УВОД

*Насмејана Мачкице, [...] молим ње, да ли би ми хћела
показати како да одем одавде?*

То много зависи од тога куда желиш да одеш, рече Мачак.

Свеједно ми је куда ћу оћићи [...], рече Алиса.

Онда је свеједно којим ћеш поћем кренући, рече Мачак.

[...] само да неће сћићнем, додаде Алиса.

*Ох, ња сигурно ћеш неће сћићи, рече Мачак,
само ако будеш дуго ишла.*

(Kerol 2002, 44–45)

Предмет ове монографије је антрополошко истраживање скорије европеизације Србије. Током последњих година проучавала сам социокултурне промене које се сматрају „европским“, а до којих посредно или непосредно долази због све већег „приближавања“ Републике Србије (РС) Европској унији (ЕУ) после 2000. године, што је у складу са спољнополитичким циљем земље. У том смислу овде се не имплицира да Србија није и раније европеизована, ни да она није европска земља, нити да је процес европеизације нужно започео придруживањем Европској унији. Овде усвајам становиште према коме се под европеизацијом подразумева процес придруживања Унији, пошто је у питању технички термин који се у науци, администрацији и медијима користи да означи овај процес.

Према „Националној стратегији“ коју је донела Влада РС 2005. године,

иридруживање и ирисијуање Евројској унији је стиришешко ойредељење Србије... [док се] иуи ка ЕУ види као иуи ка модернијем друштву стибилен демократије и развијене економије, а иолиитички и економски захтеви које иостивља ЕУ, будући иодударни са иретийостивавама за усиеишу иолиитичку и економску итрансформацију, као средство, а не циљ развоја (Канцеларија Владе 2005, 6).

Шире посматрано, реч је о истраживању стварних социокултурних последица међународног политичког пројекта. Другим речима, иако се обично посматра као политички и економски процес, европеизација укључује и социокултурне промене које се одражавају на свакодневни живот, што мене, као антрополога, „по природи посла“ интересује.¹ С обзиром на то да је званично опредељење Републике Србије приступ Унији, европеизација се намеће истовремено као неминовна и неизбежна, али и као пожељна, зато што се претпоставља да кореспондира са жељеним уласком у Европску унију. Примера ради, на основу интервјуа које је обавио са људима из Београда, источне Бачке и источне Србије о поимању културних представа о постсоцијализму, транзицији и евроинтеграцијама/европеизацији, Жикић (Жикић 20126) закључује да за његове саговорнике улазак у Европску унију кореспондира са стабилизацијом друштва. Под тим се подразумева (субјективна) нормализација друштвених, економских, нормативних, културних и породичних вредности (у односу на социјалистички период када се „добро и нормално“ живело) која је опала у (претходном) транзиционом периоду, односно периоду перципираном као „време кризе“.²

1 Уп. нпр. истраживање Марине Симић о постсоцијалистичкој трансформацији у Србији. Ауторка примењује етнографско-антрополошки приступ у истраживању свакодневних друштвених пракси да би показала како су политичке промене схватане и креиране (Simić 2014).

2 Иако не говори о европеизацији земље као могућем „излазу“ из кризе, и Симићева је, на основу свог теренског истраживања, дошла до закључка да се савремено стање у Србији сагледава као „корак уназад“ у односу на социјалистички период. Наиме, ауторка се

Управо због пожељности, односно непожељности европеизације и значења која се уписују у овај социокултурни процес за који нико баш не зна тачно шта је, али који би требало да „реши“ проблеме из 1990-их и поново пласира Србију на политичко-економску мапу Европе, изабрала сам европеизацију за предмет испитивања.

Етнологија и (социокултурна) антропологија се баве, герцовски речено, „тумачењем“ и „превођењем“ култура са локалних језика на језик заједнице којој припада антрополог, где културе могу бити далеке, удаљене и „егзотичне“. Осим тога, антрополози могу да „преводе“ и унутар сопствене културе и сопственог друштва, с обзиром на то да постоје различити „унутрашњи Други“ и „унутрашње Другости“ (политичка симболика појма Западног Балкана у опозицији са Европском унијом, европеизација за евроскептике, рецимо, затим ислам у православној Србији) (в. друго, четврто и пето поглавље). Ериксен објашњава да је посао антрополога да помогну у разумевању друштва и култура, учествују у мењању света и уважавају туђа искуства (Eriksen 2006, ix, 129–130). Тако дефинисан циљ дисциплине прихватам и њему у овом раду и тежим. У монографији показујем како антрополози могу да допринесу разумевању феномена европеизације, првенствено третирајући га као социокултурни, а не само као економски и политичко-правни процес.³

У раду под „антрополошким читањем и тумачењем“ европеизације не подразумевам схватање европеизације

служи Херцфелдовим појмом дисемије, којим је аутор описао располућеност савремене Грчке, „између њеног хеленског и романског идеала“ (Simić 2014, 32) и примењује на савремене наративе својих високообразованих младих испитаника из Новог Сада који говоре о кризи у српском друштву која траје од 1990-их. Приметни су стереотипи у свакодневном говору и идеализација дуалне, односно дисемичне, позиције српског друштва који се односе на период пре и после пада социјализма, односно на време у Европи и ван ње, на „пад из неодређеног рајског (и социјалистичког) стања, стања ‘када смо били у Европи’, у садашње стање ван Европе у коме влада стална криза“ (Simić 2014, 33).

3 В. нпр. Börzel and Risse (2003); Featherstone (2003).

per se, као прописане теоријско-нормативне регулације (са идеално замишљеним резултатима), иако је и такво гледиште такође размотрено, већ сагледавам европеизацију кроз културне промене за које се сматра да имају узрок или последицу у евроинтеграцијама. Стога је важно спроводити истраживања о реакцијама на процес европеизације док се она догађа, ради бољег разумевања културе и друштва у коме живимо и социокултурних процеса који се дешавају у Србији.

Пошто не постоје фиксни критеријуми који одређују шта је све (и колико) потребно за једну земљу да би се довољно „европеизовала“, чиме би постала потенцијални кандидат, а затим кандидат и члан ЕУ, у свом истраживању анализирам три примера из савремене Србије да бих показала на који начин се европеизација у Србији прихвата/представља и како она повратно „делује“. У другом поглављу уводим тему истраживања и представљам могући модус разумевања европеизације Србије и теме које даље разрађујем у три студије случаја: чување матичних ћелија као вид унапређивања квалитета живота појединца, породице и државе у европској Србији (треће поглавље), ислам као европски „Други“ у европској Србији (четврто поглавље) и „патерналистичко надређени“ став Европске уније према Србији у процесу евроинтеграција (пето поглавље) кроз призму медицинске антропологије, антропологије насиља, антропологије хране и исхране и студија глобализације.

Наравно, за студије случаја сам могла да изаберем и неке потпуно друге социокултурне феномене, или да се фокусирам само на један. Међутим, сматрам да овакав избор – неколико тема из неколико домена – идентификује шта се сматра европеизацијом свакодневног живота и објашњава како се европеизација преноси, примењује и имплементира званично и незванично и нуди објашњења како и колико је европеизација процес конзистентан са глобализацијом.

Када је у питању методолошки оквир, књига је конципирана као теоријско-квалитативна студија. С обзиром на специфичан приступ теми (анализа више тема у оквиру „надтеме“ европеизација, како сматрам да и доликује том „вишеглавом“ феномену), у свакој студији случаја је коришћен посебан теоријско-методолошки приступ.

У складу са предметом истраживања, користила сам следеће методе за прикупљање података: полуструктурисани интервју, метод анализе садржаја европских и домаћих уговора и закона и метод анализе садржаја дневне штампе и садржаја интернет сајтова (Канцеларије за европске интеграције РС; различитих банки матичних ћелија које се рекламирају у Србији; здравствене политике ЕУ и Србије). Ради бољег разумевања „шта је то европеизација“ користила сам релевантну антрополошку, социолошку и политиколошку литературу, а с обзиром на повезаност и испреплетеност европеизације и глобализације, служила сам се интердисциплинарном литературом у оквиру студија глобализације. Сматрам да конвергенција и комплементарност приступа (в. Mouton 1996, 170) могу да допринесу разматрању културолошких ефеката европеизације на свакодневни живот у Србији а никако обрнуто,⁴ поготово имајући у виду да се у савременој етнологији и антропологији терен више не дефинише као „одређени географски локалитет“ већ је последица теме истраживања, што се огледа и у овој књизи.⁵

Када су у питању савремене теме и области којима би антрополози требало да посвете више научне пажње, с обзиром на то да нови облици комуникација утичу на нове облике заједница и нове облике интеракција, све је теже одредити границе појединачног друштва, а културна значења

4 На пример, квалитативни и квантитативни приступи нису међусобно искључиви зато што истраживање одређује метод и он се прилагођава истраживању, Silverman and Marvasti (2008).

5 „У средишту савремених истраживања нису дакле земљописни локалитети и припадајуће им културе/културне појаве, већ *људи* и *друшћивени простори* које стварају“ (Ћаро Žmegač et al. 2006, 28); в. Миленковић (2003); в. Ивановић (2005).

су преговарана а не стабилна и јасна.⁶ Потрудила сам се да у оквиру овог рада истражим неколико области повезаних са европеизацијом које имају исходиште у културним само-разумевањима колективног идентитета и разумевањима европског идентитета а на које утичу процеси глобализације и други глобални процеси.

Иако постоје радови који се баве односом Европе и Србије, као и научни пројекти којима је ова веза у фокусу, мали број овдашњих антрополошких истраживања, колико је мени познато, директно је посвећен тумачењу феномена европеизације свакодневног живота и свакодневне културе у Србији.⁷ Ово истраживање европеизације може да допринесе разумевању текућих промена да би се добио одговор на питања – шта се сматра да представља европеизацију у Србији и на који начин се промене прихватају и тумаче, и то на примеру неколико студија случаја. Захваљујући таквој перспективи антрополог може да сазна како актери виде сопствену културу и настале/очекиване промене у њој. Релевантним политичким и правним актерима такво би знање могло да послужи приликом дубљег сагледавања прихватања постојеће промене, што може да буде користан увид који би претходило конструисању будуће правно-нормативне регулативе. Таква анализа би могла, са

6 В. Арадурај (2011); Gupta, and Ferguson (1992).

7 Нпр. Радовић (2009) – о културним схватањима Европе и Европске уније код омладине у Србији; Гаџановић (2009) – о антропологији Европске уније и антрополошкој критици „конструкције европског идентитета“; Жикић (2013) – о културним представама о Европској унији/Европи/Западу међу високообразованима у Србији. У оквиру етнографских истраживања која имају као наткриљујући оквир европеизацију пољопривреде Наумовић (2013) се фокусира на три студије случаја – о пољопривредном сектору у транзицијској Србији на основу личне животне и професионалне приче бившег менаџера пољо-ветеринарске фирме а садашњег органског пољопривредника; о административној и организационој културној промени у Министарству пољопривреде, шумарства и водопривреде у оквиру првог твининг програма у Србији; о корупцији и облицима политичке стратегије контролисања и монополизације државног пољопривредног земљишта у општини Ковин.

једне стране, да допринесе културној контекстуализацији европеизације и, са друге, да има шири друштвени значај у разумевању и предупредивању излишних и штетних конфликата поводом макро-промена. Другим речима, у раду се на примерима показује да ли се „иде“ само да би се стигло „негде“, како то каже Чеширски Мачак, односно испитује се да ли је „прича о путу ка евроинтеграцијама“ подударна са евроинтеграцијама.

Европеизација и евроинтеграције покрећу питања о схватању будућности и потресају идејне темеље поимања националног идентитета, државне религије, традиционалне културе и националне државе као инсуларне и стога представљају, леви-стросовски речено, „појам добар за мишљење“. Антрополошка анализа европеизације у Србији сагледава неколико перспектива које имају когнитивно-практични значај. Пре свега, као „појам добар за мишљење“ у јавности, европеизација представља концепт чије се значење непрекидно трансформише и усаглашава (или о којем се „преговара“) и укључује различита схватања у чијем се корену налази схватање националног и европског идентитета. Европеизација и ЕУ покрећу слична питања: о (потенцијалној) изолованости (онемогућавањем уласка у ЕУ); о урушавању посебности (евроинтеграцијама, европеизацијом и, коначно, уласком у ЕУ) стабилног, кохерентног и заокруженог система. С обзиром на актуелност евроинтеграција, корист оваквог истраживања није само теоријска – зато што не постоји антрополошка студија о европеизацији у Србији и социокултурним променама, већ и практична – зато што сагледава и проблематизује текућу европеизацију и евроинтеграције из антрополошке перспективе, док се ти процеси у јавној политици представљају само као нешто подложно нормативном и правном усвајању, а не и преиспитивању њихових последица по свакодневно друштво и културу. Док се друге друштвено-хуманистичке науке (нпр. политиколошке и европске студије) баве теоријско-политичким и историјским аспе-

кtima европеизације, правним импликацијама и имплементацијом европеизације у институционалне структуре, за антропологију теоријско-нормативни ниво⁸ представља важну основу за анализу како европеизација функционише на практичном плану, у стварним животима и у стварним ситуацијама.

8 У зборнику који су уредили, Шор и Рајтова (Shore and Wright 1997) показују да су јавне политике легитимно поље антрополошких истраживања: нпр. како јавне политике конструишу своје субјекте и утичу на све области живота и како системи управљања мењају однос између појединца и друштва.

2

ОСНОВНИ ПОЈМОВИ И ТЕОРИЈЕ О НАСТАНКУ УЈЕДИЊЕНЕ ЕВРОПЕ И ЕВРОПЕИЗАЦИЈИ ПОСЛЕ II СВЕТСКОГ РАТА – КА АНТРОПОЛОШКОЈ АНАЛИЗИ

*Знаш, иакав је закон: мармелада суџира и
мармелада јуче али никако мармелада данас.
Па, некада мора бити и „мармелада данас“,
љутито се обрецну Алиса.*

*Не, не може, одлучно је одговорила Краљица.
Послјоји само мармелада свакој другој дана, али не и
мармелада – данас, јер данас није ни јуче ни суџира,
нији било који други дан.*

(Kerol 2002, 67–68)

Европеизација, евроинтеграције, Европа и Европска унија постали су свакодневни и готово општеприхваћени и самоподразумевајући термини у светској јавности, политици и медијима. Јансен (Jansen 1999, 31) примећује да не постоји политички консензус у вези са евроинтеграцијама и сматра да ЕУ „остаје недовршени практични израз и даље недефинисаног пројекта“ због чега је аутор назива „више процесом него пројектом“. Иако Европа и европеизација нису нови појмови, углавном се у јавно-политичком дискурсу „улазак у Европу“ поистовећује са „уласком у Европску

* Ово поглавље представља прерађене верзије: Крстић (2011) и Krstić (2012a).

унију“, а европеизација са евроинтеграцијама. У овом случају, ЕУ постаје део који метонимијски замењује целину Европе (Fikfak 2009, 8). Тако долази до најмање троструке когнитивне збрке. Пре свега, свакодневне промене које су последица европеизације (нпр. промене у здравственом систему диктиране стандардима Европске уније и важећим стандардима у свету), али и промене које настају као реакција на европеизацију (нпр. инсистирање на технолошкој развијености Србије у односу на земље ЕУ у истраживању матичних ћелија и у законима посвећеним њима, в. треће поглавље), могу да остану „невидљиве“ или „занемарене“ као неважне зато што не потпадају под евроинтеграцијске мере и резултате. Затим, иако је Европска унија релативно „нова“ творевина (барем у односу на концептуализацију појма Европе, в. Шмале 2003), изједначавањем Европске уније са Европом стиче се утисак да је потребно „европеизовати“ европску „периферију“ да би постала део Европе. На тај начин се политичко-економска заједница изједначава са популарном перцепцијом о географским одликама и политичком историјом континента (чије географске границе такође побуђују несугласице) а процес улажења у ЕУ изједначава са „политичко-економским преображајем неевропских држава у европске“ (Velikonja 2007, 34, 35; в. Шмале 2003).

Иако се бавим европеизацијом у Србији, пажњу посвећујем и разумевању политичко-историјских мотива за настанак Европске уније и кључних концепата и идеја које су претходиле савременој европеизацији а које припадају пољу истраживања других друштвено-хуманистичких дисциплина. Пре свега, на почетку износим преглед важнијих културних политика које доприносе одрживости процеса европеизације и служе одржавању Европске уније као наднационалне заједнице. Како Радаели сугерише, европеизација би требало да објасни процесе културне и политичке промене, изградњу нових идентитета, административне иновације и модернизацију (Radaelli 2000, 4). С друге стране, да би се разумео процес европеизације, у овом поглављу се осврћем на појам „изградње Европе“ на

културном плану и у историјској перспективи, односно на праксу промене националне, регионалне и локалне свести ради усвајања јединствене европске свесности. Прихватам став Великоње који Европу схвата контекстуално „као конструктивно хетерогену творевину; као различитост стечену преговорима, а не као измаштано јединство“ (Velikonja 2007, 139), другим речима, као „рад у току“ склон променама (Wolfe 2009, 31).

Како је културно уједињена Европа и због чега је историјски важно имати јединствену Европу јесу питања важна и за разумевање европеизације. Према Мекдоналдовој (McDonald 1996, 47), изградња „Европе“ не представља само симболичку конструкцију већ активну изградњу новог света (у којој, између осталих, учествују политичари и друштвени научници) (Wolfe 2009) који се сматра исправним и који, у већини случајева, подразумева институције Европске уније.⁹ Волф сматра да се „изградња Европе“ односи на „свеукупност средстава путем којих људи пишу, говоре, делују, тврде, боре се итд. у име ‘Европе’“ (Wolfe 2009, 31). Слично и Мекдоналдова (McDonald 1999, 80) сматра да „Европа постоји“ у „акцији и пракси“, односно кроз самоидентификацију. Као што се види, Европа као „заједница“ подразумева више од економске, административне и правне интеграције. Тачније, да би се оправдале и одржале европске интеграције, било је неопходно да се међу држављанима ЕУ развију осећања припадности Европи и „европејства“ (Shore and Black 1992, 10). У ту сврху, да би се постигао циљ разумевања „Европе као познатог места“ и да би људи били свесни да су Европљани, створени су заједнички ресурси, институције, симболи и заједничко тржиште (McDonald 1996, 54; Shore and Black 1992, 11). Средином XX века долази до поновног реактивирања заједништва у „Европи“ путем појмова као што су „цивилизација“, „право“ и „демократија“, што је све служило као опозиција нацистичкој прошлости и комунизму (McDonald 1996, 48–50).

9 О митској и политичкој конструкцији „Европе“ као јединствене географске, политичке и културне заједнице в. Bauman (2004).

Уобличавање нација према европским стандардима подразумева, пре свега, њихову конструкцију и затим њихову имплементацију. Важну улогу у том процесу стварања наднационалних европских стандарда има пројектовани европски културни идентитет, с једне стране, као врста „фејслифтинга“ различитих култура са циљем културног уједињења Европе. Како Шор напомиње, изградња јединственог европског идентитета омогућава манипулисање границама и разликама зарад прављења разлика између Европе и неевропског Другог (Shore 1993, 781). У вези с тим, Керолова гномска критика вечито недостижних идеала викторијанског друштва има смисла и данас. Антагонизми о којима ће бити речи – различитост : јединство, идентитети : европски идентитет, културе : култура, интеграција : искључивање – говоре о процесу „постајања Европом“ и омогућавају да се једног дана („сутра“) постане њен равноправни члан.

2.1. Европски културни идентитет

Иако се и у науци дуго сматрало да је стварање Европске уније имало пре свега економске циљеве који су касније подупрти културним (Gačanović 2009; в. Shore 1993), историјски преглед показује да је заједништво европских држава имало, пре и изнад свега, политички и безбедносни карактер. Тачније, економско интегрисање Западне Европе¹⁰ омогућавало је остварење политичких тежњи и претензија појединачних држава, највише Француске, и повратак Савезне Републике (СР) Немачке на међународну сцену. У вези с тим прво ћу изложити преглед политичко-економских разлога за стварање заједнице европских држава.

10 Терминолошки је неисправно рећи „Западна Европа“ и Антонијевићева решава тај проблем тако што говори о „културно појмљеним западноевропским земљама“ сходно географским/територијалним недоследностима где се врло често Западном Европом сматрају и Холандија, Данска и Шведска (које географски припадају Северној Европи) и Аустрија и Швајцарска (Средња Европа) (Antoniјевић 2011, 1014).

2.1.1. Историјска ђерсијективна

Идеје о јединственој Европи и претензије на стварање уједињење Европе се различито интерпретирају. Смит чак иде тако далеко да наводи пример Светог римског царства као претече ЕУ (Smith 1992, 55). Историјски гледано, експанзионистичке тежње Шпаније у XVI веку, Француске под Лујем XIV и за време Наполеона, затим Енглеске у XVIII и XIX веку говоре о хегемонистичким настојањима појединачних земаља да се уједини Европа (Šulce 2002, 212). Поред тога, идеју правно и политички уједињене Европе су заговарали теоретичари, писци, мислиоци и филозофи, нарочито Данте, Пијер ди Буа, Вилијем Пен, Абот Сен-Пјер, кардинал Алберони, Кант, Иго, Прудон, Ламартини, Мацини и Сен-Симон, који уводи и заједничку европску економску димензију (Sidanski 1996, 27–29; Лакер 1999, 157).

Међутим, о правном и политичком конституисању јединствене Европе можемо говорити тек у XX веку, када је усвојен манифест конгреса покрета Паневропске уније у Бечу 1926. године. На овом конгресу су изложене смернице европске конфедерације као што су: „гаранција једнакости, безбедности и конфедералног суверенитета; војни савез; стварање напредне царинске уније; заједничко коришћење колонија европских држава; заједнички новац; поштовање националних цивилизација и заштита националних мањина; сарадња Европе са другим групама држава у оквиру Друштва народа“ (Sidanski 1996, 29).

Наредни велики утицај на развој идеје о евроинтеграцијама представља искуство из II светског рата, односно схватање неопходности уједињења против Хитлера и немачке војске.¹¹ У том смислу, покрет отпора девет земаља и европски федералисти су 1944. године понудили „Нацрт о Федералној унији“, која би имала једну надређену владу,

11 О европским интеграцијама, евроатлантским интеграцијама и сукобима међу државама (пре свега Француске са осталим земљама) поводом дозволе америчког утицаја на европској сцени в. Sidanski (1996); Суту (2001); Рибих (2006).

надређену војску и врховни суд који би се бавио федералним питањима (Sidanski 1996, 33). После II светског рата, европске земље су пролазиле кроз економску, индустријску и привредну кризу. У то време сарадња међу европским земљама је, у ствари, реакција на економско-политичке догађаје у свету. Наиме, европске земље су биле свесне опасности од ширења совјетске доминације у Источној Европи и на Балкану али је европска сарадња истовремено представљала и реакцију на Маршалов план¹² (Лакер 1999, 8, 85). Шире гледано, током хладноратовског периода, Западна Европа је у циљу спречавања ширења комунизма и економске доминације САД и Јапана на светском тржишту, онемогућавања ратова и бојазни од понављања холокауста, тежила неком облику евроинтегарција утемељеном на хришћанству и просветитељству (Hudson 2000, 410; Amin 2004, 4–5; в. Sassatelli 2009).¹³ Конгрес у Монтреу одржан 1947. године, у организацији Европске уније федералиста, представља допринос идеји о федералној Европи на коме је Дени де Ружмон исказао своју идеју о федерализму, а Морис Але о економском федерализму (Sidanski 1996, 38). На конгресу у Хагу, који је уследио 1948, настао је европски манифест о уједињеној Европи (Sidanski 1996, 42–44). Као једног од најзаслужнијих актера у стварању Европске уније, Сиђански наводи Мишела Дебреа, који је 1949. у свом раду „Нацрт уговора за Унију европских држава“ заступао председнички и федералистички модел са једним

12 Маршалов план (енг. „*European Recovery Program*“), план обнове европске послератне привреде, представља америчку инвестицију у Европу али и „иницијалну капислу европског уједињавања“ (Шмале 2003, 247). С тим у вези, Организација за европску економску сарадњу (енг. „*Organization of European Economic Cooperation*“ – ОЕЕС), основана је 1948. године да би се адекватно распоредила америчка помоћ између држава чланица (Рибић 2006, 63; Шмале 2003, 249).

13 Не треба, међутим, сметнути с ума да је „изградња ЕУ подударна не само са почетком Хладног рата већ и са распадом колонијалних империја“ (Böröcz and Sarkar 2005, 163), односно са губитком великих територија и рапидним смањивањем сфера утицаја бивших колонијалних сила.

арбитром, док су, према њему, главни задаци Уније њена одбрана, економски развој и побољшање животног стандарда (Sidanski 1996, 53–55). Међутим, један од најважнијих догађаја у историји Европске уније се десио наредне године. Роберт Шуман, француски министар спољних послова, 9. маја 1950. је предложио да Француска и СР Немачка уједине своју производњу тешке индустрије у „Европску заједницу за угаљ и челик“ (ЕЗУЧ) (енг. *European Coal and Steel Community* – ECSC). Из тог разлога, Суту приписује велики утицај на будући ток стварања Европске уније односу између Француске и СР Немачке. Како Суту напомиње, Шуман је сматрао да Европа треба да почива на француско-немачком помирењу и повезаности да би се постигао циљ федералне Европе (Суту 2001, 7, 27). У вези с тим, ЕЗУЧ би се заснивала на коришћењу црне металургије обе земље за развој њихове привреде и „стварање узајамне зависности у циљу спречавања новог рата“ (Суту 2001, 8). Суту је по питању узрока оснивања ЕЗУЧ скептичнији и сматра да су обе земље виделе (само сопствену) корист у Заједници. Француској је Европска заједница за угаљ и челик омогућавала, пре свега, предводништво и посредну контролу над Немачком. С друге стране, Заједница је омогућавала услове за интегрисање СР Немачке у западни свет и обезбеђивање безбедности у односу на СССР (Суту 2001, 8, 37). ЕЗУЧ је основана у Паризу, 1951. године. Придружиле су јој се Италија и земље Бенелукса (Холандија, Белгија и Луксембург) и зато је названа „Европом шесторице“ чији је председник био Жан Моне (Суту 2001, 27; Рибић 2006; Fontaine 2006, 9, 59; Hudson 2000, 410). Наредне године је успостављена Европска одбрамбена заједница. С обзиром на то да је Француска одбила да ратификује уговор, ова заједница је била кратког даха и представља само још један моменат у европској историји о неуспелим политичким интеграцијама (Рибић 2006, 64). После састанка у Месини 1955. године, на предлог Пол-Анрија Спака да се успостави заједничко економско тржиште и повезивање атомске енергије, потписивањем уговора 1957. у

Риму је основана Европска економска заједница (ЕЕЗ) (енг. „*European Economic Community*“ – ЕЕС) и Европска заједница за атомску енергију (ЕВРОАТОМ) (енг. „*European Atomic Energy Community*“ – EUROATOM) (Рибих 2006, 64–65; Sidanski 1996, 103, 109).¹⁴ У Бриселу, 1965. године, Споразумом о спајању ЕЗУЧ, ЕЕЗ и ЕВРОАТОМ настаје Европска заједница (ЕЗ) (Гаџановић 2009, 6). Сви ови политичко-историјски предуслови су утицали да се сада под Европском унијом обично подразумева заједница настала на основама споменуте три међународне заједнице. Важно је још поменути 1984. годину када је усвојен „Нацрт споразума о ЕУ“, на иницијативу европског парламентарца Спинелија, из кога се развио „Јединствени европски закон“ (енг. „*Single European Act*“ – SEA), усвојен 1987. године, којим се предвиђа оснивање унутрашњег тржишта са слободним протоком робе, људи и капитала, јединствени монетарни систем и социјално законодавство (Лакер 1999, 16; Рибих 2006; Sidanski 1996, 70, 151–163). Стога, иако се сматра да је Европска унија настала 9. маја 1950. године, датум који представља и званични „рођендан“ Уније и Дан Европе, она је „стварана“ деценијама (и процес је и даље у току), док је под именом „Европска унија“ „озваничена“ у Маастрихту 1992, када је Европска заједница преименована у Европску унију док је Уговор усвојен наредне године. Како се најчешће дефинише, Европска унија подразумева заједничку међународну и безбедносну политику и сарадњу у области управљања и права.¹⁵

Када се погледа у дијахронијској перспективи, Европска унија је последица политичко-економских и историјских чинилаца као што су процес деколонизације и хладноратовски период, али и производ страха од понављања историје (у виду неонацизма) и глобалне до-

14 http://europa.eu/legislation_summaries/institutional_affairs/treaties/treaties_eec_en.htm.

15 http://europa.eu/legislation_summaries/economic_and_monetary_affairs/institutional_and_economic_framework/treaties_maastricht_en.htm.

минације, пре свега, Америке, Јапана и Совјетског Савеза. Следствено томе, распад Совјетског Савеза, поновно уједињење Немачке и миграције омогућили су и убрзали идеју и праксу о европској политичкој интеграцији и изградњи јединственог идентитета (Shore 1993, 780; Borneman and Fowler 1997, 488; Katzenstein 2006, 16–19; Böröcz and Sarkar 2005). С друге стране, паралелно са политичким уједињењем Европе текао је (и даље тече) процес њене културне интеграције.

2.1.2. Културни контекст – европеизација као идентификација

Одговор на питање ко све чини Европу је врло често неусаглашен, поготово када су у питању историјски, политички, културни, економски и религијски процеси. Парадоксално, али и под „Европом“ и „Неевропом“ се подразумевају географски, историјски и политички европске земље. С друге стране, на такав начин, Европска унија постаје место уписивања одлика које се сматрају европским. Та базична потка око које је могуће исплести мрежу европејства остварена је кроз процес европеизације: политичку, правну, културну и економску интеграцију, као и усвојени европски наднационални културни идентитет. У том смислу, култура служи као пројекат који се „ствара, регулише, планира и контролише [...] и правним средствима“ (Milenković 2008, 47). У вези с тим, ЕУ преко Европске комисије (ЕК) конструише и поново „брендира“ „европску културу“ и „реактивира осећај европског идентитета повезаног са наслеђем западне цивилизације“ користећи изразе као што су „кохезија, заједница, јединство, интеграција и безбедност“ ради „изградње“ саме Европе (Shore 2006, 21; Morley and Robins 1995, 5, 23, 77). Примера ради, разматрајући улазак Словеније у Европску унију, Великоња указује на важност евроцентричног метадискурса који се креће „између жеље (за Европом) и одбране (од Неевропе)“ (Velikonja 2007, 26).

Преломна година за креирање културног идентитета Европске уније је била 1973. (Shore 1993; Stråth 2002).¹⁶ Те године је девет чланица Европске заједнице потписало „Документ о европском идентитету“ (енг. „*Document on the European Identity*“) у Копенхагену са циљем политичког стварања уједињене Европе (Commission 1973/1988). Шор објашњава да се културна политика Европске заједнице реализује у „културним иницијативама‘ и ‘кампањама за подизање свесности‘ о националном идентитету, држави и политичкој интеграцији Европе“ са циљем стварања „европског идентитета“ (Shore 1993, 780). Земље потписнице, које „деле исте ставове према животу“ и поштују исте вредности и принципе, том приликом су се обавезале да поштују вредности њиховог правног, политичког и моралног реда; да очувају разноврсност својих националних култура унутар „заједничке европске цивилизације“; да бране принципе демократије, владавине права, друштвене правде и да поштују људска права (Commission 1973/1988, 49–50; в. Shore 1993, 787–789). Споменуте категорије се сматрају „основним елементима европског идентитета“ (Commission 1973/1988, 49). Сходно томе, овим документом је 1973. године дата основа за интерно груписање девет земаља чланица Европске заједнице (ЕЗ) и дефинисан је њихов однос према другим земљама. Циљ потписивања документа био је да се „преиспитају заједничко наслеђе, интереси и посебне обавезе Девет земаља потписница“, степен њихове интеграције, процена њиховог заједничког деловања и обавеза у односу на остатак света (Commission 1973/1988, 48). На тај начин, ЕЗ је дефинисана кроз заједничко наслеђе и деловање у односу на „остатак света“. У Документу се даље сматра да ће се паралелно развити европски идентитет као

16 Културна политика представља једну од важних активности Савета Европе („*Council of Europe*“ – COE), која је започета увођењем Европске културне конвенције 1954. године (Sasateli 2008, 38). За детаљнију расправу о културној политици ЕУ и промовисању културне политике као вида „индустрије“, в. Sasateli (2008); о аудио-визуелним политикама ради поспешивања европских интеграција и „европске свесности“ в. Shore (1997).

„последица динамичке конструкције уједињене Европе“ (Commission 1973/1988, 54). У том смислу, Документ упозорава да иако је током историје и због различитих интереса могло да дође до дезинтеграције ових девет европских земаља, оне морају да превазиђу своје несугласице из прошлости. Сматра се да је „јединство основа европске потребе да се осигура опстанак њихове заједничке цивилизације“ (Commission 1973/1988, 49).

Процес стабилизације културних различитости и њиховог „уоквиривања“ у јединствену европску матрицу паралелан је постојању и истицању њихове сопствене мултиетничности и мултикултуралности. Сходно томе, европска култура је прво морала да се изгради и „искује у звезде“ (метафорички и практично, с обзиром на то да је један од симбола ЕУ плава застава са 12 златних звездица поређаних у круг), а затим је морала да буде „скинута са неба“ и повезана са појединачним ЕУ државама. Шта подразумева европска култура у времену када је појам културе као затворене, непроменљиве, аутентичне, хомогене и статичне скупине културних особина одбачен зарад схватања културе као такмичарског процеса у коме моћније и доминантније групе имају право да дају значења (в. Wright 1998)? Живимо у свету многоструких идентитета који су променљиви. У вези с тим, култура и идентитет као категорије имају моћне импликације и када делују одвојено, али шта се дешава када се уједине? Истицање јединствености „европске културе“, према Шору (Shore 1993, 795), служи централизацији власти и ауторитета и искључивања европског Другог, а не као механизам толеранције. Есенцијалистички сагледан, идентитет се разуме као непроменљиво својство особе или групе. Шор наглашава да Европска унија, позивајући се на „заједничко културно наслеђе и основне европске вредности“, подразумева идентитет на сличан начин – као статични, органски, историјски дат, јединствени и ексклузивистички појам који користи „функционалистичкој представи нове Европе“ (Shore 1993, 781, 792; 2006, 20).

Супротно есенцијализму је становиште да су друштвени и лични идентитети фрагментарни, полиморфни, флуидни, динамични, условљени временом и простором, „пеговарани“ (односно у процесу повремених или непрекидног усаглашавања), ситуациони, субјективни, неограничени и стога понекад и опциони (Hall 1991; Shore 1993, 782, 783; Smith 1992, 59; Gupta and Ferguson 1992). Такво гледиште се назива социјалним конструкционизмом, а прихвата схватање да не постоји „суштина“ у стварима, људима, народима и континентима нити њихова дата, јасно разграничена, непроменљива значења и природа (Ber 2001, 36; Hacking 1999, 2; Hacking 1999; в. Delanty and Rumford 2005; в. Delanty 2005, 129).¹⁷ Штавише, на проблем разумевања идентитета као стабилне, инхерентне и непроменљиве одлике указали су бројни истраживачи (нпр. в. Hall 1992; Wright 1998; Ber 2001; Жикић 2012а; Gačanović 2012, 117–118). „Као последица глобализације, мултикултурализма, глобалног цивилног друштва и космополитских, политичких и културних токова, друштва постају плурализована и свепрожимајућа“ што је утицало на мењање националних идентитета који постају децентрирани, порозни, рефлексивни и измешани (Delanty and Rumford 2005, 53). Хол објашњава да не

17 Идеје не постоје независно од историјског тренутка и друштвеног окружења, већ се стварају и фиксирају као чињенице кроз постојеће друштвене интеракције у датом тренутку (Hacking 1999, 7–48). Хакинг објашњава да је социјални конструкционизам „ослобађајући“ зато што подсећа да су неки појмови (као нпр. „мајчинство“, „ауторство“, „емоције“, „болест“, „знање“, „реалност“, „чињенице“) историјске, политичке и социјалне конструкције (Hacking 1999, 1–2, 12). Аутор истовремено критикује становиште социјалног конструкционизма зато што није увек „ослобађајући“. Хакинг наводи пример менталне болести „анорексије“ која има стварне последице за девојке које не једу да би биле мршаве. Социјални конструкционизам подразумева да претходно мора да постоји предуслов да се неко стање, идеја, ствар итд. узима „здро за готово“ и као универзалија. Другим речима, социјални конструкционисти не разматрају могућност да људи не прихватају идеје, ствари, стање итд. као датости, већ да их критички преиспитују (иако се не називају социјалним конструкционистима).

постоји „стабилно језгро идентитета“ нити „један идентитет, већ мноштво идентитета који се налазе у процесу промене и трансформације“ (Hall 2001, 218). Стога, идентитет престаје да се схвата као ограничена, јасно дефинисана категорија. Идентитет почиње да се схвата као релациона категорија, тачније као процес који се изграђује у односу и кроз однос према Другом и другачијем. У том смислу, идентитет служи да би се направила граница између групе Нас и групе Њих и представља процес укључивања или искључивања из групе Нас (Shore 1993, 782). Другим речима, одређивању ко смо ми често претходи одређивање ко/шта други нису (Жикић 2012а, 20). Жикић објашњава да је идентитет „симболички исказ“ о томе ко смо и шта смо и због чега и у односу на кога то тврдимо. Због тога аутор сматра да иако је идентитет производ културе, он је и њено својство (Жикић 2012а, 9).

Треба имати на уму разлике између појединачног и групног идентитета, с обзиром на то да се потоњи теже и спорије мења. С једне стране, групни идентитет неке заједнице може да почива на симболичким основама или да буде изграђен из неког разлога зато што он не представља „стапање личних идентитета“, док истовремено појединци могу имати више личних идентитета (Delanty 2005, 130). Међутим, слично као и када је у питању разумевање индивидуалног идентитета, и колективни идентитет се често повезује са етницитетом, културом, наслеђем, традицијом, сећањем и разликама (Stolcke 1995, 4). Када је у питању групни идентитет, он може бити културни, религиозни, политички, етнички, расни, територијални итд. и обично обухвата неколико наведених категорија. Смит подсећа да су колективни идентитети свеобухватнији, и не представљају у потпуности ствар избора. Аутор даље напомиње да људи не само да могу да имају више идентитета него да могу бити одани неколицини заједница (Smith 1993, 133). Аутор указује и на важност привржености, страсти и посвећености нацији и националним симболима за које су понекад њени чланови спремни да умру (Smith 1993, 130; 1992, 59). Колективни

културни идентитет укључује заједничка сећања и субјективно осећање континуитета заједнице и осећање заједничке судбине (Smith 1992, 56; 1999, 179).

У складу са таквим схватањем и могућношћу да „једно лице може имати више идентитета“, омогућена је и појава и функционисање европског идентитета на наднационалном нивоу (Gačanović 2009, 94).¹⁸ Деланти и Рамфорд наводе да је тешко разлучити шта је европско а шта национално зато што више ниједан национални идентитет у Европи не постоји као затворена и изолована јединица (Delanty and Rumford 2005, 53). У вези с тим поставља се питање које су то (претпостављене) карактеристике које су заједничке Европљанима? Европљани се разликују међу собом по језику, религији, територији, законима, економском и политичком систему; не постоје заједнички политички мит, историјска сећања и традиције, нити заједнички колективни ритуали и церемоније неопходне за изградњу колективног идентитета (Smith 1992, 69–75). С друге стране, европски културни идентитет је представљен као стабилна категорија која припада Европљанима, али истовремено је довољно отворен да „не угуши“ националне, регионалне и локалне идентитете. У том смислу, симболи означени као „европски“ имају

- 18 Деланти (Delanty 2005, 128) разликује два доминанта дискурса о европском идентитету, постнационалистички и евроскептични. Прво гледиште заступају тзв. постнационалисти сматрајући да ЕУ треба да изгради постнационални идентитет, док је према евроскептицима идентитет везан за националне државе. С обзиром на то да Европљани не говоре заједничким језиком, нису припадници исте вере и не постоји велики број заједничког европског сећања нити дељено осећање припадности европском народу, Деланти (Delanty 2005, 132–134) закључује да је европски културни идентитет – заснован на овим елементима – слаб. Деланти, с друге стране, у конструкционистичком маниру, предлаже да се европски идентитет дефинише као космополитски. Космополитски европски идентитет чине дискурзивне праксе и плуралност идентитета; заснован је на културним моделима друштвених или цивилизацијских идентитета; не надилази друге (националне) идентитете нити се намеће као супериорни, већ постоји паралелно са њима (Delanty 2005, 128–134, 138).

важну улогу у стварању и одржавању европског културног идентитета и стварању појма „Европљанин“, а самим тим доприносе стварању и одржавању осећања везаности за Европу као наднацију.

Политика стварања Европе подразумева многе „пластичне операције“ на правном, економском, политичком и културном нивоу да би се усвојила идеја да Европа, Европљанин и европски културни идентитет постоје и да су вредни усвајања, а да тај наидентитет истовремено не угрожава партикуларне идентитете. Олсен примећује да ЕУ тежи не само да оправда постојање својих институција већ и да развије смисао припадања и емотивну идентификацију грађана са системом, како би промене дошле на структурном нивоу, у менталитету, начелима и начину мишљења међу појединцима (Olsen 2002, 931).

2.2. Појам „јединство у различитости“

Антрополози критикују идеју да друштва, нације и културе „природно“ заузимају одређени простор (Gupta and Ferguson 1992, 6–8; Aparaduraj 2011). Као прилог тој тези, аутори наводе примере миграната, избеглица, људи који живе у граничним пределима, утицај и последице постколонијализма, појаве поткултура, плуралности култура, друштвене промене и културне трансформације као неке од могућих објашњења за неодрживост везе између култура, простора и локалитета. Добар пример за њихову тезу је Европа, мултиетничка и мултикултурна заједница. Различите религије, етничке групе и културе, транснационалне везе и контакти са дијаспором, плуралне и глобалне потрошачке норме и обрасци утичу на то да је Европа „у непрекидном покрету у културном смислу“ (Amin 2004, 1–2). Упркос оваквом разумевању, данас се у јавним политикама ЕУ све више инсистира на јединственом идентитету уједињене Европе и она се често сагледава као јединствени ентитет. На пример, Европска унија је награђена Нобеловом наградом за мир 2012. године. Како се каже на званичном сајту nobelprize.org,

„рад ЕУ представља ‘братство међу нацијама’“. Затим, „Унија и њене претече су преко шест деценија доприносиле унапређењу мира и помирења, демократије и људских права у Европи“.¹⁹ Поставља се питање шта се подразумева под Европом? Можда бих увредила лауреата ако бих се запитала *шта* је Европска унија, уместо *ко* сачињава Европску унију? Да ли се Европа „маже на хлеб“ или је у питању „неки нови парфем“?

Иако инсистирање на европском културном идентитету, с једне стране, подупиरे Гуптину и Фергусонову тезу да се више „овде“ и „тамо“ не могу тако лако разграничити, с друге стране, инсистирање на европском идентитету поново подиже срушену кулу од карата инсистирајући на томе да постоји „природна и есенцијалистичка повезаност између културе и појединачних места“ (Gupta and Ferguson 1992, 10). Европа није само континент већ се обично сматра да је у питању дистинктивни ентитет са одређеним заједничким вредностима, културом и идентитетом (Stråth 2002, 391). Као што сам већ навела, Европа је политички конструисани појам под којим се углавном у јавности и медијима подразумева Европска унија. Схваћена на такав начин, може се употребити Андерсонов термин и рећи да је Европа „замишљена политичка заједница“ или „замишљен политички и друштвени конструкт“ јер се користи појмовима свести о заједништву и лојалности (у које верују њени чланови), иако се сви међусобно не познају нити ће се икада упознати (уп. Anderson 1983; Shore 1993, 193; Shore and Black 1992, 11; Busch and Krzyzanowski 2007, 107, 109). За разлику од нације, како објашњава Андерсон, која је замишљена као хоризонтална структура заснована на једнакости и заједништву упркос очигледним неједнакостима, Европска унија се конструише на принципу укључивања и искључивања, односно на „принципима репродукције неједнакости међу различитим друштвеним, културним, религијским, националним и другим групама у Европи“ (Busch

19 http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/peace/laureates/2012/press.html.

and Krzyzanowski 2007, 116). Андерсон (Anderson 1983, 15) такође указује на то да се заједнице разликују по начину на који су замишљене. У овом одељку објашњавам како је замишљена Европска унија као надзаједница.

Појмови „јединство“, „различитост“ и „јединство у различитости“ (енг. *unity in diversity*) најчешће су коришћени дискурси да би се стабилизовала, пропагирала и објаснила идеја „постојања“ европског културног идентитета. Разумевање европске културе као „јединства у различитости“ је најчешће коришћени званични дискурс у ЕУ.²⁰ Ова кованница наткриљује и производи јединствену европску свест, заједнички идентитет и народност (енг. *peoplehood*), толеранцију према различитости док истовремено тежи културном плурализму (Shore 2006, 20; Малешевић 2006, 72). Културна различитост представља „једну од најистицањих ‘вредности’ ЕУ“ (Gačanović 2009, 85). У том смислу, подржава се културни плурализам јер је култура схваћена као „катализатор креативности, сарадње и међукултурног разумевања“ (Gačanović 2009, 86–87), док истовремено инсистирање на различитости и специфичности заједничког наслеђа доводи до непрецизних одређења европског идентитета (Sasatelli 2008, 48).

С друге стране, појам подразумева постојање и прихватање многострукости културних идентитета док се истовремено не проблематизује могућност њихове међусобне неусаглашености (Sassatelli 2002, 440). Поред тога, иако „јединство у различитости“ упућује на међукултурно разумевање, може да служи и за легитимацију ксенофобичног национализма где се јединство Европе састоји у раздвајању

20 Шор испитује ставове званичника Европске комисије по овом питању и показује да они могу да буду међусобно контрадикторни. Док једни сматрају да уједињење треба да буде природан процес, други сматрају да културна интеграција мора бити наметнута у циљу постизања друштвене интеграције (Shore 1993, 791). Деланти и Рамфорд упозоравају да је, на основу Копенхашке декларације која истиче „заједничку европску цивилизацију“ и „заједничко наслеђе“, у питању пре идеја јединства него различитости (Delanty and Rumford 2005, 58).

људи у различите културе (Delanty and Rumford 2005, 65–66). Морли и Робинс такође упозоравају да европски идентитет не оставља простора за мигранте и дијаспору чије искључивање може да води „паневропском белом расизму“ (Morley and Robins 1995, 3).

Парафразирајући популарне реплике из цртаног филма о Витезу Који, изгледа да се може закључити да се Европа „маже на хлеб“ јер припада свима онима који су препознати као део Европе, иако је истовремено и „неки нови парфем“, јер представља специфичан и јединствени амалгам уједињених култура.

2.3. Појам „европски грађанин“

Иако колективни идентитети почивају на „претпоставкама о заједничком пореклу и развоју“, Шлезингер упозорава да је конструкција европејства (енг. *Europeanness*) веома компликована с обзиром на различиту и понекад конфликтну историју међу европским земљама и постојање етнонационализма, расизма и антисемитизма (Schlesinger 1993, 7–8). Слично и Великоња указује на чињеницу да су интерпретације о Европи увек доношене „*a posteriori*“ и са позиције европског центра“ (Velikonja 2007, 145). У складу са оваквим схватањем Европе и „европског“, поставља се питање како се ове „европске суштинске вредности“ усаглашавају и распростиру по Европи да би се створио јединствени колективни идентитет (Schlesinger 1993, 14)?

С тим циљем, Европска комисија је својевремено увела идеју „европског грађанства“ која би требало да се односи на то да „људи широм Европе деле фундаменталне вредности“ и „европско културно наслеђе“ (European Commission 2002a; Shore 1993). „Европски културни модел“ се односи на „поштовање различитих култура и њихове посебности“ док се истовремено тежи да се омогући културна размена и „ојача осећај припадности једној [европској] заједници“ кроз потенцирање свесности о заједничкој историји и осећања заједничке припадности (European

Commission 2002a, 3–5). У вези с тим, „Уговор о Европској унији“ (енг. *The Treaty on European Union* – TEU), потписан у Мастрихту 1992. године, као најважнији корак у политичкој интеграцији Европе, објашњава идеје „јединства у различитости“ и „европског грађанина“. Овим документом се финализира постојање Европске уније и уводи се концепт „Европљанина“ (путем појма „европски грађанин“). Да би се створила европска „заједница“ и „европски грађанин“, било је потребно променити „свест људи о самим себи“ и њихов национални идентитет (Shore 1993, 785).²¹ Истовремено, постојање европског идентитета повлачи за собом постојање Европљанина. На тај начин, ЕУ функционише не само као економско-политичка заједница већ и као друштвено-културна организација европских држава (Stojković 1993, 44–45).

У споменутом уговору се у одељку посвећеном култури, у члану 128 (1–2), између осталог, тврди следеће: „Заједница ће допринети цветању култура држава чланица поштујући њихову националну и регионалну разноврсност, истовремено истичући заједничко културно наслеђе“ (Commission 1992).²²

Европска заједница се такође у Уговору обавезује да подржава „развој знања и ширење културе и историје европских народа, као и конзервацију и чување културног наслеђа од европског значаја“ (Commission 1992). Иако је појам културе схваћене на овакав начин, као „статичне и затворене целине“, критикован и одбачен, у овом документу је такво поимање обновљено и представља основу за изградњу групног идентитета (Sassatelli 2002, 440; в. Sassatelli

21 Једна од кампања са тим циљем је била „People’s Europe“ у раним 1980-им (Shore 1993, 785–786). Према Мекдоналдовој (McDonald 1999, 78), пројектом „People’s Europe“ је покушано да се изграде Европа и европски идентитет у духу конструисања деветнаестовековних нација, али је постало очигледно да су сви елементи „пакета језик–култура–историја–људи–територија“ недоступни Европи за њену изградњу. За дубљу антрополошку анализу схватања појма европске културе и европског идентитета в. Гаџановић (2009).

22 Неауторизовани преводи закона, М. Б.

2009).²³ Поред тога, Шор (Shore 1993, 792) наводи да стабилизација европског културног идентитета елиминира утицаје и доприноси неевропског становништва у Европи у обликовању појединачних европских култура. Другим речима, члан 128 Мастрихтског уговора показује да Европска заједница има „културну политику“, а не „политике које утичу на културу“ (Shore 1993, 784). Шор даље упозорава да је таква политика, која „подстиче“ и „промовише“ различитост европских култура, уједно врста централизације (Shore 1993, 794). Такође, Сасателијева објашњава да званичници у Европској унији, штитећи и промовишући заједничке елементе европске културе, подразумевају да ће се европска свест спонтано развити. Иако је култура представљена као „највиши производ људске активности који треба штитити“, ЕУ би требало да допринесе очувању заједничког европског наслеђа а не да провоцира негативне реакције локалних култура (Sassatelli 2002, 440). С тим циљем, Европска заједница је изабрала неколико кључних симбола Европе са којима Европљани треба да се идентификују (Shore 1993), чиме ствара европски идентитет „одозго“ (Karlsson 1999, 66), али није прецизно дефинисала шта све сачињава заједнички европски културни корпус (Sassatelli 2002, 440). Међу многим симболима најважнији су: европска застава, стандардизовани европски пасош, возачка дозвола и усклађене саобраћајне таблице, европска химна, евро као јединствена монета, новине, европска телевизијска станица, универзитети, европска Лига шампиона у фудбалу, филмски фестивал, парламент, суд и закони (Shore 1993, 789; Borneman and Fowler 1997, 487– 488; в. Hudson 2000, 413; в. Velikonja 2007).²⁴ С друге стране, Европска унија унутар себе није интегрисана у јединствену целину која дели исте вредности. Како напомиње Гачановићева, конц-

23 У питању је лажни парадокс: иако су антрополози одбацили статичност појма културе, то не значи да су га и други одбацили, Милош Миленковић (усмена комуникација, фебруар 2012).

24 Шлезингер наводи тешкоће у идентификовању Европљанина као припадника европске нације зато што је Европљанин раније представљао синоним за „белог колонизатора“ (Schlesinger 1993, 14).

епт о заједничком европском идентитету је произвео многе непредвиђене резултате, што има за последицу да се европска интеграција претворила у „дезинтеграцију“, наводећи примере неонацистичких и сепаратистичких покрета у Европи (Gašanović 2012, 120). Идеје о „европском културном идентитету“ и „заједничким дељеним вредностима“ омогућавају да се истовремено укључе једне, а искључе друге заједнице, те се стога поставља питање где и када повући границу (Schlesinger 1993, 14) када је у питању дефинисање Европљанина?²⁵

2.4. „Мис Универзум“

Као што сам већ више пута напоменула и као што је свима који живе тренутно у Србији јасно, Европска унија се често поистовећује са Европом. Не само да Европска унија није Европа, већ ни Европа није одувек била оно за шта се сматра да је сада, односно оличење циљева Европске уније и њених вредности: правде, демократије, либерализма и сл. Разумевање Европе подељене на „Европљане“ и „не-Европљане“ је историјски и временски условљено, и има дугу историју различитих Других. Прелићева објашњава да је „Европа“ развојни појам с обзиром на то да су се у различитим периодима мењала схватања тога шта географски и културно чини Европу. Самим тим, Европа је и „нормативни појам“ (Прелић 2006, 30–31; в. Delanty and Rumford 2005, 34–35), темпорални и, понекад, апстрактни појам (Cvetković 1996, 71). Шмале, на пример, указује да Европа није постојала пре 1453. године. Аутор у ствари објашњава да је тек у периоду османске доминације у Европи, „Европа“ као појам почела да се дискурзивно конституише у односу према Дру-

25 У својој књизи Деланти и Рамфорд на неки начин (идеалистички) прописују пожељна разумевања концепата „Европа“, „Европљанин“ и „европски културни идентитет“. Аутори сматрају да „бити Европљанин“ не треба да значи идентификацију са Европом, већ аутори уводе космополитско становиште да то значи „препознати да се живи у свету који не припада посебном народу“ (Delanty and Rumford 2005, 77).

гом, због опасности од Турака, а да тек од XVIII века „Европа“ постаје општи друштвени појам (Шмале 2003, 5). У периоду просветитељства Европа се изједначава са европском културом, а од II светског рата почиње да се односи на европски идентитет (Шмале 2003, 8; в. Nederveen Pieterse 2002, 17).

У свом раду о глобалној култури Смит објашњава да је глобална култура, за разлику од појединачних и националних култура, „без сећања“ зато што нема идентитет нити одговара потребама одређене популације. Под тим аутор подразумева да не постоје укоренења у историји дељена „светска сећања“ која могу да се користе да се уједини човечанство“ (Smith 1999, 179–180). С друге стране, ЕУ говори противно Смитовој претпоставци будући да се, како је већ било наговештено, вештачки креира европски идентитет, „Европљанин“, али и сама „Европа“, а стога и „европско сећање“. На сличан начин на који се изграђује нација, изграђује се и ЕУ. Као и у случају националног идентитета о коме пише Смит (уп. Smith 1999, 184), и становници земаља ЕУ морају да уче „одакле долазе, ко су и куда иду“, да парафразирам назив популарне слике Пола Гогена, прихватајући европску културу као део сопственог националног корпуса који им „припада“. Европска унија, у циљу политичке, културне и економске интеграције Европе, манипулише појмовима идентитет и заједничко европско културно наслеђе. Могућност за стварање таквих кишобран-појмова је означавање европске културе као цивилизације. У том смислу, важно је поновити да су основни елементи тзв. европске „цивилизације“ и „европског наслеђа“ хришћанска религија, побожност и милосрђе; грчко-хеленска цивилизација; филозофија и уметност; римско право; ренесансна идеја хуманизма; идеали просветитељства, прогреса и разума; научна револуција; либерализам; социјалдемократија и владавина права,²⁶

26 Смит, с друге стране, сматра да ови елементи нису основа „јединства у различитости“ европских земаља већ део „породице култура“. У питању је европско искуство сачињено од делимично и неједнако дељених историјских традиција и културних наслеђа који су,

који истовремено представљају основу за расни и културни шовинизам (Shore 1993, 792; Smith 1992 and 1993, 133; Stråth 2002, 391; Amin 2004, 1–5; в. Радовић 2009).

Гизен (Giesen 2003, 27) говори о „преношењу“ културних елемената из прошлости у садашњост, из античке Грчке у савремено западно друштво. Другим речима, у питању је натурализација и адаптација античког и другог културног наслеђа на савремене услове и геополитичке територије. На такав начин „подразумева“ се одређени „тип“ Европе, односно „квалитет“ везан за цео континент. У вези с тим, европска интеграција подразумева процес економских и политичких реформи, док истовремено дефинише и експлоатише поменуте заједничке културне црте (Amin 2004, 1, 5). Стварањем заједничке општеевропске културне баштине и општеевропске прошлости „Европа се све више схвата као збир једног културног и историјског наслеђа које треба колективно памтити“ (Шмале 2003, 290). Један шведски дипломата (Karlsson 1999, 63) критикује „мит“ о европским коренима „цивилизације“ и објашњава да су грчка и римска цивилизација биле медитеранске културе са центрима у Малој Азији, Африци и на Средњем истоку, као и да је хришћанство такође медитеранска неевропска религија. Шмале указује да је античка грчко-римска култура, тек кроз грађанско-хуманистичко образовни образац из XIX века, стигла до северних крајева Европе, док су западно и источно хришћанство веома различите хришћанске традиције (Шмале 2003, 7; в. Babić 2012). С друге стране, увођењем, да тако кажем, „европског сећања“ занемарују се други аспекти европске историје, као што су нпр. ратови, инквизиција, национализам, колонијализам, расизам, холокауст, фашизам и гулази који се третирају или као

за разлику од политичко-економске уније, производ углавном неочекиваних и непланираних историјских околности (Smith 1992, 70–71). Други аутори говоре о констелацији цивилизација. У Европи је вековима долазило до интеракције различитих културних, политичких и географских традиција, њиховог међусобног укрштања, културног позајмљивања и дифузија (Delanty and Rumford 2005, 37–38).

аберације или као део колективног сећања, „не поновило се“ или кроз банализовање и одрицање од европске прошлости, „фашизам је исто толико европски колико и ренесанса“ (Velikonja 2007, 145–146; Karlsson 1999, 63; Шмале 2003, 315–316). Док се у време изградње националних држава у XIX веку позивало на идеју „чистог, истинског народа“ (Hall 1992, 295) носиоца „духа нације“ (Harvey 1996, 56), на сличан начин се, ради изградње европске заједнице, од средине XX века, на једном наднационалном нивоу, користи „чисти и неискварени“ натчовек, Европљанин са својим *Eurogeistom*.²⁷

Слично као што су националне државе основа за настаanak и очување националних идентитета и култура, и ЕУ се перципира као оквир који гарантује одржавање изв. европских принципа, а који су на крају одиграли улогу крајем XX века над алтернативним концепцијима друштвеног уређења, бар на европском континенту (Радовић 2009, 41).

У вези с тим, изградња Европе се постиже стварањем и позивањем на европски културни идентитет. Европска унија, иако ствара „европски културни идентитет“ као одредницу групне европске идентификације, не пружа довољно информација шта је то што чини европски идентитет.

Истовремено, с обзиром на то да се идентитет гради у односу према Другом, невезано за то како они који баратају тим појмом то представљају, поставља се неколико подједнако важних питања. У односу на кога се конструишу Европа и Европљанин? Ко или шта се налази насупрот европском културном идентитету? Сам појам идентитет може служити да се „конструише заједница и осећања кохезије“, док се стратегије унификације обично јављају у ситуацијама криза и промена, односно када изостаје поменути осећај заједништва и кохезије (Stråth 2002, 387). На овај начин се стиже

27 Можда је још рано говорити о „култивисању јединственог европског духа“, али би сигурно било занимљиво испитати концепт „високе и ниске културе“ на примеру европске културе и других култура.

поново до питања на које је одговор наговештен већ на ранијим страницама. *Која се боји* Европа? Интеграција европских институција на нивоу континента је последична реакција на разарања из оба светска рата (Borneman and Fowler 1997, 488–495), али и вид спречавања доминације мултинационалног капитала који је од 1950-их све више продирао и угрожавао економију Западне Европе (Hudson 2000, 414). У „Документу из Копенхагена“ (Commission 1973/1988, 50, 51) наводи се да је интеграција једино решење за појединачне европске земље да имају јак утицај на међународној сцени и да се и у време америчког нуклеарног наоружања и присуства северноамеричких трупа у Европи заштити независност европских земаља.

Но, треба истаћи да не постоји један „Други“ у односу на кога се конструише Европа. Европа као политичка конструкција Европске уније дефинише се у односу на лепезу Других и Другости, у зависности од контекста и ситуације. Европски Други могу бити појединци, друге земље или чак други континенти. У овом случају, постојање европског културног идентитета директно подупиरे интердисциплинарно популарну социјално-конструкционистичку тезу да су начини разумевања света производи одређене културе, друштва и времена (Ber 2001, 34) која лежи у основи културне антропологије од њеног академског заснивања у XIX веку. Када су у питању државе и континенти у историјској перспективи гледано, Европа се поредила са Оријентом/Азијом, Америком, Источном Европом²⁸ и Јапаном (Stråth 2002, 391, 395). Кроз историју се европски ривал мењао од „варвара“, „примитиваца“, азијских „хорди“ и афричких „дивљака“ у класичном периоду (када су античка Грчка и касније Римско царство били синоним за „Европу“), преко

28 У литератури сам наишла на више термина који се односе мање-више на регион који обухвата земље бивше СФРЈ, понекад Чешку и Словачку (пре уласка у ЕУ) и Албанију. То су Источна Европа, Средња Европа, Југоисточна Европа (ЈИ), Западни Балкан, Балкан, посткомунистичке земље. Обично преносим термин који користи аутор кога цитирам или парафразирам, а о појмовној збрци расправљам у петом поглављу.

Османлија и Монгола у средњем веку, Америке и Оријента у XVII и XVIII веку, до хладноратовског периода у коме су комунизам, Совјетски Савез и Балкан фигурирали као Други у односу на „цивилизоване“ Европљане (Shore 1993, 793; Stråth 2002, 391; McDonald 1996, 47; Muršič and Jezernik 2007a, 8; Nederveen Pieterse 2002).

Током векова, европски Други је био понекад далеки и удаљени други, а понекада унутрашњи (Источна Европа, Совјетски Савез и [Западни] Балкан, на пример) што говори више о томе ко има моћ да дефинише „ко је Други“ и чија ће перспектива (јер је за „Другога“ „Први“, у ствари, „Други“) бити вреднована и уважавана. У свим овим периодима, Европи је „Други“ служио као мотив за сопствену интеграцију, док су тренутно на маргини ЕУ Турска и земље Западног Балкана (в. четврто и пето поглавље) које се тренуто европеишу ради могућности приступања Европској унији.

2.5. Основни појмови и теорије о европеизацији

Не постоји тачна нити јасна дефиниција шта је то, заправо, европеизација (што свакако отежава њено истраживање). С друге стране, очито је да се европеизација дешава али и да не представља јединствену активност. Према Каценштајну (Katzenstein 2006, 20; в. Schimmelfenning and Sedelmeier 2005, 7), „европеизација конструише, шири и институционализује формална и неформална правила и процедуре, политичке парадигме и стилове, дељена веровања и начине спровођења политичког посла“. Сасателијева одваја евроинтеграције од европеизације сматрајући да потоњи термин укључује друштвену трансформацију, односно промене на плану културе, идентитета и управљања „што утиче на начин на који су културне и територијалне ‘јединице’ конституисане и кохерентно уобличене“ (Sassatelli 2009, 1). Рамфорд такође прави разлику

између евроинтеграција и европеизације. Према том аутору (Rumford 2008, 23), евроинтеграције су „облик институционализације који води ка европском државном уређењу“, док се европеизација односи на „шири спектар трансформација наглашавајући неограничену природу европског друштва и конститутивну везу између Европе и света“. Укратко, европеизација је текући процес (нпр. в. Ladrech 1994; Borneman and Fowler 1997; Olsen 2002; Radaelli 2003, 34) повезан са Европском унијом која представља узрок (промена), али која, опет, углавном представља и циљ (тих промена). Најједноставније речено, европеизација представља „појаву, развој и утицај европског, институционално-заснованог система управљања“ (Olsen 2002, 932). С тим у вези, овде правим преглед различитих (углавном комплементарних) теорија, становиштва и дефиниција са циљем да одговорим на питање шта је европеизација и која је њена сврха? Последишно, сумирам различита гледишта о европеизацији из домена европских интеграција, међународне политике, политичких наука (Börzel and Risse 2003; Featherstone 2003; Olsen 2002; Radaelli 2000 и 2003), социологије (Delanty and Rumford 2005) и антропологије (Borneman and Fowler 1997).

Европеизација не представља само стандардизацију и имплементацију закона, норми и стратегија Европске уније већ је у питању и културна интерпретација промена које се повезују са евроинтеграцијама. Каценштајн говори о правној европеизацији (до које долази усвајањем акција)²⁹

29 Аки комуниџер (фр. *Acquis communautaire*) или Заједничке (правне) тековине ЕУ, „обухвата све важеће уговоре и правне акте ЕУ“, односно у питању је „скуп закона“ чије испуњавање показује способност земље кандидата да преузме обавезе које проистичу из чланства, укључујући приврженост циљевима политичке, економске и монетарне уније (Hillenbrand 2010, 361; Канцеларија Владе 2005, 12); Katzenstein (2006, 22). Међутим, аки, који тренутно има око 100 000 страна, развија се и Каценштајн (Katzenstein 2006, 20, 22) упозорава да се „континуирано мењају институционални услови који су последица процеса политичке интеграције кроз закон“. Видети код Mertus (2001) приказ захтева шта

и културној европеизацији. Потоњи вид европеизације, према аутору, није имао пуно успеха, првенствено зато што није успешно изграђен колективни европски идентитет нити су се развиле дугорочне и одрживе културне и образовне политике фокусиране на „наткриљујућу европску димензију“ (Katzenstein 2006, 22, 24, 29). С друге стране, прилагођавање политикама ЕУ представља њен веома важан домен (в. пето поглавље). Како се истиче у „Документу из Копенхагена“, политичко уједињење Европе је „отворено свим другим европским земљама [које желе да постану део ЕУ и] које деле исте идеале и циљеве“ (Commission 1973/1988, 50). Међутим, да би европске земље делиле исте идеале и циљеве и учествовале у политичкој интеграцији Европе, морају да прођу тренинг и „бодибилдинг“ звани европеизација.

2.5.1. „Бодибилдинг“: *европеизација као европски процес*

Европеизација као процес подразумева да се Европа као „предмет знања“ и даље конструише и да се њоме манипулише кроз саморепрезентацију (Borneman and Fowler 1997, 489). Поред тога, иако недовољно и непрецизно дефинисана, европеизација представља смишљену и организовану стратегију. Борнмен и Фаулер објашњавају да је стварање Европе, као ослонца самоидентификације, захтевало „конструкцију сличних институција унутар којих [је] поистовећивање са Другим било могуће“ (Borneman and Fowler 1997, 490).

Једну од раних дефиниција европеизације нуди Ледрич на примеру Француске, као чланице Европске уније (Ladrech 1994). Он под европеизацијом подразумева „процес који реоријентише правац и облик домаћих политика са циљем да политичка и економска динамика Европске комисије, кроз адаптивне процесе, постане део организационе логике на-

је све Србија морала да испуни/мора да испуни пристанком на евроинтеграције.

ционалних [владиних и невладиних] политика и њихових стратегија планирања“ (Ladrech 1994, 69–71). Федерстон истиче да је европеизација „процес структурне промене који на различите начине утиче на учеснике и институције, идеје и интересе“, истовремено представљајући одговор на политику Европске уније (Featherstone 2003, 3). Другим речима, с обзиром на то да је европеизација динамичан али асиметричан процес, њени ефекти су неједнаки и нерегуларни, а не дуготрајни и непроменљиви (Featherstone 2003, 4). Берзелова и Рис (Börzel and Risse 2003, 58) сматрају да су уобичајена два услова за постојање европеизације. Први називају степеном неусклађености, који се односи на некомпатибилност домаћих институција са процесима, политикама и институцијама на европском нивоу која води ка адаптационим притисцима за промене. Други услов су различити фактори, учесници или институције који представљају реакције на адаптационе притиске. Берзелова и Рис подсећају да би европеизација била излишна када не би постојала некомпатибилност између локалних и европских стандарда, норми и институција. Последице, јављају се неусклађености између европских и домаћих процеса, политика и институција које је могуће ускладити путем два посредничка фактора (Börzel and Risse 2003, 58):

- а) отпором адаптацији и европеизацији,
- б) уз помоћ формалних институција које омогућавају домаћим учесницима средства за даљи развој.

Као што се може закључити на основу претходног прегледа, појам „европеизација“ нема јединствену дефиницију нити фиксно значење. Федерстон, на пример, о европеизацији пише као о „помодном феномену“ којим се објашњавају промене у европској политици и међународним односима (Featherstone 2003, 3). Поред тога, Олсен подсећа да „европеизација“ није јединствен и самодовољан процес, већ процес у настајању и промени. Како време пролази а ефекти европеизације постају уочљивији, тако се мењају и дефиниције поменутих аутора. У том смислу, важно је споменути

Федерстонову анализу употребе речи „европеизација“ у цитатном индексу за друштвене науке (Social Sciences Citation Index) у периоду 1980–2000. Он закључује да се европеизација најчешће користи као историјски процес; као облик културне дифузије; као процес институционалне адаптације или као адаптација на политике и процесе у политикама (Featherstone 2003, 5). С тим у вези, аутор (Featherstone 2003, 6–12) закључује да се европеизација обично схвата на четири начина:

- а) као историјски феномен, односно као „извоз“ европског ауторитета, друштвених норми, институционалних организација и пракси и друштвених и културних веровања, вредности и понашања у историјској перспективи;³⁰
- б) европеизација као транснационална дифузија културних норми, идеја, идентитета и образаца понашања унутар Европе;
- в) европеизација као институционална адаптација, односно домаће прилагођавање и одговор на притисак за улазак у ЕУ;
- г) европеизација као адаптација на јавне политике (енг. *policies*) и политичке процесе (енг. *policy processes*) у ЕУ.

Федерстон (Featherstone 2003, 19–20) даље закључује да је европеизација утицала на промене у савременој политици као што су адаптација институционалне организације (правила, процедура, норми, пракси) на различитим политичким нивоима; на демократизацију и „маркетингизацију“ Средње Европе; на појаву нових, међународних политичких мрежа и заједница; на дискурзивне, когнитивне и идентитетске промене разумевања политике европског развоја и на преобликовање стратешких могућности за домаће учеснике.

30 У овом случају је могуће поставити питање ко представља Европу и да ли је Европа увек била омеђена истим границама да би овако нешто могло да се тврди?

Иако се не може са сигурношћу тврдити „шта је европеизација“ очигледно је да она „постоји“ и да је у питању свесна и развијена стратегија која у зависности од земље и (политике ЕУ) поприма различите облике. Стога се европеизација може сагледавати и као „стратегија самопредстављања и инструмент моћи“ са циљем поновног организовања принципа групне идентификације као што су територија и народност (Borneman and Fowler 1997, 487).

Олсен, на пример, издваја пет, међусобно повезаних, дефиниција европеизације (Olsen 2002, 923–924):³¹

1) „Европеизација као промене спољних територијалних граница“

Европа као континент проширењем Европске уније постаје јединствени политички простор, односно све чешће почиње да се изједначава са Европском унијом и њеним чланицама (Olsen 2002, 923). Многи аутори, слично као Олсен, описују европеизацију управо на овај начин, иако су свесни да се Европска унија не може поистоветити са европеизацијом. Европеизација се такође односи на земље које нису чланице, као што су Норвешка и Швајцарска, али и на потенцијалне земље кандидате и земље кандидате у Источној и Југоисточној Европи, међу којима је и Србија. Европеизација се не може свести на евроинтеграције, али је у споменим земљама повезана са Европском унијом зато што су у питању или „квази земље-чланице или земље кандидати“ (Vink and Graziano 2006, 16).

2) „Европеизација као развој владајућих институција на европском нивоу“

У овом случају, у питању је јачање централизације која се ослања на колективни капацитет за акцију који укључује политичку координацију и међусобну усклађеност (Olsen 2002, 923). Међу заступнике оваквог приступа би се мож-

31 Сматрам да Олсенова подела даје користан и јасан преглед и стога је користим као референтни оквир унутар кога је могуће класификовати дефиниције других аутора.

да могли сврстати Рис и сарадници (Risse et al. 2001, 1–3), који дефинишу европеизацију као развој посебних управних структура (политичких, правних и друштвених институција и мрежа јавних политика) на европском нивоу које утичу на унутрашње структуре држава чланица. Према истим ауторима, европеизација је адаптација обојена „националним бојама“ (Risse et al. 2001, 1).

3) „Европеизација као продирање на национални и поднационални систем управљања“

Европеизација утиче на локалне системе и њихову адаптацију на европске норме (Olsen 2002, 923–924). Радаели (Radaelli 2000, 4) објашњава да европеизација обухвата процесе изградње, дифузије и институционализације правила и процедура ЕУ, политичких парадигми, стилова, „начина како се ствари раде“ и заједничких веровања и норми инкорпорираних у логику домаћих дискурса, идентитета, политичких структура и јавних стратегија. Радаели (Radaelli 2003, 35) наводи да постоје три домена на које делује европеизација: а) на домаће структуре (нпр. политичке и правне структуре и политичке партије); б) на јавне политике; в) на когнитивне и нормативне структуре (дискурси, норме и вредности, политичка легитимност, идентитети, државне традиције, политичке парадигме итд.).

4) „Европеизација као извоз типичних европских облика политичке организације и управљања ван европске територије“

Олсен објашњава да, историјски посматрано, колонијација представља облик европеизације путем наметања европских стандарда у начину живота, религији, језику, политичким системима, институцијама и европским идентитетима ван европске територије.

5) „Европеизација као политички пројекат који има за циљ уједињење и политичко јачање Европе“

Према Олсену, овако схваћена европеизација тежи стварању уједињене Европе са једним политичким систе-

мом, дељеним осећањима припадности и јаким спољним и пропуштљивим унутрашњим границама (в. Stolcke 1992).

На крају, могуће је поставити питање за неко наредно истраживање, а на које су се већ осврнули поједини аутори (уп. Schlesinger 1993; Shore 1993) – да ли међу последице евроинтеграција и европеизације потпадају и неонацистички, расистички и националистички покрети?

2.5.2. Европеизација, космополиитизам и глобализација

У овом одељку се прво осврћем на књигу *Rethinking Europe. Social Theory and the Implications of Europeanization* у којој аутори износе социјално конструкционистичку перспективу и наглашавају важност глобалних друштвених фактора у сагледавању европеизације, указујући на њену космополитску димензију (Delanty and Rumford 2005).

Имајући у виду да се понекад у јавном и академском дискурсу може чути да су европеизација и глобализација два сукобљена или, насупрот томе, два иста процеса, сматрам да је важно сучелити ова два феномена и испитати на који начин су ови процеси повезани.

Деланти и Рамфорд, говорећи о повезаности европеизације и глобализације, истичу да је резултат такве праксе – европеизација као космополитска пракса. С тим у вези, они придају важност глобализацији и историјском процесу модерности унутар кога се развила европеизација. Аутори, противећи се поистовећивању евроинтеграција са европеизацијом, подсећају да друштва постоје на националном и европском нивоу зато што друштва нису затворени, фиксни и стабилни ентитети, већ су у константној промени и трансформацији. Аутори сматрају да је за разумевање европеизације неопходно разматрање процеса изван институционалних оквира и узимање у обзир културне и друштвене динамике и глобалног контекста.

Аутори дефинишу европеизацију на следеће начине (Delanty and Rumford 2005, 18–20):

1) **Европеизација као међусобна испреплетеност друштва**

Европска друштва постају све измешанија, хибриднија и повезанија захваљујући заједничкој валути, олакшаном прелазу преко граница, комуникацијама, јефтинијем саобраћају, образовним разменама, мултикултурализму и туризму. Аутори упозоравају да сви ови предуслови не утичу да европска друштва постају интегрисанија.

2) **Трансформација државе како кључни елемент европеизације**

Деланти и Рамфорд указују на важност друштвеног обликовања националних и транснационалних интереса кроз колективне идентитете и одређени контекст.

3) **Европеизација као дискурзивна и социокогнитивна трансформација**

Европеизација укључује интеракцију различитих идентитета, интереса и друштвених пројеката који производе нове реалности.

4) **Европеизација као трансформација модерности**

Под модерношћу се обично подразумева европски (западни) модел настао у периоду индустријализације који укључује: институције (капиталистичко тржиште, државе, бирократију), вредности и идеологије (индивидуализам, секуларизам, прагматични инструментализам) (Foster 2002, 235–236; Delanty and Rumford 2005). С друге стране, све више у стручној литератури преовладава становиште о постојању вишеструких модерности. Модерности су многоструке и плурализоване зато што се модерност на различитим местима различито испољава (Foster 2002). Деланти и Рамфорд такође сматрају да постоје многоструке модерности у Европи које су производ цивилизацијске разноликости а које су, опет, одлике разлика у европској историји (Delanty and Rumford 2005, 30). Аутори истичу да се у контексту посткомунизма, проширења ЕУ и глобализације, нови модел модерности јавља у Европи.

Социјално конструкционистичка перспектива омогућава ауторима да придају „одређену моћ“ европеизацији и укажу на њен „непредвидив ток“. Они виде Европу као „место унутар кога космополитске везе могу да производе нове мреже и нове заједнице“ (Delanty and Rumford 2005, 121).

Европа постаје простор унутар кога појединци могу да доживе историју, друштво и идентитет на нове начине и да створе ново друштво производећи нове друштвене везе и норме социјалне правде. (Delanty and Rumford 2005, 189).

Кључну улогу у процесу европеизације, Деланти и Рамфорд придају глобализацији. С друге стране, европеизација представља интерактиван процес унутар кога се дешавају друштвене промене. Самим тим европеизација је космополитско стање унутар ширег контекста промена које изазива глобализација (Delanty and Rumford 2005, 24). Другачије речено, према ауторима, глобализација утиче на европеизацију која и сама наставља да делује као космополитска пракса. На наредним страницама ћу се детаљније посветити вези између европеизације и глобализације.

Колико је могуће и да ли је уопште потребно одвајати европеизацију од глобализације, као што то не чине Деланти и Рамфорд?

Како подсећа Смит, распад хладноратовских блокова, учесталост путовања, развој модерних телекомуникацијских и компјутерских технологија, саобраћаја и медија, пораст броја транснационалних компанија и појачано мешање државе у живот појединца утичу на брже мењање идентитета и на њихову многострукоост, али истовремено и на убрзано ширење глобализације (Smith 1992, 64; 1993, 129). Иако је уврежено схватање да су културе повезане са територијама, културе су више повезане са интеракцијама и друштвеним везама, па тек онда са физичким простором (Hannerz 1999, 239). Културе „не лебде слободно“ у простору, већ су „поновно уписане“ у одређени локалитет и стога

се може рећи да су културе (и простори) детериторијализовани, али и ретериторијализовани (Inda and Rosaldo 2002, 11, 12; Gupta and Ferguson 1992, 20). У том смислу се може рећи да су глобализација и европеизација облик ретериторијализације, односно да утичу на ретериторијализацију култура и локалитета. Као што глобализација није природна нити самоодржива већ је неједнака, непотпуна и зависи од идеја и интереса појединаца и група (Nützenadel and Trentmann 2008, 3), исто тако ни европеизација није природна нити самоодржива. Као што није довољно разумети „глобализацију само путем анализирања структурних промена, [...] миграција, протока капитала и трговине већ је потребно укључити и културне перцепције, политичке дебате и друштвене праксе које обликују глобализацију“ (Nützenadel and Trentmann 2008, 3), сличне приступе треба имати и у изучавању европеизације, што представља важну нит ове монографије.

Како се дефинише глобализација?

Сам термин глобализација (као и европеизација) дискутабилан је и недовољно прецизан. Претпоставља се да је термин настао у финансијској штампи као последица промена на економском тржишту (Swyngedouw 2004, 30). Вулетић (Vuletić 2006, 15–18) сумира различите ставове о глобализацији и закључује да постоје три главне струје³² у поимању глобализације: скептици сматрају да глобализација није нов феномен и да се њени домети преувеличавају зато што је у питању мит који сакрива процесе трансформације и експанзију капитализма; хиперглобалисти пренаглашавају утицај и значај глобализације и углавном је изједначавају са американизацијом и вестернизацијом; док трећу струју чине аутори који схватају глобализацију као иреверзибилан процес друштвених промена почев од краја XX века. Други аутори говоре о „многоструким гло-

32 За детаљнија објашњења и преглед аутора који се баве глобализацијом из једне од ове три позиције, в. Vuletić (2006) а за комплементарна гледишта на ову тему, погледати Neš (2006).

бализацијама“ желећи да истакну да није у питању само западњачки феномен и критикујући схватање о једносмерном утицају глобализације (Nützenadel and Trentmann 2008, 4).³³ Стога неки истраживачи говоре о хибридизацији и „глобалном меланжу култура“ (Nederveen Pieterse 1995), нипонизацији (Allison 2006)³⁴ и новим културним формама које настају у контакту различитих култура (Goldstein-Gidoni 2001).³⁵ Глобализацију је, стога, могуће схватити и као отворен и хибридан процес у коме се постојеће праксе и елементи комбинују на различите начине и стварају нове форме, док се истовремено уважава и (повратни) утицај незападних друштава на Запад (Nederveen Pieterse 1995, 49–53). Обрнуто гледано, глобализација може подразумевати и технолошку, културну и комерцијалну стандардизацију и хомогенизацију према калупима Запада или, још уже гледано, може подразумевати вестернизацију или американизацију (Nederveen Pieterse 1995, 45–49; Inda and Rosaldo 2002, 15; Vuletić 2006).

Уредници зборника „Антропологија и глобализација“ Инда и Розалдо говоре о глобализацији као процесу све веће „интензификације глобалне међуповезаности“ и протока економске, политичке, културне и еколошке међузависности у мобилном свету који карактеришу

33 Сматрајући да се глобализација често дефинише као процес хомогенизације, тачније као процес „претварања света у јединствено повезано место“ Рамфорд (Rumford 2008) уводи кованицу „критички космополитизам“ која, према аутору, указује на симултано постојање многих светова. Међутим, такво гледиште пренебрегава становишта о глобализацији која управо указују на њену интерактивност, непредвидивост и хетерогеност.

34 Елисонова говори о покеманији у САД, односно великом утицају Покемона, јапанске анимације, а касније и играног и цртаног филма, кога су творци, ради међународног извоза, прилагодили америчком и европском тржишту тако што су га учинили културно неутралним.

35 На основу свог теренског истраживања, Офра Голдштајн-Гидони говори о савременом јапанском венчању кога чини комбинација шинто ритуала (у храму) после којег следи западњачки обред (у капели, са правим или лажним свештеником).

међукултурни контакти и културне размене и интеракције, развој друштвених мрежа и политичких институција које ограничавају националну државу (Inda and Rosaldo 2002, 2, 5; Neš 2006, 59). Свет у коме живимо је свет децентрализације капитала и протока робе, људи, идеологија, слика и других друштвених активности преко државних граница (Inda and Rosaldo 2002, 4; Vuletić 2006, 23; Friedman 2003b, 2). Глобализација условљава корениту „реорганизацију времена и простора“ зато што се свет „скупља“ и други крајеви постају једном броју људи све приступачнији и, стога, она повезује детериторијализацију и ретериторијализацију простора (Inda and Rosaldo 2002; Vuletić 2006, 22; Araduraj 2011). С обзиром на то да утиче на промену везе између „простора и места, центра и периферије, ‘реалног’ и ‘виртуелног’ простора, ‘унутра’ и ‘споља’ и границе и територије“, мењају се и схватања појединачних и колективних идентитета, ситуираног идентитета и идентитета одвојеног од места, као и значење „јединства заједнице“ (Morley and Robins 1995, 121). У књизи посвећеној кључним концептима о глобализацији Ериксен прави преглед најважнијих утицаја на настанак савремене глобализације. Овај норвешки антрополог (као и многи други друштвени научници) упозорава да глобализација није нов феномен, иако постоје историјски, политички, технолошки, културни и други фактори који су утицали да се од краја 1980-их говори о „савременој глобализацији“. Тачније, у том периоду долази до раста транснационалне трговине, економије и комуникација и до прихватања транснационалних утицаја док су истовремено заоштрене тензије међу различитим етнокултурним групама које траже своје право на историјску и културну посебност. Пре свега, у важне факторе за развој транснационализма и глобализације, аутор издваја крај Хладног рата и распад блокова који су утицали на могућност глобалне интеграције и успостављање везе између, до тада, сукобљених геополитичких сфера, као што су САД и земље бившег Совјетског Савеза. Затим, ту спадају и развој интернета и мобилне телефоније од 1990-их

и (националистичке, етничке, религиозне, територијалне итд.) идентитетске политике држава које захтевају хомогенизацију док истовремено мањине траже своје право на отцепљење (Eriksen 2007, 3–4). Ериксен сматра да глобализација „*стиандардизује, модернизује, дејтериторијализује* и [...] [обрнуто] *локализује* људе, зато што само пошто су људи ‘глобализовани’ могу да постану опседнути посебношћу свог локалитета“ (Eriksen 2007, 14).

Међу најважније аспекте глобализације, Вулетић издваја економску, политичку, културну, еколошку, технолошку и комуникацијску глобализацију с обзиром на пораст транснационалних економских активности и транснационалних владиних и невладиних компанија и организација; стварање глобалног политичког система који утиче на смањење утицаја националних држава; нове комуникационе и дигиталне технологије које су омогућиле транснационални проток информација и културног садржаја и појаву глобалних еколошких покрета (Vuletić 2006, 47–78). Деланти и Рамфорд дефинишу разлике између политичке, правне, економске и културне глобализације (Delanty and Rumford 2005, 93). Под политичком глобализацијом аутори подразумевају нове политике управљања на глобалном нивоу где све важнију политичку улогу почињу да имају невладине организације и глобално цивилно друштво. Правна глобализација указује на повећану важност међународног права и на промене у природи суверенитета зато што је све већа међузависност националних држава које су укључене у међународни правни контекст. Све већа међуповезаност света глобалног капитализма, тржишта, информативних и комуникацијских технологија утиче на појаву и развој економске глобализације. Они закључују да се културна глобализација огледа у повећаној улози транснационалне културе и међуусловљености културних идентитета, кроз прожимања међу друштвима, хибридношћу и мултикултурализам.

Да ли постоји веза између европеизације и глобализације?

Због своје слојевитости и комплексности и сличности у испољавањима, глобализација често служи као контрапункт, али и као пандан европеизацији и, уже гледано, евроинтеграцијама. Ледрич напомиње да се европеизација разликује од интернационализације и глобализације због своје географске ограничености и могућности државних институција да ублаже процес прилагођавања европеизацији (Ladrech 1994, 71). Да би се разумела „трансформативна природа организације економског и друштвеног простора ЕУ и њен однос са другим деловима света“, евроинтеграције се морају разумети кроз упоређивање са глобализацијом, детериторијализацијом, проширењем и постнационалним политикама (Rumford and Murray 2003, 91). Рамфорд и Марејева се залажу за интердисциплинарни приступ при проучавању европеизације сматрајући да је термин „интеграција“ недовољан да би објаснио корениту трансформацију Европе и који је, стога, неопходно проблематизовати. Оно што је за потребе овог истраживања најважније, а што се види и из раније навођених државних докумената, глобализација се у јавном дискурсу често посматра као претња европским државама која последично убрзава евроинтеграције. Сматра се да евроинтеграције омогућавају малим државама да економски опстану на глобалном светском тржишту којим владају транснационалне корпорације (Rumford and Murray 2003, 87, 88). Тако гледано, глобализација је схваћена као „изазов, оправдање и подстицај“ економске интеграције, либерализације тржишта и међусобно такмичење (Rumford and Murray 2003, 88).

Када је у питању однос и веза глобализације и европеизације, могу да закључим, на основу гледишта аутора који су се бавили овом темом, да се могу издвојити најмање три схватања европеизације: евроглобализација, евроглокализација и антиглобализација (иако сами аутори не користе ове термине).

а) Европеизација као евроглобализација

На претходним страницама сам објаснила Олсеново гледиште (Olsen 2002) према коме се европеизација дефинише и као ширење утицаја и моћи на друге неевропске

земље. На тај начин, путем ширења оквира европеизације ван Европе, европеизација може да се схвати и као вид евроглобализације. Поређења светске и европске макроекономије с краја XX века показују да земље Европске уније, после увођења јединственог тржишта, јединствених правила на тржишту и евра, доминирају у светској и европској економији. Другим речима, дате промене су последица европеизације (европске) економије а не глобализације (Fligstein and Merand 2002). У том смислу дато социолошко истраживање показује следеће: земље Западне Европе имају удео у скоро половини светске трговине, док око 70% те трговине заврши у Европи; европске фирме су се фокусирале на европско тржиште, док многе неевропске фирме (пре свега из Америке и Јапана) улажу и продају у земљама Европске уније због чега аутори закључују да је ЕУ „највећа трговинска зона на свету“ (Fligstein and Merand 2002, 13).

б) Европеизација као глокализација

Како Смит предвиђа (Smith 1992, 74), „будућност ‘Европе’“ је условљена ширим, регионалним и глобалним токовима и трендовима. Другим речима, европеизација може представљати локални израз глобализације. Према социолошком схватању, „европско уједињење је део глобализације“ (Nederveen Pieterse 1999, 3). Аутор указује да се глобализација може односити на модернизацију (у економском смислу), либерализацију тржишта и дерегуларизацију, док као примере наводи монетарно усаглашавање и структурне реформе које постају европски стандард (Nederveen Pieterse 1999, 3–7). Недервин Питерсе указује да земље ЕУ сарађују са другим земљама захваљујући географској близини, културном континуитету и економским приликама. О Делантијевом и Рамфордовом схватању европеизације као космополитског одговора на глобализацију је већ нешто речено на претходним страницама. Према ауторима, европеизација се дешава унутар глобалне трансформације друштва и представља процес социјалне конструкције у којој кључну улогу има глобализација, а не процес изградње државе

(Delanty and Rumford 2005, 5, 6, 7, 9). С тим у вези, Деланти и Рамфорд не сматрају да је узрочник европеизације Европска унија већ „глобалне силе у Европи“ и указују на важност преливања европских граница. Самим тим и Европска унија је конструисана „унутар глобализације и путем глобалних процеса“. Иако је Делантијево и Рамфордово становиште слично глокализацији на европском нивоу, аутори, уводећи димензију космополитизма, уздижу европеизацију на ниво надглобалног. Према њима, европеизација је димензија глобализације али и космополитски одговор на глобализацију (Delanty and Rumford 2005, 9–12). Стога аутори сматрају да европеизација није „конструисана изнутра“, већ обликована глобалним процесима.

в) Европеизација као одбрана од глобализације

Мада и сам Федерстон наводи да је европеизација сматрана као ширење европског утицаја на ваневропске крајеве, аутор сагледава европеизацију као могућу одбрану од глобализације, неолиберализма и јачање економске моћи Сједињених Држава (Featherstone 2003, 9). У том смислу, европеизација се схвата као европски противотров глобализацији (у смислу у којем је то преузето и у државним српским документима).

На пример, домаће политичке институције сагледавају однос између европеизације и глобализације на овај начин. У официјелном дискурсу евроинтеграције Србије стоје *насујрош* глобализацији. Према Канцеларији Владе РС, процес европских интеграција се сагледава као

процес који успешно излази у сусрет захтевима глобализације, дајући рационалан, ефикасан и легитиман одговор овом историјском изазову. Такав одговор садржан је у развијеном правном систему, у демократској институционализацији и општеприхваћеној процедури одлучивања и спровођења европских одлука (Канцеларија Владе 2005, 9).

У ствари, ова класификација и разне дефиниције указују да је неопходно, пре свега, историјски омеђити европеизацију да не би сваки европски утицај (и с тим у вези се

избегла збрка „која Европа и какав утицај?“) био сматран европеизацијом, или се барем направила разлика у начинима утицаја. Европеизација и евроинтеграције су стратегије ЕУ и упркос томе што не постоји једна дефиниција, постоји план и програм за њихово спровођење међу европским земљама (или, боље речено, међу земљама које су препознате као довољно европске да би једног дана постале „Европа“.³⁶ Објашњавајући да су последице глобализације промена схватања територијалности и с тим у вези могућности идентификације појединца, Гачановићева (2009, 29–30) закључује да

процес изградње ‘евројскије’ Европје [...]. представља глобализацију у малом (развијање космополитској идентитету на нивоу Европје), с тим што се он одвија на нивоу Европје, не под утицајем неке ‘невидљиве силе’, већ као стварање саморепрезентације под утицајем институционалне моћи ЕУ.

Иако се глобализација често једнострано повезује са смањењем улоге појединачних држава, Деланти и Рамфорд глобализацију дефинишу као „мулти-димензионалне серије процеса који смањују одвајање Европе од остатка света. Европеизација није ‘конструисана изнутра’, већ је обликована глобалним процесима, што доприноси да се Европа трансформише у глобални простор“ (Delanty and Rumford 2005, 9). Иако се у академском и политичко-правном дискурсу европеизација може сагледавати као производ глобализације или адаптивни одговор на глобализацију, у питању нису два сукобљена нити паралелна процеса, већ су испреплетени и понекад их је немогуће одвојити (в. четврто поглавље). Поред тога, сматрам да је нетачно рећи да су то „два“ процеса. Ни европеизација (као ни култура, идентитет, глобализација) не представља ентропију, већ „трпи“ промене у контексту глобалних интеракција. У пракси, као ни глобализација (в. Fligstein and Merand 2002) ни европеизација није јединствен процес, већ постоји мноштво европеизација, о чему ће бити више речи у наредним поглављима.

Користећи пример Европске уније (популарно зване „Европом“, в. друго поглавље) Деланти и Рамфорд (Delanty and Rumford 2005, 38) закључују да је ЕУ формирана у интеракцијама, међукултурним мешањем, културним позајмљивањем и дифузијом својих цивилизација. Међутим, како Фридман (Friedman 2003а, х) упозорава, културна глобализација се заснива на есенцијалистичком схватању културног дифузионизма, односно људи су представљени као слепи конзументи глобализације. С обзиром на то да је глобализација важна за изучавање европеизације зато што слични узроци (миграције, „порозне“ границе, олакшан транспорт, телекомуникације и сл.) утичу на њено (неконтролисано) ширење и деловање, и с обзиром на то да постоји преплитање између глобализације и европеизације и деловања „одозго“ и „одоздо“ (енг. *top-down* и *bottom-up*), при разматрању међуодноса ова два процеса неопходно је избећи есенцијализацију и хомогенизацију културних продуката, људи и култура уопште. Ширење концепата људских права, потрошачких образаца, информационих технологија, поп музике, националистичких идеологија, међународног капитала, пандемије вируса, трговине оружјем и дрогом, транснационалне академске мреже и миграција представљају потпроцесе глобализације који утичу на савремени свет (Eriksen and Nielsen 2001, 169–170).³⁷

Европеизација и глобализација нису подударни процеси, мада се, како је већ речено, преплићу и прожимају. Европеизација, као свакодневна пракса и акултурација, не може се одвојити од глобализацијских токова којима је обликована, али она истовремено веома значајно повратно утиче на глобализацију, пружајући најчешћи оквир за њену перцепцију код грађана Србије.³⁸

37 Пример савременог скретања пажње на дифузионизам је Ериксенова дифузионистичка анализа острва Маурицијус. Иако Маурицијус географски јесте острво и иако становници Маурицијуса желе да одрже етничке границе, они истовремено учествују у глобалном систему размене и комуникације, те стога Маурицијус није изолован, па је и његова „острвост“ релативна (Eriksen 1993, 142).

38 В. нпр. Жикић (2013) антрополошку студију о позитивно конотираној слици „Европе“, „Запада“ и „Европске уније“ међу високообразованим грађанима Србије.

2.5.3. *Где је још могуће истражити европеизацију?*

Осим дефиниција шта европеизација „јесте“, постоје аутори који дефинишу европеизацију објашњавајући шта она „није“. Радаели упозорава да схватање европеизације треба да буде шире од схватања усвајања европских политика или конвергенције (Radaelli 2003, 29, 33). На сличан начин и Гребова сматра да европеизација није „теорија проширења ЕУ“ иако може бити повезана са њом (Grabbe 2003, 310). Затим, Радаели наводи да европеизација није хармонизација зато што европеизација може да утиче на разноликост и међусобно такмичење. Радаели се такође противи мишљењу да је европеизација политичка интеграција већ да су у стварности европеизација и политике ЕУ повезани процеси (Radaelli 2003, 34).

Поред тога, европеизација се може разумети и кроз поједине области истраживања. На пример, Борнмен и Фаулер су крајем XX века издвојили три најчешће области антрополошког интересовања за ЕУ и Европу.

- 1) проучавање административних и политичких центара институција ЕУ, нпр. у Бриселу, Стразбуру и Луксембургу;
- 2) проучавање националних симбола и свакодневних локалних искустава у интеракцији са ЕУ;
- 3) проучавање сфере интеракције где се Европљани ангажују у личним сусретима једних са другима.

Аутори су предложили спорт, сексуалне праксе, новац, туризам и језик као области важне за разумевање и испитивање европеизације (Borneman and Fowler 1997, 497–510). Наравно, ово нису једине области на које делује европеизација, али аутори дају јасан преглед и добру основу за даља истраживања.

Многи друштвени научници који проучавају социокултурну реалност у државама тзв. „Западног Балкана“ управо скрећу пажњу на европеизацију као културни процес и ког-

нитивно оруђе за замишљање и преговарање (не/пожељне) стварности (в. пето поглавље). На пример, истраживања културних представа о „Европи“/„Европској унији“/„Западу“ међу српском популацијом, које могу али не морају бити засноване на искуству живљења у некој од земаља ЕУ, говоре о томе шта се све сматра „европским“, „културним“, „цивилизованим“, „напредним“ и обрнуто – зашто Србију сматрају неподесном за улазак у ЕУ.³⁹

2.6. Закључак уз ово поглавље

Европа се често представља као „брак из интереса“ између Француске и Немачке, док је Велика Британија амбивалентни трећи (или у српском жаргону „комшија“), а удаљени и мање-више законити и (не)жељени рођаци и деца покушавају да прате корак у циљу интеграције у ЕУ (Borneman and Fowler 1997, 495–496). Сматрам ову метафору неприкладном јер је и сама „Велика тројка“ морала да направи одређене измене и европеише се по стандардима наднационалних европских тела. Сликавито речено, Европа се, са „свом својом децом, такмичи за Мис Универзум“. У том случају, „деца“ постају активни учесници у производњи идеала лепоте. Да ли ће Европа постати „мисица“ зависи од „стандарда који владају у галаксији“. У сваком случају, да би евентуално „клађење“ или „навијање за или против Европске уније“ били могући, потребно је пратити прогнозе. Да ли је европски идентитет и даље на цени или је замењен неким „локалнијим“? Како напредују физичке припреме, односно колико су се европске земље, окарактерисане као „европска копилад и пасторчад“ (в. Borneman and Fowler 1997) стварно европеизовале? У сваком случају, важно је напоменути да „јака Европа не подразумева само повећавање територије, јачање центра, адаптацију националних и поднационалних система управљања и извоз европских решења“ зарад кохерентније политике на глобалном нивоу (Olsen 2002, 941). Према Олсену, јака Европа укључује и стратешко баланси-

39 Радовић (2009); Жикић (2013); Брујић (2015а; 2015б).

рање између јаке централизоване власти и ослушкивања локалних захтева и политика. Прецизније, како закључује Гачановићева, политика европског идентитета и културе заснива се на идеји „поседовања и припадања“ становника ЕУ Европе и обрнуто (Гаџановић 2009, 104). Нагласила сам неколико кључних процеса за разумевање Европске уније и њеног постојања: процес конструисања европског културног идентитета и европског грађанина који служе за евроинтеграцију „једних“ (оних класификованих као правих Европљана који деле одређене заједничке вредности које су изабране као европске) и искључивање других (оних који не припадају европској цивилизацији и не деле вредности које се сматрају европском тековином) и потом направила преглед дефиниција о европеизацији, сумирајући гледишта из домена европских интеграција, међународне политике, политичких наука, антропологије и социологије.

Упркос томе што је европеизација недовољно одређен и недовољно дефинисан феномен, у питању јесте текући процес повезан са (културном и економском) политиком Европске уније и њом руковођеним евроинтеграцијама. Наиме, европеизација углавном подразумева промене на локалном, регионалном и националном нивоу у складу са институционалним структурама и политикама Европске уније и последично представља „бодибилдинг“ локалних култура, институција и идентитета да би могла да се оствари и испуни идеја Европске уније, као наднационалног и наткриљујућег ентитета. Иако многи аутори указују на могућу везу глобализације и европеизације, Деланти и Рамфорд, у ствари, умањују моћ европеизације тврдећи да европеизација зависи од глобализације, али је истовремено и одређује. Аутори објашњавају да глобализација није утицала на одвајање ЕУ од других региона него на њихову интерпенетрацију (Delanty and Rumford 2005, 134).

Може се рећи да усвајање и одржавање европског културног идентитета служи да „нашминка“ и прикаже „суштину европејства“ у циљу оснаживања Европе и њеног евентуалног примата у међународној политици и економији. У вези с тим, конструкција уједињене Европе која се ослања

на европски културни идентитет и „европског грађанина“ нема за циљ да уништи националне државе, већ да заштити Европу од „неевропских“ Других. Самим тим, Европска унија за многе државе потенцијалне кандидате и кандидате (као што је и Република Србија) подразумева „мармелладу сутра“, односно обећане вредности оличене у „Европи“, а изражене кроз појмове о европском културном идентитету и „европском грађанину“.

УТИЦАЈ ЕВРОПЕИЗАЦИЈЕ НА КВАЛИТЕТ ЖИВОТА: ЗДРАВСТВЕНИ СЕКТОР

*Тужна си, приметио је Витез забринуто. Хајде да ти
ошљевам једну лећу њесмицу, да ти мало уљешиш ...
Њен наслов се зове „Бакалареве очи“.*

*Аха, то је значи наслов? Упитала је Алиса трудећи се
да покаже какво-такво интересовање.*

*Ма, ти то не разумеш, додао је Витез
помало наљућен. Тако се наслов зове,
а наслов њесме је „Оронули сћарац“.*

*Сада схваћам, требало је да кажем
„Тако се зове њесма“, исправила се Алиса.*

*Ма, не. Није требало, јер би то било нешто
сасвим десетно. Песма у смислу њесме зове се
„Начини и средства“. Тако се та њесма зове у ошљем
смислу, мислим.*

*О којој је овде њесми реч?
Замолила га је Алиса потпуно збуњена.*

*Ова се њесма зове „Из-лежавање љред враћима“.
Мелодија је мој изум.*

(Kerol 2002, 117–118)

Европеизација није синхрони нити изоловани процес већ се дешава упоредо са другим процесима (као што је нпр. глобализација) и реформама (које могу, али не морају бити последица европеизације) и могуће је испити-

вати како на нормативном тако и на искуственом плану. Будући да јавне политике утичу на обликовање социокултурне реалности и на „замишљање“ појединаца и друштва као целине, у овом поглављу се осврћем, с једне стране, на институционалне здравствене јавне политике (нормативни ниво) а, с друге, на промоцију одређене здравствене политике (њихову практичну примену у медијском дискурсу). Јавне политике утичу на организацију савремених друштава, „кодификују друштвене норме, вредности, принципе и садрже имплицитне или експлицитне моделе друштва“ (Shore and Wright 1997, 3, 4, 7). Истовремено, националне јавне политике и системи управљања зависе од наднационалних организација као што су нпр. НАТО или ЕУ. Анализа јавних политика даје увид у изучавање локализације глобалних процеса и могуће их је тумачити као културне текстове који имају циљ пре да убеди него да информишу (Shore and Wright 1997, 13; Apthorpe 1997, 43, 54). С тим разлогом, ради одговора на питање *како европеизација утиче на квалитет живота* у домену социокултурног схватања здравља, у првом делу овог поглавља ћу истражити везу између реформе здравственог система у Србији и европеизације. Схватајући европеизацију као наткриљујући концепт, испитаћу нормативне покушаје саображавања здравственог система у Србији стандардима ЕУ, зато што се, пре свега, праксе и даље разликују од земље до земље и зато што су реформски пројекти често финансирани из многобројних глобалних фондова. Сходно томе се може рећи да је европеизација правно-нормативни одговор на практичне потребе стандардизације у ЕУ ради остваривања конкурентности на светском тржишту и хармонизације управљања на унутрашњем друштвеном и политичком плану, што је уједно и хипотетички одговор на питање зашто све европеишемо а здравство глобалишемо, који преиспитујем у овом поглављу.⁴⁰ У овом случају, у питању је оснаживање глобалног здравља и квалитета живота појединаца, породице, али и државе. С обзиром на

то да су евроинтеграције и ишчекивани улазак у ЕУ повезани са идејама о побољшању квалитета живота, како индивидуа тако и целе нације, у другом делу рада разматрам питање унапређења квалитета живота на примеру чувања матичних ћелија. Објаснићу да ли депоновање матичних ћелија служи као основа за развој здраве (европске) Србије/европски (здраве) Србије кроз анализу медијског дискурса. Кјубриковским језиком речено, оба примера говоре о важности (о)чувања телесних течности ради обезбеђивања здравља – или како би то генерал Џек Рипер (Стерлинг Хејден) у филму „Dr. Strangelove“ рекао – ради очувања „суштине“.

Европеизација је процес под којим се подразумева много различитих потпроцеса, углавном повезаних са уласком у Европску унију, тачније са прилагођавањима стандардима ЕУ. Борнмен и Фаулер објашњавају да је ЕУ „главни институционални покретач“ европеизације која истовремено тежи да учврсти појединачне националне државе и паневропске стандарде, са циљем стварања „Европе са којом сви могу да се поистовете“ и осећају као код куће (Borneman and Fowler 1997, 489–490, 492). Упркос томе, европеизацију не треба буквално поистоветити са стандардизацијом ЕУ. Како Федерстон и Радаели објашњавају и како је у претходном поглављу напоменуто, европеизација је више од конвергенције, губитка суверенитета или новог облика управљања (Featherstone and Radaelli 2003, 333). Поред ЕУ, важну улогу у „стварању Европе“ и евроинтеграцијама имају различите међународне институције као што су Хелсиншки одбор за људска права, Европска асоцијација за слободну трговину, Савет Европе, УН, НАТО, разни мултинационални технолошки пројекти, Светска банка, Организација економске сарадње и безбедности и Општи споразум о трговини и тарифама (Borneman and Fowler 1997, 496–497; Vink and Graziano 2006, 16). У Србији, на пример, различите мултинационалне компаније, финансирајући здравствене пројекте, имају важну улогу у

реформи здравственог сектора и повратно утичу на европеизацију здравства и земље у целини. Упркос томе што се неке здравствене реформе у Србији финансирају из међународних фондова, многе реформе су финансиране из фондова ЕУ и спроводе се у име евроинтеграција, и могу се тумачити као потврда српске „европеисаности“ и „уласка у Европу“.⁴¹

Када су у питању здравље, болест и здравствени системи, то нису објективне и дате категорије већ оне зависе од различитих историјских, политичких, економских и социокултурних услова. Сходно томе, културни и друштвени фактори утичу на разумевање природе болести и самог болесника. Срдић Сребро примећује да тек од осамдесетих година XX века појмови здравље, болест и медицински системи почињу да се посматрају као производи друштвених и културних пракси у које су уčitана симболичка, културна и/или политичка значења. У складу са оваквим схватањима, медицинска антропологија је показала да се „идеје о томе шта је здраво, ‘нормално’, а шта болесно и ‘ненормално’, разликују од културе до културе“ а самим тим су и односи и третмани према онима означенима као болесни или здрави културно и друштвено условљени (Срдић Сребро 2009, 86). С обзиром на то, културе на различите начине разумевају, тумаче и конструишу болест и симптоме болести (Buckser 2006, 256), европеизација, као наддржавни процес, говори у прилог том схватању и утиче на прилагођавање здравственог сектора према прописима ЕУ.

Како европеизација утиче на производњу стандарда о здрављу у Србији? С обзиром на то да је „циљ здравственог система обезбеђење здравственог благостања целе људске заједнице“ (в. Министарство здравља Републике Србије, с. а.), поставља се питање које је промене у здравственом сектору Србије донела европеизација?

41 <http://www.eu-ihis.rs>; <http://europa.rs/srbija-pristupila-evropskom-zdravstvenom-programu/>.

3.1. Реформа здравственог система у Србији

Србија је подложна проблемима карактеристичним за постсоцијалистичке земље у транзицији зато што се истовремено тим земљама нуде већ готови модели (Grabbe 2003, 303–305). Сходно томе, постоје проблеми у схватању европеизације и адаптације на норме ЕУ. Посткомунистичке земље, с једне стране, пренаглашавају обим припрема и своју спремност, док истовремено знају да криве ЕУ за непопуларне реформе (Grabbe 2003, 310). Званичници ЕУ, са своје стране, како истиче иста ауторка, „воле да промовишу проширење“ као облик посткомунистичке трансформације, истичући улогу ЕУ као покретача економских и политичких реформи (Grabbe 2003, 310). С тим у вези, унутар таквог оквира треба разумети и прихватање европских идеја о здрављу и здравственом систему у Србији.

На нивоу здравствене политике ЕУ приметно је да Унија располаже релативно малом сумом новца и свака од земаља чланица има свој здравствени систем и националне легислативе у вези са овим доменом. Оба ова аспекта ограничавају деловање ЕУ на здравствене политике земаља чланица. Стога се утицај ЕУ своди, углавном, на подршку појединим акцијама земаља чланица (McGiffen 2005, 125). Каква је ситуација у Србији током евроинтеграција? Здравствене стратегије и праксе Европске уније показују да „културне праксе“ могу бити како националне тако и наднационалне, с обзиром на то да су здравствене политике ЕУ представљене као део пројекта јединствене политике Европске уније. Уговор из Мастрихта и, касније, Уговор из Амстердама (*The Treaty of Amsterdam*) из 1997, два су најважнија правна документа Европске уније са којима почиње регулисање јединствене здравствене политике која укључује промоцију и заштиту здравља (Jakubowski and Busse 1998, 5). Међутим, здравствене политике, организација и системи здравствене заштите се заснивају на принципу супсидијарности, односно разликују се међу државама чланицама Европске

уније пошто је здравствена заштита производ различитих политичких, историјских, културних и друштвено-економских традиција (Jakubowski and Busse 1998, 5). У овом случају, праксе ЕУ служе као модел за имплементацију и развој здравственог система који подразумева развој националног, а последично и међународног здравственог сектора у циљу побољшања квалитета живота. Национална акција ЕУ о здрављу подразумева „заштиту људи од здравствених претњи и болести, промовисање здравих животних стилова и подржавање националних ауторитета у ЕУ да сарађују поводом питања здравља“.⁴² Скоро је истекла петогодишња стратегија *Together for Health: A Strategic Approach for the EU 2008–13* која представља део стратегије *Европа 2020*, док је тренутно на снази нови циклус 2014–2020. Ова стратегија се не бави само решавањем европских здравствених питања већ и „глобалним здрављем“, тачније здрављем у земљама ван Европске уније и у државама на другим континентима, ради спречавања потенцијалних здравствених претњи на међународном нивоу (Commission 2007, 2). У том смислу, циљеви ове здравствене стратегије ЕУ су: да успостави „добро здравље у Европи која стари“; обезбеди здравствену заштиту грађана; подржи динамичне здравствене системе и нове технологије; смањи здравствене неједнакости и шири информације и знање о здрављу. Програм је намењен земљама чланицама ЕУ, земљама Европске економске зоне (Лихтенштајн, Норвешка и Исланд) и земљама Западног Балкана. Поврх тога, ЕУ истовремено обавештава и саветује земље кандидате о здравственим политикама ЕУ, али и евалуира њихов прогрес у законодавним политикама.⁴³

У случају Југоисточне Европе, комисија ЕУ сарађује са регионалном организацијом *Здравствена мрежа Југоисточ-*

42 http://ec.europa.eu/health/strategy/policy/index_en.htm, више информација о ЕУ здравственим политикама, мандатима, стратегијама, циљевима и програмима су доступни на сајту Европске комисије www.ec.europa.eu/health.

43 http://ec.europa.eu/health/eu_world/policy/index_en.htm.

не Европе (*The South-eastern Europe Health Network – SEEHN*) која је настала 2001. године са циљем да омогући међурегионалне комуникације и побољшавање здравља у региону.⁴⁴ Поред ове мреже, Србија је укључена у многе друге међународне здравствене пројекте који дизајнирају и конструишу „шта је здравље“ и шта подразумева „бити здрав“ у европској Србији. Стога је важно истаћи да је већина завршених међународних пројеката у здравству за период 1997–2008. углавном била финансирана из буџета ЕУ.⁴⁵

Када су у питању међународни фондови са циљем европске интеграције Србије, како се истиче на сајту Министарства здравља РС, у здравственом сектору је најбитнији ИПА фонд који државама (потенцијалним) кандидатима „омогућава да, у складу са стратешким документима ЕУ, формулишу своје предлоге пројеката, чијим се одобравањем и имплементацијом испуњавају захтеви за приближавање и приступање“.⁴⁶ Према сајту zdravstvo.rs, у Србији су 2009. године почела „три велика међународна пројекта финансирана од стране ЕУ којима управља Делегација Европске комисије у Србији: развој служби хитне медицинске помоћи у Србији; подршка Агенцији за акредитацију здравствених установа; и подршка борби против дрога кроз имплементацију стратегије за борбу против дрога“.⁴⁷ Поред тога, на истом сајту је могуће наћи списак пројеката (2001–2012) финансираних (или кредитираних) од стране различитих иностраних организација.⁴⁸

44 http://ec.europa.eu/health/eu_world/policy/index_en.htm.

45 Министарство здравља даје детаљан списак тих пројеката, в. <http://www.minzdravlja.info/downloads/2009/Spisak%20Završenih%20Projekata.pdf>.

46 <http://www.zdravlje.gov.rs/showpage.php?id=77>.

47 <http://www.zdravstvo.rs/srp/info.2/medjunarodni-projekti.102.html>.

48 У питању су следеће организације и пројекти: Светска банка (Пружање унапређених услуга на локалном нивоу; Развој здравства Србије; Енергетска ефикасност у Србији), Европска инвестициона банка (ЕИБ) (Реконструкција четири клиничка центра у Србији), CIDA – Canadian International Development Agency (Политика примене здравствене заштите на Балкану; Унапређење здравља младих на

Због свега тога се може рећи да је европеизација, као промена политике и усаглашавање са институционалним

Балкану; Јачање удружења јавног здравља у Србији, јачање цивилног друштва на Балкану у области јавног здравља кроз удружења за јавно здравље), Global Fund (Јачање националног одговора на HIV/AIDS децентрализацијом кључних области пружања услуга; Контрола туберкулозе у Србији кроз примену ДОТС терапије и обухват ризичних популација), Европска агенција за реконструкцију (ЕАР) (Јачање капацитета терцијарне здравствене заштите; Подршка унапређењу управљања медицинским отпадом; Јачање капацитета за здравствени менаџмент; Подршка имплементацији капитације у примарној здравственој заштити), Здравствена мрежа Југоисточне Европе (Јачање капацитета у јавном здрављу за јачање контроле дувана у ЈИ; Надзор и праћење заразних болести у ЈИ; Подстицај квалитета и исправности намирница у ЈИ – јачање рада институција одговорних за безбедност хране и унапређење исхране становништва; Јачање капацитета за унапређење матерналне и неонаталне здравствене заштите; Јачање капацитета и услуга у области јавног здравства; Сигурна крв – Blood Safety), UNDP (UN Theme Group on HIV/AIDS), UNICEF, CIDA и Влада Републике Ирске (Baby-Friendly Hospital Plus), CIDA до 2005. SIDA и Република Ирска (Јачање националног одговора на ХИВ/АИДС и система за мониторинг и евалуацију), GFTAM и CIDA (Превенција вертикалне трансмисије ХИВ/АИДС-а), SIDA, Република Ирска (Youth-Friendly health services – Саветовалишта за младе у домовима здравља, Вршњачка едукација, комуникација и рад на терену у сврху промоције здравих стилова живота и смањење ризика), Република Ирска (Здравствено васпитање у школама), Лекари света – Француска (Оснивање медицинске јединице за супституциону терапију применом метадона при Дому здравља „Савски венац“ у Београду), USAID (Елиминација поремећаја изазваних недостатком јода), UNICEF, Влада Јапана и USAID (Приправност за пандемију птичјег грипа), UNICEF и Влада Швајцарске (Девинфо), UNICEF (Подршка изради Уредбе и Акционог плана здравствене заштите мајке и детета; Подршка имплементацији Посебног протокола за заштиту деце од злостављања и занемаривања; Подршка имплементацији праћења нових стандарда раста деце; Равноправан приступ здравственој заштити у јужној Србији), UNICEF и Влада Краљевине Шпаније (Побољшање исхране ромске деце), Министарство спољних послова Краљевине Норвешке (Јачање капацитета за имплементацију Акционог плана за животну средину и здравље деце и подизање свести јавности), MATRA и Министарство спољних послова Холандије (Развој интегрисаних служби за заштиту менталног здравља и социјалну заштиту за модел регион), <http://www.zdravstvo.rs/FileUpload/KONKURSI/Spisak%20Aktuelnih%20Projekata%20Zdravstvo-1.pdf>.

стратегијама ЕУ, видљива у домену здравства РС. С тим у вези се може закључити да је оспособљавање здравства у Србији по стандардима ЕУ истовремено и европеизација (у смислу усклађивања са правилима ЕУ), облик реформе здравственог система али и облик оснаживања глобалног здравља. Европеизација у овом смислу подразумева прилагођавање стандардима ЕУ али и усклађивање са здравственим системом РС, да би (здравствене) институције ЕУ могле адекватно и квалитетно да функционишу прилагођене потребама у Србији.

3.1.1. Прејед нормативне здравствене реформе у Србији

У свом кључном заједничком раду (Latour and Woolgar 1979), Латур и Вулгар су посматрали лабораторијске науке као поље истраживања у оквиру којих се изграђује поуздано (зато што је лабораторијско и експериментом вођено), а самим тим и научно знање. Научници дају смисао својим посматрањима производећи ред и претварајући податке у чињенице позивајући се на свој (и туђи) ауторитет (Latour and Woolgar 1979). Иако су ове информације битније за неко наредно истраживање које ће се бавити испитивањем конкретне имплементације европских модела, сматрам га важним зато што подсећа да је „наука оно што научници раде“, да парафразирам Клифорда Герца, и да се ретко кад преиспитује њена објективност, аподиктичност и сврсисходност постигнутог. У том смислу, здравствени пројекти у Србији се могу посматрати као неке од могућих стратегија за друштвено обликовање онога што се очекује да здравствени радници у европски оријентисаној Србији раде.

У овом аналитичком прегледу ћу показати на који начин српско здравство одговара на европске стандарде на теоријско-нормативном нивоу: шта се прописује да здравствени радници чине као циљ постизања вишег ступња

здравственог система и како изгледа европски систем здравља у Србији.⁴⁹

Завршени пројекти (1997–2008) могу се (грубо) класификовати у неколико група:

- 1) **процена капацитета** Министарства здравља, клиничких центара, потребне опреме, реорганизације фармацеутске индустрије, института за јавно здравље, здравствених услуга, Републичког завода за здравствено осигурање, праксе управљања лековима;
- 2) **подршка развоју** јавног здравља, јавно здравствених лабораторија, сектора фармације;
- 3) **едукација** (грађана и родитеља, саветовање, здравствена права детета).

Може се приметити да овај период карактеришу **процена могућности и затим подршка развоју здравственог система**.⁵⁰ У називима пројеката су често коришћене и следеће речи: *унапређење, јачање, развој, побољшање и реформа*. Ови изрази функционишу као „оснаживачи/побуђивачи“ речи које им следе. Према Хајланду, „оснаживач“ или „побуђивач“ (енг. booster) су речи као „јасно, очигледно, наравно“, али рекла бих (на основу датих примера) да и друге речи могу да имају сличне функције. У питању су „комуни-

49 Колико су промене у домену здравства заиста имплементиране у систем је тема за посебно истраживање. За то истраживање као користан повод би могле да послуже скорашње афере – „Краба“ у којој су због корупције ухапшени лекари, једна фармацеутска кућа, а пре тога власница добротворног Фонда за превенцију рака дојке Катарина Ребрача, са неколико својих сарадника (в. Vesti 2010c; Vesti 2010d) и „Цитостатик“ у Институту за радиологију и онкологију у Београду (в. Vesti 2010a).

50 Дobar пример нормативног решавања проблема узрочно-последичним путем су следећи пројекти МЗ: у току 2002. је спроведен пројекат Процена капацитета Министарства здравља РС, затим између 2004. и 2006. пројекат Јачање капацитета Министарства здравља РС, док је између 2006. и 2009. урађен пројекат Развој капацитета Министарства здравља РС за терцијарну заштиту.

кативне стратегије за повећавање или смањење снаге изјаве“ које се легитимно користе у академском дискурсу и могу служити за убеђивање у тврдње које се износе (Hyland 1998; в. Hyland 2000). Гудмен (Goodman 1978) је писао о стварању света кроз учење „праве верзије стварности“. Према аутору, важну улогу у том процесу имају речи и симболи (Goodman 1978, 6). Здравствени систем у Србији после имплементације међународних пројеката требало би да представља различити свет (обликован на темељима старог) – свет европске и здраве Србије.

Што се тиче тек окончаних пројеката (2001–2012),⁵¹ може се издвојити следећа класификација:

- 1) **јачање** удружења јавног здравља, цивилног друштва на Балкану у области јавног здравља, капацитета терцијарне здравствене заштите, капацитета за здравствени менаџмент, капацитета у јавном здрављу за јачање контроле дувана у ЈИ, рада институција одговорних за безбедност хране и унапређење исхране становништва, капацитета за унапређење матерналне и неонаталне здравствене заштите, капацитета и услуга у области јавног здравства, националног одговора на ХИВ/АИДС и система за мониторинг и евалуацију, капацитета за имплементацију Акционог плана за животну средину и здравље деце и подизање свести јавности;
- 2) **подршка/подршке унапређењу** управљања медицинским отпадом, имплементацији капитације у примарној здравственој заштити, изради Уредбе и Акционог плана здравствене заштите мајке и детета, имплементацији Посебног протокола за заштиту деце од злостављања и занемаривања, имплементацији праћења нових стандарда раста деце, Агенцији за акредитацију здравствених

51 <http://www.zdravlje.gov.rs/downloads/2009/Spisak%20Aktuelnih%20Projekata%20Zdravstvo.pdf>; на сајту нису доступне новије информације.

установа, борби против дрога кроз имплементацију стратегије за борбу против дрога;

- 3) **спречавање конкретних болести** (птичји грип, елиминација поремећаја изазваних недостатком јода, ХИВ/АИДС);
- 4) **едукација** (у школама).

Ако је судити по називима пројеката, може се приметити да се у овом периоду одмакло „корак даље“ од процене ка јачању и унапређењу онога што се открило да недостаје и постигло у ранијем периоду у здравственом сектору.

Из овог прегледа се не може извести закључак шта се заиста дешава иза „затворених врата“, односно назива пројеката. Упркос томе, може се закључити шта организатори пројеката желе да се види, односно шта се приказује под пројектним називима, а то је – прогрес у односу на претходни ступањ, прелазак са испитивања „процене“ ка „јачању“. Али јачање „чега“? Иако се у неколико пројеката спомиње и „имплементација“, наредна истраживања би требало да покажу колико је назив пројекта (кероловским језиком „наслов песме“) у складу са именом истраживања („наслов наслова песме“), односно у складу са потребама друштва („песма у смислу песме“). Прецизније, неопходно је испитати у којој мери пројекти утичу на имплементацију европског модела и културну промену и институционални прогрес (односно увођења „песме у општем смислу“). Оно што је могуће приметити на основу тренутног прегледа је да здравствени пројекти у РС представљају „лепу песмицу“ упућену страним донаторима, грађанима, испитаницима у истраживањима и самима себи, односно координаторима пројеката у Србији. Да ли је у питању само „утешна песмица“ о томе шта би требало да се промени да би се постигао ниво европског здравља у Србији, о томе шта страни улагачи очекују од српских сарадника у пројекту и да ли су у питању реформе које се реализују само на дискурзивном нивоу, представљају питања за наредна истраживања. У вези с тим је неопходно испитати да ли се и у којој мери

пројекти под покровитељством Министарства здравља РС, после процене стања, заснивају на јачању онога што је било добро у српском здравству па се сада ради на његовом јачању; колико се пројекти заснивају на јачању имплементације нечег новог што је већ уведено; и колико су пројекти пасивни према нечему што постоји у српском здравству а није корисно (односно да ли је у питању само теоријска имплементација реформи).

Иако европеизација није само стандардизација нити усаглашавање са институционалним сектором ЕУ, с обзиром на предмет истраживања овог поглавља таква дефиниција европеизације представља добар референтни оквир. С тим у вези се показује како, у случају Србије, није довољно само разумети српско историјско искуство, традицију, материјално стање итд. већ га повезати у дијахронији са глобалним токовима који утичу на промену разумевања здравља у Србији. Здравствене праксе Европске уније су теоријски имплементирани у Србији тако да је „европско здравље“ постало саставни део друштвеног имагинаријума у Србији кроз његову употребу у здравственом сектору. Кроз међународне пројекте и стране донације утиче се на производњу идеја о здрављу и „шта подразумева бити здрав“ у Србији. Из претходних одељака се може закључити да су здравствени пројекти у Србији везани за унапређење и оснаживање здравственог стандарда и едукацију грађана Србије. Самим тим, мењајући и унапређујући институције (кроз пројекте, уложена средства и материјалне донације), требало би да се мењају и грађани Србије. Прецизније, успостављањем одређених европских стандарда у здравству, европеизују се и сами грађани који се уче и прилагођавају променама, било као здравствени радници, било као пацијенти. С обзиром на то да је први део истраживања овог случаја заснован на анализи података о пројектима, а не самих пројеката, даља испитивања у овом домену би требало да испитају колико су промене заиста практично имплементирани у систем и да покажу 1) да ли пацијенти осећају

промене; 2) у случају да их примећују, да ли их сматрају позитивним или негативним и 3) шта здравствени радници мисле о променама.

3.2. Здрава породица и успешно родитељство: антрополошка анализа интернет медија о чувању матичних ћелија у Србији*

На претходним страницама сам настојала да покажем како квалитет живота појединца није став само индивидуалног избора (иако се често сугерише да је лични избор кључан у чувању здравља) већ зависи и од актуелних политика, реформи и програма. С друге стране, овде је моја пажња усредсређена на један све популарнији тренд чувања матичних ћелија новорођенчади да бих испитала везу између јавних политика, индивидуалних активности и квалитета живота. Може се рећи да се, у конкретном случају, „неуспеси“ (пропуштање шансе да се замрзну матичне ћелије детета) приписују појединцима, док се, истовремено, лична одговорност схвата као обавеза према породици и друштву. Сматрам да се још увек не може говорити о чувању матичних ћелија као о јасно организованој популационој политици државе.⁵² У пракси, међутим, чување матичних ћелија представља својеврстан вид социокултурне адаптације биолошке датости људске репродукције омогућене новом гене-

* Ранија верзија: Krstić (2012c).

52 Том питању се дефинитивно треба вратити по отварању прве јавне банке матичних ћелија у Србији. Дрезгићева објашњава да је пораст националистичких идеологија крајем прошлог века утицао на то да рађање и биолошки опстанак нације постану „доминантне теме политичких дискурса а демографска знања су постала конститутивним делом националистичких идеологија“ (Drezgić 2008, 182). У вези с тим, ауторка дефинише популациону политику као „директну интервенцију државе у приватну сферу брака и породице да би се остварили одређени демографски циљеви“, путем нпр. економске и образовне политике или пропаганде наталитета (Drezgić 2008, 187).

тиком и биотехнологијом. Иако су и раније етнолози-антрополози указивали на културне концептуализације зачећа, репродукције, полности и уопште људског тела, показујући да је „природност“ социокултурни конструкт (в. Жикић 2011а), примена технологије при, и официјелни пристанак (или отклон) државе према чувању матичних ћелија детета директно уклањају последње недоумице („малOVERНИХ“) у вези са „(не)природности“ повезаној са људском телесношћу, репродукцијом и постнаталним развојем. Репродуктивно здравље и родитељско понашање не представљају искључиви домен индивидуалних и приватних активности. На њих утичу друштвене и културне нормe, општи квалитет живота у заједници, економски, политички и технолошки чиниоци и др., и стога се репродукција и родитељство морају разумети унутар специфичног социокултурног и историјског контекста заједнице (Жикић 2008а, 145; Жикић 2011а, 887).⁵³

Захваљујући доприносима нове генетике и биотехнологије и уз њихову помоћ, промењена је веза здрав : болестан, па су продужетак живота у старости и успешно лечење тешких болести све више могући. Наводећи примере трансплантације органа и генетичког тестирања на генетске поремећаје и болести, Локова (Lock 2008) говори о „унапређивању“ природности људског тела и померању граница између унутра и споља. У складу с тим, како напомињу Кауфман и Морган (Kaufman and Morgan 2005), „нови облици живота“, као што су: матичне ћелије; ембриони, фетуси; стање коме, деменције и мождане смрти; угинули плод; и донори и примаоци сперме и јајне ћелије, утичу на преиспитивање шта значи бити човек. Истраживање на људским матичним ћелијама представља важну компоненту у разумевању и давању одговора на ово питање с обзиром на то да „технологије матичних ћелија показују да људскост није природна и биолошка категорија већ пре статус“ и

53 Политике у вези са репродукцијом могу да буду пронаталистичке, неутралне и антинаталистичке, в. Жикић (2008б); о новим репродуктивним технологијама, могућностима „избора“ сродника и разлици традиција и модерност в. Strathern (1996).

производ биотехнологије (Waldby 2002, 319). Како чување матичних ћелија утиче на преиспитивање основних концепата о друштву?

Матичне ћелије су „неспецијализоване ћелије са могућношћу да се обнове током поделе ћелије и да се развију у много различитих типова ћелија у телу током раног живота и развоја“.⁵⁴ Када се матична ћелија подели, свака нова ћелија има потенцијал или да остане матична ћелија или да постане други тип ћелије са специјализованом функцијом. Људске матичне ћелије са капацитетом да се бесконачно умножавају могу да се развију у мишићне, нервне, срчане, крвне и друге ћелије са истим могућностима и специјализованостима као и кћерке ћелије, на основу чега је могуће лечити болесна и оштећена ткива путем трансплантације нових ћелија или ткива (Nuffield Council on Bioethics 2000, 2–3). Матичне ћелије које могу да се развију у различите врсте типова ћелија нуде могућност да се путем замене ткива у оштећеним или дегенерисаним деловима лече болести као што су: Алцхајмерова и Паркинсонова болест, болести срца, повреде настале као последица možданог удара и опекотина, повреде кичмене мождине, остеоартритис и реуматични артритис (Waldby 2002, 306; European Commission 2002b, 6). Затим, примена матичних ћелија је могућа у клиници (трансплантација коштане сржи углавном код пацијената са леукемијом), у клиничким испитивањима наследних болести и лечењу рака, дијабетеса итд. (Zika et al. 2007, 42–43). Најпознатије су две врсте људских и животињских матичних ћелија: ембрионалне матичне ћелије и неембрионалне, соматске или одрасле матичне ћелије.⁵⁵

54 <http://stemcells.nih.gov/info/basics/basics1.asp>; в. такође Tratnik (2012, 25).

55 Док су ембрионалне матичне ћелије способне да се развију у више од двеста типова ћелија *in vitro* уништењем ембриона, неембрионалне матичне ћелије, налазећи се у органима и ткивима, могу да се развију само у одређени тип ћелија органа порекла (Fischbach and Fischbach 2004, 1364; The European Group on Ethics 2001, 114; Zika et al. 2007, 42; Waldby 2002). Неембрионалне матичне ћелије се налазе у многим органима и ткивима, као што су кожа, јетра, мо-

Истраживања матичних ћелија су још увек нова, док су последице и резултати и даље неизвесни и недовољно испитани (Waldby 2002; Nuffield Council on Bioethics 2000; Fischbach and Fischbach 2004). С тим у вези, развој истраживања људских матичних ћелија покреће многа етичка и морална питања повезана са социокултурним, религијским и моралним ставовима о природи раног људског ембриона, његовим „моралним статусом“ и пореклом ћелија и политиком и економијом знања и моћи.⁵⁶ И на нивоу ЕУ и на националном нивоу постоје тензије у схватању шта су етички прихватљиви облици истраживања и развоја људске генетике и индустријске примене генетичких истраживања (Salter and Jones 2002, 809).⁵⁷ У складу с тим, у земљама чланицама ЕУ постоје велике варијације у законодавству, њиховим принципима, телима и процедурама који се тичу испитивања и развоја људске генетике (Salter and Jones 2002, 811). Поред тога, истраживања на матичним ћелијама и биотехнологије уопште представљају ново важно средство поседовања и преговарања моћи на међународном нивоу и у складу су са споменутом тезом да ЕУ представља пандан САД или Јапану. Европска комисија је 2002. године направила европску стратегију за биотехнологију и науке о животу (енг. *life sciences*) са циљем да „обнови европско вођство“ у тим доменима, као и да апелује на подршку јавности (European Commission 2002b; Salter and Jones 2002). Европска комисија указује да су сарадња међу земљама чланицама, као и међу-

зак, црева и коштана срж, и имају ограничени капацитет за самообнову и развој који је углавном ограничен на тип ћелије у органу порекла и теже их је изоловати (Fischbach and Fischbach 2004, 1365; Zika et al. 2007, 42).

56 Више о овој теми погледати у Mitrović (2010).

57 Истраживања на ембрионалним матичним ћелијама оптерећују и дебате око „моралног статуса ембриона“ и да ли ембрион треба посматрати као особу или потенцијалну особу, како се односити према уништавању бластоцисте ембриона и могућим злоупотребама ради репродуктивног клонирања (Nuffield Council on Bioethics 2000; Zika et al. 2007, 43; в. Waldby 2002; в. Fischbach and Fischbach 2004).

народна сарадња неопходне ради научног али и економског прогреса. Упркос томе, међународна сарадња представља пре средство (економског развоја ЕУ) него циљ (развоја међународних достигнућа у биотехнологији). „Главни циљ мора бити да се обезбеди да ЕУ одржи конкурентност *vis-à-vis* великих индустријализованих земаља као што су САД и Јапан“ као и неопходност да се утиче на земље у развоју (European Commission 2002b, 3, 5, 17, 19). У споменутом документу Европске комисије објашњава се да биотехнологије и науке о животу, после информационих технологија, представљају ново најважније поље економије знања које може бити корисно у приватном и јавном сектору. С тим у вези, процењује се да биотехнологије и науке о животу могу позитивно да утичу на развој одрживог индустријског, фармацеутског и пољопривредног тржишта, отварање нових радних места и омогућавање стручних послова. Самим тим, оне представљају „нове инвестиције за будућност“.

Истраживања матичних ћелија већ деценијама представљају, несумњиво, научни и медицински искорак у будућност. Међутим, њихово истраживање се може сматрати опасним, хуманим или, у зависности од типа истраживања, и опасним и хуманим с обзиром на то да укључује антропогенијска питања о настанку живота и људског бића а која су, последично, етички и морално, у зависности од друштва, на различите начине регулисана. Популарност матичних ћелија је глобални феномен а, с обзиром на комплексност и дијапазон теме, у наредном одељку фокусираћу се на једно друштво (савремена Република Србија) и један аспект истраживања матичних ћелија (њихово чување) да бих проверила како су идеје о матичним ћелијама, односно важност њиховог чувања, повезане са социокултурним системом и вредностима у Србији.

Податке о чувању матичних ћелија анализирам са домаћих сајтова на интернету, као једном од могућих места продукције социокултурног знања. Према Благојевићевој (Благојевић 2011, 18), преко 600 000 људи у Београду, међу

којима 60% чине мушкарци а 40% жене, старих у просеку 25 година, користи интернет. У складу са све већом популарношћу и доступношћу интернет садржаја, одлучила сам се за медијски дискурс као „терен“ за истраживање разумевања културолошких реперкусија неопходности чувања матичних ћелија. Интернет медији омогућавају релативно једноставно, а ефикасно праћење савремених медијских информација, па самим тим и њихову компарацију и/или класификацију. У ствари, у питању је анализа интернет медија и медијских производа као производа културе (в. Гавриловић 2005). На тај начин, кроз анализу интернет вести о чувању матичних ћелија у Србији, показујем како се, захваљујући могућностима чувања матичних ћелија, редефинише појам породице и производи нови концепт здравља. С обзиром на спољну, проевропску политику земље и актуелне евроинтеграције, обраћам пажњу на то да ли се и како се на интернету чување матичних ћелија повезује са евроинтеграцијама. Испитујући домаће интернет сајтове на дату тему, проверавам да ли се чување људских матичних ћелија у Србији сматра „европским“, српским или неким трећим трендом, с обзиром на то да у Србији још увек не постоји јавна банка за чување матичних ћелија.

3.2.1. Матичне ћелије и здравље у Србији

У овом одељку интернет користим као терен али и средство за спровођење истраживања – као текстуални, визуелни и звучни извор (Благојевић 2011, 22). Пошто је интернет једно од могућих места продукције социокултурног знања, информације са српских интернет сајтова користим као поље истраживања знања о чувању матичних ћелија. Интернет је међународна мрежа међусобно повезаних компјутерских мрежа, састоји се од хетерогених информација и комуникационих технологија, „омогућава проток дигиталних информација“ и представља социокултурно и економско поље за комуникацију, креативност и културну размену (Kelty 2008, 104; Гавриловић 2004, 10). Интернет и World

Wide Web⁵⁸ омогућавају до сада непревазиђени приступ информацијама (Shortlife and Patel 2001, 7853). С обзиром на доступност (али и селективност доступних) информација, олакшано претраживање и постојање електронских издања дневне и недељне штампе, интернет даје ефикасан и јасан преглед информација и савремених ставова на дату тему. Како Ападурај (Apaduraj 2011, 14, 15) уочава, електронски медији трансформишу поље масовних медија јер „нуде нове изворе и нове дисциплине за замишљање сопства и замишљене светове“ и

омогућавају нам да на нов начин видимо средину у којој се модерно и глобално често јојављују као лице и наличје исте медаље [...] и омогућавају експериментне самообликовања [зато што] имају уверљивост информативних емисија, документарних приказа и других црно-белих форми телевизијске медијације и штампаног текста.

Кроз анализу дискурса о истраживањима и чувању матичних ћелија на српским интернет сајтовима, испитујем начин на који се „прича“ о матичним ћелијама у Србији, а самим тим и „шта значи бити здрав“. Користећи се „методолошким оквиром текст–контекст–хипертекст“ (Гавриловић 2005), покушаћу да одговорим на питање како се представља чување матичних ћелија у медијском дискурсу.

а) Текст: интернет подаци као извор

Оно што могу да закључим, после прегледаних сајтова и прочитаних вести, јесте да постоји ограничен број новости на ту тему које се „врте у круг“ и понављају на различитим сајтовима. Такође, могуће је приметити да је и велики број вести о матичним ћелијама у Србији повезан са информацијама о највећој европској банци матичних ћелија „Крио Сејв“⁵⁹ која је активна и на простору Србије, односно

58 Бернерс-Ли је творац „World Wide Web (www) система који омогућава хипермедијално повезивање, прегледање и сортирање информација добијених са рачунара повезаних телефонском мрежом“ (Благојевић 2011, 17).

59 <http://www.krio.co.rs/>.

са рекламирањем дотичне банке. Сви анализирани сајтови су *едукаџивни* зато што информишу читаоце о својствима матичних ћелија, где се налазе, како делују и сл.,⁶⁰ и могуће их је поделити на: а) *медијске* – то су, углавном, интернет издања новина или портали као b92.net или rts.rs који пружају основне информације о томе шта су то матичне ћелије, чему служе и какво је стање поводом питања чувања матичних ћелија у Србији и б) *промотивне* – комерцијални сајтови банака које се баве замрзавањем матичних ћелија. Оно што је важно приметити јесте да, у већини случајева, медијске вести такође имају и (јаку) промотивну улогу (промовишући директно неку од банака).

Испитивање медијског текста представља полазну основу за разумевање медија. Та анализа укључује анализу садржаја и начин његовог обликовања, с обзиром на то да је могуће говорити о филмском, телевизијском, музичком и нпр. графичком језику, тј. тексту (Гавриловић 2005, 146). У случају који испитујем, у питању је комбинација више текстова. То су новинске вести и новинарски језик, доступни и у штампаној форми, дневне (*Blic*, *Vreme*, *Danas*, *Press*, *Бечерње новости*) или месечне штампе (*Православље*). Вести и језик су уклопљени у графички језик и могућности интернета.⁶¹ Као што је напоменуто, постоје и интернет портали који се баве преношењем и саопштавањем вести, на начин и у маниру дневне штампе, али не постоји њихово „физичко и материјално“ издање. У свом истраживању највише сам користила податке са сајтова www.b92.net, www.rts.rs и www.rtv.rs. У ову групу спадају и промотивни сајтови www.futurehealthbiobank.rs и www.krio.co.rs по функцији и циљу

60 У истраживање сам првобитно укључила и форумске сајтове, на којима заинтересовани коментаришу и питају за савете поводом чувања матичних ћелија у Србији. Од тога сам одустала с обзиром на то да форуми представљају структурно и садржајно другачији вид информација од претходна два типа сајтова и представљају засебно поље истраживања.

61 Нпр. могуће је оставити коментаре после вести, прочитати више повезаних вести узастопно, упркос томе што потичу из различитих бројева новина и сл.

слични рекламама, али садржајнији и богатији информацијама.

б) Контекст: медијски дискурс о чувању матичних ћелија у Србији

Који је шири – социокултурни или економски оквир медијске поруке о чувању матичних ћелија? Као земља кандидат за чланство у ЕУ, Република Србија спроводи многе политичке, правне, друштвене и економске промене да би своје институционалне и правне структуре ускладила са структурама у Европској унији. С тим у вези, поставља се питање да ли се и на који начин „прича“ о приступу Србије ЕУ користи када је у питању ово поље?⁶²

Према медијским извештајима са интернета, српски генетичари, међународни стручњаци за ту област, будући Центар за матичне ћелије у Крагујевцу („светско, а наше!“; „први у овом делу Европе“),⁶³ као и с тим повезана истраживања и чување матичних ћелија, показују да Србија успешно прати корак са светским и европским истраживањима. С друге стране, на интернету не постоји довољно података, изјава и вести у којима се повезује напредак у истраживању матичних ћелија са актуелним евроинтеграцијама земље. Наишла сам на само једну изјаву (бившег) министра здравља господина Милосављевића, која се може интерпретирати у духу евроинтеграција. ЕУ је 2009. године препоручила да се прописи о трансплантацији органа одвоје од прописа о трансплантацији ћелија и ткива. Пар месеци касније, пративши савет Европске уније, Србија је направила рад-

62 Када је у питању однос према биоетици, 2007. године у разговору између чланова Биоетичког комитета Савета Европе и српских биомедицинских научника дошло се до договора о билатералној сарадњи и да „Србија треба да усвоји конвенције и пратеће протоколе СЕ, чији је члан, а којима се регулише примена нових научних метода у биомедицини и омогући интензивнија обука лекара у области биоетике“, како је истакао академик Драгослав Маринковић (http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2007&mm=06&dd=29&nav_id=253221&nav_category=12&order=priority).

63 <http://www.naslovi.net/2011-03-02/kurir/stojkovic-ce-voditi-centar-zamaticne-celije-u-kragujevcu/2371155>.

ни документ, а до краја године и *Закон о рејулисању ѿранс-
йланѿације ћелија и ѿкива* којим су обухваћена и истражи-
вања матичних ћелија људског ембриона. У том периоду је
министар Милосављевић изјавио да ће Србија, када се до-
несе овај закон, којим би била обухваћена и истраживања
матичних ћелија, бити „прва земља у Европи“ која је тај акт
донела. Поред тога, због тима генетских експерата који би
требало да буду укључени у доношење *Закона*, министар
Милосављевић не сумња да ће „управо због те чињенице,
Србија предњачити у Европи када је у питању законско ре-
гулисање истраживања матичних ћелија“.⁶⁴

Од септембра 2009. године у Србији је законски регули-
сана примена нових технологија у поступку лечења, права,
обавеза и одговорности лекара и пацијената. Ови закони –
Закон о ѿрансйланѿацији орѿана, *Закон о ѿрансйланѿацији
ћелија и ѿкива* и *Закон о лечењу нейрогносѿи ѿосѿуѿцима
БМО* (биомедицински потпомогнутог оплођења) ступили
су на снагу у јануару 2010. године.

Законом о ѿрансйланѿацији ћелија и ѿкива (2009, члан
3) регулише се

*добѿјање, донирање, ѿесѿирање, обрада, очување, скла-
дишѿење и дисѿрибуѿија људских ћелија и ѿкива намењ-
них за ѿрмену код људи; оснивање банака ћелија и ѿкива;
надзор над сѿровођењем овоѿ закона и обављање одређених
ѿослова државне уѿраве у обласѿи ѿрансйланѿације ћелија
и ѿкива, као и друѿа ѿиѿања од значаја за орѿанизацију и
сѿровођење ѿрансйланѿације ћелија и ѿкива.*

Постоји неколико основних, законски регулисаних, на-
чела за трансплантацију ћелија и ткива: *начело солидарносѿи*
чији су приоритет интереси за очување живота и здравља,
заснива се на добровољности, неплаћеном донирању и ано-
нимности даваоца и примаоца; *начело медицинске оѿравда-
носѿи*, односно ефективности лечења и смањеног ризика за

64 <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/Dru%C5%A1tvo/49176/Uskoro+regulativa+o+istra%C5%BEivanju+mati%C4%8Dnih+%C4%87elija+.html>.

живот пацијента; *начело заштити интереса и достојанства* појединца које треба да буду изнад интереса друштва и науке, *начело достојаности и забране дискриминације* које обезбеђује да сви којима је неопходна трансплантација ћелија и ткива имају могућности за то; *начело безбедности* које мора да буде у складу са достигнућима и развојем медицине, професионалним стандардима, кодексом професионалне етике и медицинско-етичким принципима заснованим на безбедним трансплантационим техникама (чл. 4–8). Према закону, од малолетних лица је дозвољено „узимање и чување крвотворних матичних ћелија прикупљених из издвојене пупчане врпце живорођеног детета које се могу употребљавати за пресађивање, односно коришћење код сродника и несродних лица живорођеног детета“ за шта је потребан писмени пристанак родитеља или старатеља – члан 51 (1). С тим у вези је такође законски регулисано шта се подразумева под банком матичних ћелија и ткива. У питању је

здравствена установа или део здравствене установе или друго правно лице, у којој се обављају послови обраде, очувања, карантинина, складиштења и дистрибуције људских ћелија и ткива, а која може бити задужена и за добијање или штепирање ћелија и ткива, под условима прописаним овим законом и прописима донетим за спровођење овог закона (члан 3).

Када су у питању етички аспекти трансплантације ћелија и ткива, њих регулише етички одбор кога, опет, регулише закон. Чланом 17. регулисано је да етички одбор здравствене установе која обавља послове трансплантације ћелија и ткива даје сагласност за узимање ћелија и ткива од живог даваоца, даје мишљења о етичким питањима и др. Када је у питању научноистраживачки рад на ћелијама и ткивима, закон и Управа за биомедицину⁶⁵ регулишу и ове аспекте и

65 Управа за биомедицину представља регулативно тело надређено здравственим установама. Обавезе Управе, које се односе на трансплантацију ћелија и ткива такође су регулисане *Законом о трансплантацији ћелија и ткива*. Генерално се односе на координирање рада здравствених установа и дистрибуције и размене ћелија и тки-

прописују ко и под којим условима може да врши такав тип истраживања (члан 86). У члану 88. се објашњава да је научноистраживачки рад „дозвољен искључиво ради очувања и побољшања човековог здравља [...] ако се истраживањем на животињама или на неки други начин не би постигли тражени резултати“, док се морају поштовати савремени стандарди медицинске науке и медицинске етике.⁶⁶ Овај закон такође регулише поље нових здравствених технологија и шта се под њима подразумева. У питању је увођење нових здравствених метода и поступака ради унапређивања здравља људи а „обухвата безбедне, квалитетне и ефикасне лекове и медицинска средства, медицинске процедуре, као и услове за пружање здравствене заштите“ (члан 87).

На сајтовима је такође могуће пронаћи вести и информације о банкама матичних ћелија. У свету се људске матичне ћелије чувају у јавним или приватним банкама. Како се наводи на сајту *b92*, ћелије се, путем безбедног и безопасног поступка, издвајају приликом рођења из крви пупчане врпце, чиме се добија око 100 ml матичних ћелија.⁶⁷ Каква је пракса у Србији? У региону, једино Србија и Албанија немају јавну банку (*Večernje novosti* 2011b). У Србији се пет страних компанија бави чувањем матичних ћелија, док је у плану отварање јавне и бесплатне банке матичних ћелија⁶⁸

ва између здравствених установа у земљи, контролу квалитета рада и услова у здравственим установама, предлагање министру одређених поступака, обезбеђивање протока и доступности информација и сл., в. чл. 89 (1–16).

66 У Србији „дозвољен је научноистраживачки рад на крвотворним ћелијама периферне крви, крви из плаценте, матичним ћелијама из коштане сржи, репродуктивним ћелијама, ткивима и ћелијама фетуса и матичним ћелијама одраслих организама и ембриона који не испуњавају услове и критеријуме за употребу ради лечења, односно који нису довољни за поступак лечења, односно који нису потребни за поступак лечења одређеног пацијента“ (*Zakon o transplantaciji ćelija i tkiva* 2009, члан 88).

67 http://www.b92.net/zdravlje/vesti.php?yyyy=2011&mm=03&nav_id=499913.

68 У јавним банкама се матичне ћелије дају било ком компатибилном кориснику, док их у приватним банкама користи пацијент од кога су узете (*Press* 2011; *Lazić* 2010).

за све пацијенте којима је потребна трансплантација (в. Blic 2010b).⁶⁹ Иако је било планирано да се до краја 2010. године отвори прва јавна банка за чување матичних ћелија у Србији (Blic 2010a), очекивало се (погрешно) да би Центар за матичне ћелије требало да почне да ради на пролеће 2013. године у Крагујевцу, уз помоћ средстава Европске инвестиционе банке (Blic 2010c; Blic 2011; Press 2011; Vesti 2011).⁷⁰ Изградња јавне банке матичних ћелија започета је при Институту за мајку и дете у Београду почетком 2013. и требало је да се заврши до краја те године (Blic 2013), што се такође није десило. „Прогнозе“ за завршетак радова су биле крај 2015. године,⁷¹ али су у међувремену пронађене канцерогене материје у згради будуће банке, па је она тренутно у процесу деконтаминације.⁷² С друге стране, матичне ћелије се већ користе на Институту за мајку и дете, Војномедицинској академији (ВМА) и у институтима за хематологију у Београду и Новом Саду (Blic 2010c). Такође, многа породиштва у Србији имају одобрења Министарства здравља да приликом порођаја узму матичне ћелије (Večerenje novosti 2011b), уколико добију сагласност родитеља. Упркос томе што још увек не постоји ниједна банка за чување матичних ћелија у Србији, медији преносе да је Србија једна од водећих земаља у свету када су у питању истраживања на матичним ћелијама. Др Балинт, начелник Одељења ВМА за хемиотерапију и аферезно лечење, истиче да се од 1995. године у Србији ради метода прикупљања матичних ћелија из периферне крви, а од 1996. се замрзавају матичне ћелије (криоконзервација).⁷³ Како преноси Танјуг, др Балинт је нагласио да је Србија у

69 http://www.b92.net/zdravlje/prevencija.php?nav_id=467606; <http://zdravlje.krstarica.com/l/tegobe/maticne-celije-i-njihova-primena-u-srbiji/>.

70 <http://www.021.rs/Zivot/Porodica/Uskoro-javna-banka-maticnih-celija-u-Srbiji.html>; <http://www.rts.rs/page/stories/ci/story/124/Друштво/973134/Србија+добија+Центар+за+матичне+ћелије.html>.

71 <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/Друштво/1699385/Javna+banka+maticnih+celija+do+kraja+2015%3F.html>.

72 <http://www.zdravstvo.rs/srp/vesti.1/opasnost-u-decijo-bolnici-kancerogeni-otrovi-u-institutu-za-majku-i-dete.1041.html>.

73 http://www.rtv.rs/sr_lat/drustvo/balint-zavidna-pozicija-srbije-u-istrazivanju-maticnih-celija_115943.html. У октобру 2010. године, у

„пољу изучавања биологије, усавршавања поступака прикупљања и пречишћавања матичних ћелија и њихове терапијске примене“ међу водећим земљама у свету и да је једна од признатијих земаља у свету по објављеним радовима у области изучавања матичних ћелија.

Када је у питању промоција чувања матичних ћелија у Србији, приметно је следеће.

Циљна група којој су упућени чланци су, углавном, **родитељи** или будући родитељи зато што се циља на њихову спремност да осигурају здравље (а самим тим и будућност) своје породице. На пример, почетна страна сајта швајцарске банке (Swiss Stem Cell Bank) за српско подручје, обраћа се недвосмислено (будућим) родитељима и мајкама. „Да ли сте трудни?“ и „колико има будућности у пупчанику вашег детета?“, указујући да је (будуће) депоновање матичних ћелија (будућег) детета „прилика која се пружа једном у животу да обезбедите детету будућност“.⁷⁴ Та одлука је истовремено садашња али и неминовна ако (будући) родитељи желе најбоље свом детету.

Свесни сите ђоја колико је будућности вашеј дејтеја бијна, а ђа будућности ће зависити од вашеј садашњеј избора. Мајичне ћелије у ђуичаној врици у ђренуџку рођења су јединствено и незаменљиво ђенетско наслеђе: сачувајти ђа је одговоран избор, а сачувајти ђа у Швајцарској је најбољи избор.⁷⁵

Београду је одржан међународни стручни симпозијум „Регенеративна медицина – европске тенденције“ (Blic 2010b).

- 74 http://www.stembank.ch/home.aspx?ln=SRB&co=RS&gclid=CLSzm_nB2a0CFce-zAodt3zjmw. Занимљива паралела о наметању одговорности за добробит будућих генерација може се направити са истраживањем Милосављевићеве о међугенерациском јазу између (тзв. урбаних и продемократски оријентисаних) младих и (тзв. заосталих, примитивних, сиромашних и пронационалистички оријентисаних) старих током председничких избора у Србији 2000. године. Ауторка закључује да је политичким гласовима младих додата „морална димензија“, односно учитана „вредност будућности“ и „дуг према нерођеним генерацијама којима су ове садашње ‘дужне’ да обезбеде што бољу будућност“ (Milosavljević 2012, 75, 76).

- 75 <http://www.stembank.ch/home.aspx?ln=SRB>.

С тим у вези, промоција чувања матичних ћелија и њихова успешност у примени при (потенцијалном) лечењу представљају се као **залог за будућност**.

Матичне или сјем ћелије усјешно се користе широм света за лечење око стотину различитих болести а, захваљујући развоју нових технологија, омогућени су безбедни процеси издвајања и чувања узорака у специјализованим банкама крви. Зато одлука родитеља да дају на чување матичне ћелије узете из њиховог новорођенчета већ сада значи сигурнију будућност за целу породицу (Blic 2011b).

Изјаве попут „употреба матичних ћелија може дословно да спасе живот вашег детета“⁷⁶ такође говоре томе у прилог.

Међутим, пренебрегава се чињеница да се депоновање матичне ћелије, у случају нужде, односно болести, могу искористити само једном, односно да се на будућност детета може утицати само једном и то само у ограниченом временском року. Истраживања примене матичних ћелија су и даље у повоју а резултати неизвесни, што се углавном не помиње у новинама.⁷⁷ Може се рећи да су могућности депоновања матичних ћелија у иностраним банкама пример утицаја глобалног капитализма на развој „глобалних ланаца бриге“, док појам „личног“ постаје „глобалан“ (в. Hohšild 2003, 171, 188) али и симбол модерног прозападног (у нашем случају, „проевроунијског“) друштва,⁷⁸ поготово када имамо у виду да се „пут“ ка модерној будућности у јавном и медијском дискурсу такође изједначава са уласком

76 <http://www.futurehealthbiobank.rs/stdpage.asp?page=600>.

77 Један од ретких примера представља изјава (често цитираног) др Стојковића, познатог српског генетичара, да „моћ матичних ћелија није неограничена, али да постижу изузетан успех уколико је реч о строго контролисаној примени“ (http://www.b92.net/zdravlje/prevenција.php?nav_id=467606).

78 Дискутујући употребу различитих контрацептивних средстава у различитим земљама, Жикић (Жикић 2011б) објашњава да су контрацептиви симбол прогреса, савремености и модерног друштва, док су управљање фертилитетом и хумане репродукције представе и изрази култура, моралности и емоција.

у ЕУ (в. Petrović 2012c). Српски примери чувања матичних ћелија у иностраним банкама и захваљујући међународним партнерима потврђују и Ападурајеве тезе да су *primordia* (језик, боја коже, локалне заједнице, сродство и, додала бих, ћелије) „постале глобализоване“ јер живимо у времену „преговарања о новим породичним обрасцима“ (Ападурај 2011, 67).

в) Хипертекст: породица и родитељство

Да би се разумео текст/медији, односно у овом случају медијске поруке, неопходно је испитати везу и однос између текста (садржаја), контекста (подразумеваног) и хипертекста (унутрашњих веза) (Гавриловић 2005, 146).

Хипертекст представља најсложенији али и најапстрактнији ниво разумевања медијске поруке. Хипертекст обухвата неколико испреплетених нивоа: унутрашње везе између елемената садржаја поруке/порука, различитих порука, различитих сегмената културе/друштва/државе/произвођача поруке и медија који шаљу поруку јавности и представља „реално постојеће везе између сегмената медијских порука, самих медија и осталих елемената друштва/културе, који воде од једних ка другима“ (Гавриловић 2005, 146). Шта ово значи на конкретном примеру? Хипертекст повезује медијске текстове о чувању матичних ћелија у Србији са социокултурним контекстом и испољава се кроз појмове „породица“ и „родитељство“ зато што чување матичних ћелија истовремено омогућава „чување“ (и регенерацију) породице, али и представља гарант доброг (и успешног) родитељства. С обзиром на то да се чување матичних ћелија представља као родитељски залог за сигурну будућност свог детета, неопходно је испитати споменуте појмове.

Милићева указује да породица није „универзални састојак људског и друштвеног живота“, ⁷⁹ и ко се све сма-

79 У својој књизи, ауторка износи и објашњава заблуде које се везују за појам породице (в. Milić 2007, 37–41).

тра породицом и родитељима јесте социокултурно и историјски условљено (в. Жикић 2008а). У питању је „*историјски, структурално, културно* јединствен производ специфичних социјално-историјских околности конституисања модерног друштва и његовог модерног класног носиоца – грађанства“ на чији развој и омасовљење су утицали индустријализација и урбанизација, а почињу да доминирају интимност породичних односа и афективно-емоционалне везе међу чланова (Milić 2007, 43, 56). На пример, служећи се резултатима свог квалитативног истраживања, Жикић (Жикић 2011б, 37) закључује да високообразовани Београђани врло често виде породицу као „природну“ везу између појединца и шире заједнице, односно као носиоца културних вредности у друштву. Милићева даље објашњава да је најбитнија одлика модерне породице „приватност начина живота“ која постаје центар приватне сфере живота и носилац цивилне културе грађанске класе (Milić 2007, 44). С тим у вези, савремена породица се повезује са 1) биолошком репродукцијом, односно рађањем нових чланова и 2) социокултурном репродукцијом коју представља одгајање и социјализација потомства (Milić 2007, 47). Обе репродуктивне функције укључују обезбеђивање стамбених услова, хране, одеће, хигијене и заштиту здравља. Самим тим, чување матичних ћелија детета се помера у једну од примарних функција породице, односно дискурс о чувању матичних ћелија детета почиње да фигурира као нужан аспект и елементарни састојак „доброг родитељства“ и здраве породице. Оно што се истиче у медијима јесте начин на који се схвата здравље али и породица, пошто се углавном говори о чувању матичних ћелија из пупчаника,⁸⁰ односно о бризи за здравље потомства.

Може се, стога, на основу коришћених извора, закључити да је особа која се одлучи да чува матичне ћелије истовремено и *информисана* особа, упозната са напретком

80 Постоје и информације да је могуће чувати матичне ћелије из одраслих ћелија.

медицине; *здравствено-осијурана особа* и углавном *финансијски имућна особа*.⁸¹ Оно што је најбитније, у питању је особа која води не само тренутну *брију о својој породици* већ мисли и на њену (а самим тим и своју) *будућност*. Стога се може рећи да бити здрав, према изворима, подразумева не само одржавање сопственог здравља већ и инвестирање у здравље и будућност своје породице (што повратно делује као гарант сопственог здравља у будућности). У складу с тим, породица која изабере да чува матичне ћелије свог детета истовремено се у медијима пласира као пример брижног и „исправног“ родитељства. У контексту чувања матичних ћелија родитељство има важну улогу зато што представља једну од могућих манифестација породице. Чување матичних ћелија деце у ствари би, према медијима, требало да прерасте у уобичајени социокултурни домен родитељског старања. Милићева дефинише родитељство као „сложен скуп социјалних ставова (очекивања и циљева) и различитих пракси у којима долази до споја био-социјалног аспекта људске прокреације са социјално-културним аспектима бриге, старања и одгоја нових генерација“ (Milić 2007, 175). А с обзиром на споменуто отварање Центра за матичне ћелије који ће водити тим еминентних домаћих и међународних стручњака, у доступним интернет чланцима се имплицитно указује да Србија неће заостајати за другим европским земљама, него ће имати и једну од водећих позиција. У том смислу, ишчитава се да ни родитељи који изаберу „исправан“ начин неће „заостајати“ (за разлику од оних који то не учине).

81 Чување матичних ћелија у Србији је могуће преко посредника, односно само преко приватних банака из Западне Европе, док је цена чувања матичних ћелија из пупчаника око 1800 евра за 20 година. Поред тога, у Србији постоји могућност узимања кредита ради омогућавања чувања матичних ћелија. На пример, на сајту volksbank.rs се напомиње да су „матичне ћелије дуготрајно улагање у здравље потомства јер обезбеђују сигурност даваоца и његове породице у лечењу“ (http://www.volksbank.rs/maticne-celije?gclid=CIzhnM648agCFRof3wod_UQTEA; в. <http://www.navidiku.rs/firme/upload/images/cryo/Kredit-BancaIntesa.pdf>).

3.3. Закључак уз ово поглавље

Објашњавајући значај који се придаје живљењу сопственог живота у свету који се убрзано мења и доступне могућности и ограничења за вођење сопственог живота у сложенем друштву, Бек (Бек 2003, 217, 218) излаже скуп упозорења.⁸² Издвојени медијски дискурс о чувању матичних ћелија у Србији и фокусирање на бригу за будућност породице (и посредно, друштва) могу се упоредити са неким Бековим примерима о вођењу сопственог живота. Како Бек каже, „ваш сопствени живот није вам својствен“ зато што је „експанзија националне државе произвела и афирмисала индивидуализацију и доктрине о асоцијализацији као и образовне институције којима би она одговарала“ (Бек 2003, 218, 219). С друге стране, „данас је нагласак на индивидуалној кривици и одговорности. Зато живљење вашег сопственог живота подразумева преузимање одговорности за личну несрећу и непредвиђене догађаје.[...] ваш сопствени живот је ваш лични неуспех“ (Бек 2003, 220). Садашњост такође карактеришу детрадиционализовани живот, живот у конфликтима и измишљање хибридних традиција (Бек 2003, 222–223). Како закључује Бек, „ваш сопствени живот је експерименталан. [...] Не постоје историјски модели за живљење“ (Бек 2003, 223). Чување матичних ћелија у медијима потврђује Бекове тезе. Националне и наднационалне институције уређују шта је пожељан начин вођења сопственог живота али и намећу одређени вид одговорности (и самосвести) према породици путем истицања значаја чувања матичних ћелија детета. Истовремено, с обзиром на иновативност, новине и (очекивани) прогрес који доноси чување матичних ћелија, указује се на детрадиционализованост, „непостојање модела за живљење“ и експерименталност живота. Деца (заједно са својим депонованим матичним ћелијама) представљају наставак, не само родитеља већ и друштва. Истовремено, избор да се чувају матичне ћелије (из пупчаника ново-

82 Издвојила сам најважнија објашњења за овај рад, док је свих петнаест доступно у Бек (2003).

рођенчади) представља нови облик одговорности.⁸³ Стога се може говорити да начин на који се представља важност чувања матичних ћелија детета истовремено представља рађање новог концепта родитељства који, стављајући акценат на доступне могућности за унапређење квалитета живота (детета, породице и појединца), истовремено пребацује у потпуности кривицу за неуспех у побољшању квалитета живота на родитеље, односно на појединце који се не одлуче на депоновање ћелија свог детета (из најразличитијих разлога, нпр. финансијских, безбедносних, религијских, политичких, етичких, због (не)обавештености и сл.). Стога, с обзиром на то да постоје могућности за чување матичних ћелија и воља иностраних партнера да се укључи што више родитеља, кривица за одбијање (или неинформисаност) депоновања матичних ћелија детета представља искључиво личну одговорност (родитеља) односно њихов „лични неуспех“.

Иако се према анализираним изворима не може рећи да се истраживање и чување матичних ћелија користи у излогу евроинтеграција, матичне ћелије се користе као промоција (цивилизацијске) напредности Србије (у односу према Европи). С обзиром на то да јавна банка матичних ћелија још увек не постоји, могу да претпоставим да ће бити релевантније вратити се овом питању у наредном периоду, пред само отварање и по отварању Центра за матичне ћелије. Колико сам могла да приметим, на споменути сајтовима о матичним ћелијама се пише само у контексту њиховог чувања и могућности њихове даље примене за лечење одређених болести. Оно што се генерално може закључити јесте то да медијски сајтови, иако пружају најосновније едукативне и информативне податке о матичним ћелијама, углавном не спомињу да су истраживања примене матичних ћелија у току, да матичне ћелије нису онипотентне, да се могу користити само једанпут (обично у наредних двадесетак година) и то под условом да њихово

83 Захваљујем Полони Тратник и Зорици Ивановић што су ми указале на ове закључке.

замрзавање буде успешно, и да могу помоћи код лечења одређених болести, а не и да их сигурно и лече. О биоетичким питањима такође није било речи, углавном се наглашавало да се матичне ћелије узимају из пупчане врпце. Једине контроверзе које се спомињу у вези са употребом матичних ћелија, јесте пар чланака о клонирању.⁸⁴ Самим тим, тренутно је из јавног дискурса избачена могућност терапеутског клонирања као начина доласка до здравља и медијска пажња је усмерена ка безбеднијем терену – чувању матичних ћелија из пупчане врпце.

У контексту савремених истраживања матичних ћелија указала сам на медијску перцепцију чувања матичних ћелија у Србији. Како закључују Солтер и Џоунс, „политички интерес цивилног друштва за биотехнологију покреће различите друштвене, културне и етичке вредности, својим обећањима за људско здравље и импликацијама комерцијалног потенцијала геномских технологија“ (Salter and Jones 2002, 809). Важан сегмент антрополошког разумевања и употребе метода „текст–контекст–хипертекст“ предста-

84 Када је у питању клонирање и биоетика, наишла сам само на пар текстова. У чланку „Терапијска примена матичних ћелија“ говори се о терапеутском клонирању ембрионалних матичних ћелија и објашњава зашто се то коси са хришћанском етиком (Костић 2011). Према православном тумачењу, зигот представља нови живот зато што има „оригинални генетски састав“. Терапијско клонирање подразумева стварање ембриона док се неупотребљиви део ембриона одбацује и унишава, а тиме се убија и људско биће (Костић 2011). С друге стране, Костић истиче дозвољене методе у терапијском коришћењу матичних ћелија: преузимање одраслих матичних ћелија, матичних ћелија из пупчане врпце и матичних ћелија од спонтано побачених фетуса уз слободни и информисани пристанак мајке. Упркос томе, колико сам успела да приметим, вести о клонирању у Србији, односно разлике између репродуктивног и терапеутског клонирања су биле актуелније 2005. и 2006. године када је први пут у Европи било успешно изведено клонирање људског ембриона у терапеутске сврхе (чијим постигнућем је руководио др Стојковић) (Vreme 2005; Blic 2006). Као што се у актуелним вестима о матичним ћелијама и њиховој улози у одржавању здравља не спомиње клонирање, тако се и у ондашњим вестима није спомињало чување матичних ћелија.

вља у овом поглављу неискоришћени потенцијал рецепције медијског дискурса који представља још једну димензију разумевања контекста неког текста. Примаоци порука слободно тумаче и интерпретирају поруке у складу са својим социокултурним ставовима, личним мотивима, жељама и могућностима (Ћurčić 2004, 37, 42; Гавриловић 2005, 146). Компарирање и укрштање резултата разумевања продукције и рецепције медијског садржаја о чувању матичних ћелија у Србији представља наредни корак у антрополошком истраживању медијског дискурса. Дубље дијахронијско истраживање медијског дискурса у вези са овим питањем могло би да покаже како култура утиче на то „шта чини природни или логични домен идеја“ (Strathern 1992a, 2) с обзиром на то да ће „примордијалне и природне истине у вези са породичним животом бити преобликоване у будућности (Strathern 1992b, 11) на шта, двадесет година касније, указују и споменути сајтови.

Иако истраживање матичних ћелија покреће различита религијска и биоетичка питања, тренутно се у српским медијима, углавном, матичним ћелијама посвећује пажња из угла могућности њиховог чувања. У вези с тим, матичне ћелије постају „нови биолошки актери“ и „моћне иконе обећане контроле над нашом биологијом и здрављем“ (Waldby 2002, 306). С тим у вези, биотехнолошке, финансијске и културне могућности креирале су нови приступ разумевању тога „шта значи бити здрав“, али се и прописује како треба „прави родитељ да се понаша“. Уз помоћ чувања матичних ћелија, „бити здрав“ постаје неопходно улагање у будућност своје породице и, последично, своју будућност, док се савремена генетика у српским медијима представља као неминовни гарант здравља и залог будућности. И док се научни радови баве биоетичким и биотехнолошким одговором на питање „ко/шта је то човек“ (Kaufman and Morgan 2005), локални медији посвећују пажњу објашњавајући „како да на најбољи начин будете човек (и здрави дочекаете дубоку старост)“. На основу коришћених извора може се закључити да је истраживање матичних ћелија у Србији

само посредно повезано са уласком у ЕУ, с обзиром на то да су истраживања била у току и пре 2000. године, односно пре званичног изјашњавања РС за проевропску политику. Због тога се може закључити да је чување матичних ћелија из угла медијске перцепције у Србији тренутно футуристички пројекат који укључује и прописује нови концепт савремене породице, односно родитељства, родитељске бриге и старања о деци.

4

FOOD FOR THOUGHT: ХАЛАЛ ХРАНА У СРБИЈИ – ОСМАНСКО ИЛИ ЕВРОПСКО НАСЛЕЂЕ?

Она не зна одузимање, закључила је Бела Краљица.

*А знаш ли дељење? Подели векницу хлеба ножем,
иша ћеш добити?*

*Мислим ..., почела је Алиса, али Црна Краљица
је предухитри одговором:*

Сендвич с маслацем, наравно.

(Керол 2002, 127)

Ниценадел и Трентмен (Nützenadel and Trentmann 2008, 5, 6), приређивачи зборника *Food and Globalization*, верују да је глобализација рођена пре око 60 000 година када су први људи мигрирали из Африке, док су „откриће“ Америке, ширење европског утицаја и појава модерних колонија у XV веку успоставили мреже трговине храном између двеју Америка, Кариба и западноевропских метропола. Они објашњавају дуготрајну и неодвојиву повезаност између глобализације и хране која укључује и, од давнина је укључивала, трговину храном и оснивање тржишта храном, што је допринело повезивању удаљених предела и култура (Nützenadel and Trentmann 2008, 1). С тим у вези, аутори истичу да истраживање хране такође може да допринесе историјској перспективи глобализације (коју виде као „процес који се развија“). У том погледу, мимо „званичних канала

транснационалних ланаца хране“, мигранти (мисионари, путници, трговци, радни мигранти) имају важну улогу у „транснационалној циркулацији хране зато што доносећи своју храну и кухињу мењају локалне навике и на тај начин редефинишу етничке односе, културне идентитете и национално представљање“ (Nützenadel and Trentmann 2008, 9). Иако се, како Мерингова напомиње, у области исхране глобализација често објашњава као „интернационализација хране и навика у потрошњи хране“, ауторка сматра да су регионализација, национализација, интернационализација и глобализација „паралелни и интерактивни процеси“ (Möhrling 2008, 129). Етничка храна⁸⁵ стога представља „идеални предмет истраживања преговарања културних разлика у свакодневном животу“ зато што укључује разумевање процеса глобализације и глокализације (Möhrling 2008, 141). Сходно томе, у овом поглављу испитујем важну везу између европеизације и глобализације на примеру халал хране у Србији, где османско наслеђе прихватам као елемент глобализације а ислам као двоструког Другог. С једне стране, ислам се обично схвата као опозиција европским вредностима и хришћанству у дискурсима ЕУ (в. друго поглавље) а, с друге, ислам представља унутрашњег Другог у Србији, окренутој православном хришћанству и официјелно про-

85 Под „етничком храном“ се обично подразумева храна којом се изражава етничитет неке групе, односно храна коју припремају и конзумирају чланови етничке групе и коју они сматрају својом док друге групе то признају и прихватају (Lockwood 2003, 443–444). У свом раду о конструисаности географског знања и све већој пролиферацији разних етничких кухиња у Британији од 1970-их година, Кук и Кренг закључују да она има улогу у „изражавању културних разлика које се испољавају кроз повезивање са појединачним конструисаним етничитетима“ (Cook and Crang 1996, 144). Аутори виде (етничку) храну као измештену из простора и времена (који су јој приписани) и сматрају да је потрошња хране локална, контекстуална и условљена многим социокултурним мрежама. У том смислу, потрошачи одређене врсте хране, на основу њиховог географског и културног знања и културних представа везаних за одређену храну, културно и друштвено себе позиционирају, не кроз локације, већ кроз повезаност са тим представама (Cook and Crang 1996, 132–138).

тив независности Космета (в. Крстић 2013б), односно етничке албанске и исламске верске доминације на Косову и Метохији. Како је могуће разумети евроинтеграције, европски културни идентитет и савремену европеизацију Србије у светлу њеног постојећег османског наслеђа? Сходно томе, постављам питање да ли су халал стандарди производ европеизације или глобализације?

4.1. Од исламског до европског Балкана и назад

Исламско/османско/оријентално културно наслеђе⁸⁶ представља важан интегративни фактор етничког и националног идентитета муслиманског становништва на Балкану и истовремено функционише као маркер диференцирања у односу на суседне народе (Tanasković 2008). Османско наслеђе, иако презирано и уништавано још од краја XIX века као сећање на недостојну прошлост, није искорењено. Мање видљиви елементи османског начина живота су се постепено уклопили и стопили са свакодневним животним навикама балканског становништва и постали његов саставни део. Мноштво турцизама који су се одомаћили у балканским језицима, оријентална кухиња, османска архитектура (џамије, мостови, кафане, приватни домови)⁸⁷ и, наравно,

86 Пишући о исламском/османском/оријенталном наслеђу у уметности и књижевности балканских народа, Танасковић се залаже за раздвајање термина „исламска“ и „муслиманска“ култура“. Аутор даље објашњава да су „носиоци и ствараоци културе конкретни муслимани али да њихова култура није чисто исламска већ је локално, регионално, историјски и друштвено резултат датих геокултурних и традиционалних интеракција са окружењем које није само муслиманско и наводи примере муслимана из БиХ, Албаније, Македоније и Грчке. Иако аутор у свом тексту (Tanasković 2008) користи све три одреднице – исламско/османско/оријентално наслеђе, и сам каже да је „исламско наслеђе на Балкану [...], практично, османско наслеђе и легитимно је тако га дефинисати“, ја у раду, углавном користим „османско наслеђе“ или ширу одредницу „исламско наслеђе“.

87 Неке архитектонске доприносе на Балкану из периода Османског царства могуће је погледати на сајту www.nit-istanbul.org/kielar-

велика муслиманска популација која је остала на Балкану, главни су елементи османског наслеђа (Jelavich 1983, 104–105; Tanasković 2008; Vucinich 1963, 101; в. Friedman 2008). У ту групу такође спадају и веровања, обичаји и вредносни систем (Jezernik 2007, 18).

Иако исламско наслеђе, генерално гледајући, није препознато као део европског културног идентитета, оно представља „интегрални део културног идентитета балканских народа“ (Tanasković 2008). Насупрот томе, међу балканским хришћанима и даље влада негативан однос према том наслеђу и оно се повезује са представама о „ропству под Турцима“ (Tanasković 2008). Један од исламских елемената, који и даље може да служи диференцијацији на релацији муслиман : немуслиман, МИ : ОНИ, Европа : Азија и који може да утиче на идентификацију међу муслиманским становништвом на Балкану јесте халал. Како се исламски начин исхране разуме и прихвата у исламској заједници у Србији? Прецизније, истражујем да ли исламски начин исхране, као део религијске муслиманске праксе, утиче на одржавање везе између турског и исламског идентитета Исламске заједнице Србије и на примеру успостављања халал стандарда испитујем како се у Србији идентификује муслиманско становништво имајући у виду текуће евроинтеграције? Исламско/османско/оријентално наслеђе у културама балканских народа, о коме пише Танасковић (Tanasković 2008) јесте „живо, динамично и продуктивно“ и баш из тог разлога представља важан елемент антрополошке анализе. С тим разлогом овде сам се осврнула на класичне поставке о схватању идентитета и, прецизније, хране као важног маркера идентитета, да бих се фокусирала на разумевање халал правила и халал стандарда у Србији. За историјски оквир користила сам кључне радове о османском наслеђу на Балкану, међу којима је важно издвојити Вучинића (Vucinich 1963), Рота (Rot 2000) и Тодорову (Todorova 2006).

chive на коме се налазе дигитализоване фотографије из архива холандског историчара Махијела Кила, насталих углавном између 1960–1990-их. Фотографије из Србије су подељене на Београд и околину, Браничево и околину, Ниш и околину и Нови Пазар.

4.1.1. „Османизација“ и „геосманизација“ Балканској полуострва

За разлику од (тадашње) ЕЕЗ где је „присуство ислама [...] било скоро невидљиво“ до шездесетих година XX века, када муслимани почињу да долазе као привремена радна снага и да се (трајно) насељавају на територији Западне Европе (Radelić 2012, 81), у Југоисточној Европи постоји вековна муслиманска традиција (в. нпр. Anagnostou 2007). Као што је напоменуто у другом поглављу, Османско царство и ислам су представљали „Другог“ и „другост“ у односу на европску западњачку цивилизацију, односно оно што Европа „сигурно није“ (Boyar 2007, 84; Morley and Robins 1995, 99). Крсташи су први направили разлику између хришћанског сопства и исламске другости која је продубљена током османског поробљавања Балкана у XV и XVI веку (Străth 2002, 391). У том периоду Европа се изједначавала са хришћанством које је служило у интегративне сврхе (Străth 2002, 392). „Запад“ (Америка и Западна Европа) дефинисао се кроз креирање „заосталог Оријента“ (утемељеним кроз доминацију и хегемонију у, и те како стварним, европским колонијама) као контрастне слике, идеје, цивилизације и културе о Другом (Said 2000, 9–57). Ислам је дуго векова служио као „другост“ и претња хришћанској Европи, док се данас „политички ислам представља као највећи спољни изазов западњачкој хегемонији“ (Nederveen Pieterse 2002, 21). Крајем XIX века у Европи су уследили сломови великих царстава, као што су Аустроугарско и Османско, који су последично изазвали процес изградње самосталних националних држава на Балканском полуострву, али и били последица тог процеса. Бавећи се османским наслеђем на Балкану, Тодорова, наглашава да је деветнаестовековна „‘модернизација’, ‘европеизација’ и ‘вестернизација’ Балкана“ подразумевала ширење рационализма, секуларизма, развој трговине, индустријализацију и стварање буржоаског слоја и националних држава. Ауторка каже да су

Балканци [...] постојали Европљани тако што су се ослобађали последњих остатака империјалног наслеђа, које се у то време сматрало аномалијом, и прихватили и подржавали хомогене националне државе као норму друштвеног организовања (Todorova 2006, 63–64).

Последично су владајуће елите на Балкану имале захтеван задатак у стварању нових нација и у уобличавању јединственог националног идентитета. С обзиром на то да су народи на Балкану током османског периода живели у мултиетничком царству и „мислили у оквирима малих локалних, племенских и родбинских заједница“, такав задатак је био више него захтеван (Rot 2000, 195). Како истиче даље исти аутор (Rot 2000, 195–205), за основу нових националних идентитета су могле да послуже три културне формације:

а) „Европска култура“

Окретање Европи је „био и остао најснажнији импулс“ балканских држава. У том смислу, модернизација, „као имитирање и опоношање туђег“, представљала је европеизацију и обухватала политички, правни, административни, економски, урбанистички и образовни систем, али и утицала на промену свакодневног живота појединаца (Rot 2000, 195). С тим у вези, Јелавичева пише да су у том периоду владари у балканским државама копирали западноевропске modele, почев од политичке идеологије и институција до начина живота, одбацујући османске стилове као „оријенталне, назадне и варварске“ (Jelavich 1983, 46). Владари су подизали палате, скупштине, библиотеке, опере, позоришта, музеје, универзитете, цркве, амбасаде, конзулате, хотеле, банке, широке булеваре и велике зграде изграђујући модерне градове по угледу на западноевропске и удаљујући се од османског утицаја (Jelavich 1983, 46). У време „европеизације Балкана“ почиње да се прати европска мода, да се руше џамије, акведукти, турска купатила, османске фонтане и минарети (Jezernik 2007a, 15, 16). Копирањем стилова из Западне Европе које је узроковало „губљење прошлости“, Балкан је, према Језернику, постао „карикатаура Западне Европе“.

б) Индигена патријархална, рурална, народна култура

Иако је сељачка култура служила у периоду националног ослобођења као ознака националног идентитета, како истиче Рот, „нове урбане елите су народну културу сматрале заосталом, сировом, примитивном, испуњеном османским траговима и препреком напретку и ‘европеизацији’“ (Rot 2000, 196).

в) Балканска варијанта османске културе

Као и у случају народне културе, сматрало се да и османско наслеђе кочи напредак. „‘Османско’ (или ‘турско’) ускоро је постало синоним за све што је негативно и штетно у свакодневној култури нације“ (Rot 2000, 196–197). Османско наслеђе је прихватано као супротност модернизацији⁸⁸ и постало је „одмах по ослобођењу симбол заосталости, примитивности, атавистичности и омражене прошлости“ (Rot 2000, 201, 205). Због тога су државници новооснованих националних држава имали јасну политику да елиминишу видљиве османске утицаје и елементе. С тим разлогом уследила је „деосманизација“ и „деисламизација“ тек ослобођених држава на Балкану. Ти процеси су подразумевали уклањање трагова османске прошлости из социокултурних, економских, политичких, правних, религијских и административних сфера јавног живота. У том смислу, процес изградње националних држава и националних идентитета био је паралелан са процесом „деосманизације“ Балкана. С друге стране, Рот напомиње да су многи османски традиционални елементи незапажено преостали и интегрисали се у саставни део националне културе и идентитета. Једна од најважнијих карактерис-

88 Рот овај процес назива „‘симболичном’ или ‘фасадном модернизацијом’“. У питању је „процес само површног прихватања и асимиловања западних мерила; она се тиче пре свега материјалне културе, и то посебно модерне технологије [...] али не толико и одговарајућих начина понашања и ставова, вредности, норми и претпоставки које би то подразумевало“ (Rot 2000, 206).

тика османске државе – исламска религија – остала је присутна и наставила је да егзистира на Балкану кроз верску праксу, религиозне институције и присуство верника (в. Танасковић 2004). Самим тим, ислам представља најважнији османски елемент који је преживео „деосманизацију“ на Балкану. Према Тодоровој (Todorova 2006, 340–341), „деосманизација“ је била успешна у материјалној сфери, у изгледу градова, архитектури и одевању, али не и на нивоу популарне културе и свакодневног живота, као што су начин исхране и музика.⁸⁹ Танасковић (Tanasković 2008) помало шаљиво наглашава да је „деосманизација“ градске културе била спор процес „а представници национално високо свесног балканског грађанства у формирању с почетка су изгледом више личили на Турке него на Европљане“. Нестанак Османског царства и повлачење Турака са Балкана имало је огромне последице по муслиманско становништво на Балкану, које од тог периода све више

- 89 Пишев разматра масмедијски културни феномен, турбо-фолк музику, као прећутно оријентално-западњачки амалгам. Пишев, објашњавајући турбо-фолк и позивајући се на трајни додир балканских земаља са исламским светом, говори о „развитку трансбалканског ‘хибридног оријентализма’“ и поставља питање „колико је српска ‘народна душа’ уистину прочишћена од културних упулива ‘нечастиве’ и ‘зверске’ ‘душе’ свог ‘азијатског’ архи-непријатеља?“ (Pišev 2012, 76, 77). Аутор показује како су кроз музику познату као „турбо-фолк“, неки османски елементи постали, не само део тзв. традиционалне српске културе већ, у циљу „конструисања културне посебности“ и даље, „служе као ресурс аутоетнопопуларизације националне културе ...[и] етнокултурног – па стога и етнонационалног – позиционирања српског националног колектива наспрам ‘трулог’ и ‘безбожничког’ Запада са једне, и још увек крајње ‘проблематичног’, ако не и отворено ‘претећег’ муслиманског Истока с друге стране“ (Pišev 2012, 78–79). Нећу се упуштати у дискусију о улози турбо-фолка током 1990-их (идеје да је турбо-фолк служио у потпиривању националистичке мржње в. Gordi (2001); Kronja (2001); Pišev (2012)). Ђурковић (Đurković 2002) има другачији став и сматра да турбо-фолк није наметнута појава већ нешто што је неговано у народу (у почетку) упркос режиму Слободана Милошевића. Оставићу по страни разматрања појмова укус и кич пошто су у питању социокултурне, политичке и историјске конструкције будући да је музика такође жива и у процесу промена.

почиње да напушта ове просторе. Миграције муслимана су се наставиле током II светског рата и комунистичког периода када је стотине хиљаде муслимана мигрирало у Турску (Öktem 2010, 5–6; уп. Bougarel 2005, 9; в. Boyar 2007). У том периоду долази до појачане де-исламизације балканских држава. Комунистички режими на Балкану углавном су уништавали исламске традиционалне верске институције, утицали на премештање исламске религије у домен приватног живота и, конкретније, на повећану конзумацију алкохола и меса међу муслиманима⁹⁰ (Bougarel 2005, 11). Промене долазе мењањем режима у последњој деценији XX века. После слома комунистичке идеологије 1990-их, долази до политичког организовања балканских муслимана и захтевања њихових културних и мањинских права а негде и суверенитета (Bougarel 2005, 12). Према Бугарелу, „повратак религији“ и појачана политизација утицали су на јачање везе између ислама и националног идентитета муслиманског становништва на Балкану (Bougarel 2005, 13).

4.1.2. Османско наслеђе

Историјски посматрано, постоје многи културни, религијски и политички утицаји који су обликовали балкански простор. Рот наводи неколико најважнијих: грчки, римски, крсташки, византијски, османски, западноевропски и руски утицаји (Rot 2000, 189; в. Tanasković 2008). Вучинић још додаје и илирске, келтске и словенске утицаје који су, поред споменутих, у локалним условима преобликовани у различите националне културе (Vucinich 1963, 81).

90 Треба имати на уму да су се комунистички режими у Источној Европи на различите начине односили према религијским идентитетима. На пример, током 1960-их, либерализација у Југославији је утицала на оживљавање исламских религиозних институција (Bougarel 2005, 11). Репресиван однос комунистичких власти није био само према исламској религији већ је важио и за друге религије, у Србији се то посебно односило на православно хришћанство (уп. Крстић 2013б, 121).

Иако је османски утицај неспоран, многи истраживачи су у недоумици када је у питању одређивање његовог обима (Vucinich 1963, 81). Рот издваја византијско, османско и социјалистичко наслеђе као три најважнија историјска утицаја на Балкану (в. такође Petrović 2012с). Он сматра да је османска власт „вероватно имала најтрајнији и најјачи утицај на Балкан“ (Rot 2000, 190). Тодорова узима у обзир само историјски старија и дуготрајнија наслеђа, као што су византизам, односно политички, институционални, правни, религиозни и културни утицај Византијског царства и османска владавина (Todorova 2006, 63). Она је радикалнија и тврди да је Балкан најрепрезентативније османско наслеђе. Разлоге за такво мишљење ауторка налази у савременим стереотипима за које сматра да се углавном повезују са „(претпостављеним) османским наслеђем“. Вучинић, на пример, сматра да је немогуће на Балкану одвојити османски од византијског утицаја, и стога делимично поистовећује османско са византијским наслеђем (Vucinich 1963, 81). С обзиром на историјску промену, културну дифузију и разнолике утицаје, дискутабилно је које наслеђе је оставило највише „трага“ на Балкану. Шуица, на пример, сматра да је османско наслеђе „само једна од цивилизацијских тековина које су утицале на стварање различитих културних и националних особености на Балкану“ (Šuića 2010, 285). Аутор сматра да је у културном и политичком развоју Срба пресудну улогу имала Византија. С друге стране, он такође указује на велики значај османског утицаја на социокултурни и политички живот у Србији до средине XIX века (Šuića 2010, 286). Аутори се углавном слажу да османско наслеђе представља једну од најважнијих (а према неким) и најважнију тековину на Балкану. Непобитно је да је османски утицај био дуготрајан. Вишевековна османска владавина јесте имала велики утицај на развој Балкана који се није тако лако изгубио ни после одласка Турака. Из тог разлога се може, без улажења у детаље, компромисно рећи да је једно од најважнијих историјских наслеђа на Балкану – османско.

Иако зачеци Османског царства⁹¹ датирају из XIII века, за балканске државе XIV век представља преломни период у овде релевантном смислу. Поразом у бици на Косову 1389. године Србија постаје део османске царевине, односно султаната, док освајањем Цариграда 1453. године нестаје Византијско царство (Rot 2000, 190; Лapidус 2002, 393), а самим тим и православно-хришћанско културно упориште балканских држава. После успона и ширења османске империје у XV и XVI веку, у наредним вековима она постепено слаби,⁹² што доводи до постепеног распада у XIX и XX веку. Постоји више разлога који се обично наводе за пропадање османске империје. Жоржон напомиње да је финансијска, политичка, војна и дипломатска криза између 1875. и 1878. године економски и територијално ослабила царство (Жоржон 2002, 631). Даље слабљење османске империје искористили су балкански народи истичући своје националне идентитете, наслеђе и право на независност (Лapidус 2002, 413–415). Берлинским споразумом 1878. године призната је независност Србије, Румуније и Црне Горе (Димон 2002, 629). После I светског рата долази до распада Османског царства заснованог на исламским принципима, које бива замењено секуларном националном државом – Турском Републиком (Jelavich 1983, 126).⁹³ Падом Османског царства

91 Историчари Микхал и Филоу (Mikhal and Phillou 2012, 723) периодизују време трајања Османског царства од 1300. до 1922. године и сматрају да оно представља „спектакуларног губитника“ који је континуирано слабио од краја XVI века, али и „највећег победника“ у светској историји због, својевремено, огромне географско-политичке експанзије и династије која се најдуже одржала на престолу на простору Евроазије.

92 За шири историјски преглед в. нпр. о османској владавини и положају балканског становништва в. Stavrianos (2005); о томе како је османска власт доживљавана у Европи крајем средњег века и у новом веку у Delimo (1982).

93 Луковић (Luković 2011, 282) издваја неколико периода с краја XIX и почетка XX века које сматра да су обележили стварање и развој модерне српске државе. То су 1) период оружаних устанака, I и II српски устанак (1804–1813 и 1815); 2) период неформалног полуаутономног статуса Београдског пашалука као османске административне јединице; 3) период формалне аутономије Кнежевине Србије

није било могуће избрисати османски утицај нити међусобни утицај балканских земаља које су припадале Османском царству, као ни укоренење личне навике стечене у ранијим периодима (Jelavich 1983, 104).

Нити [је било могуће] преко ноћи донети европске стандарде и мерила [...]. зато што су елементи исламских културних вредности у османском цивилизацијском руху постојали [...] интегрални део културног идентитета балканских народа (Tanasković 2008).

Култура не представља стабилну и непроменљиву целину јасно дефинисаних културних елемената, коју по рођењу усвајају и затим подједнако деле сви чланови једног друштва (в. друго и пето поглавље).⁹⁴ Хетерогеност, промена, фузија и подложност различитим утицајима одлика су сваке културе. У том смислу, Тодорова истиче да османско наслеђе не представља „скуп карактеристика наталожењих од XIV до XX века“ већ је у питању вишевековни континуирани и комплексни процес који се завршио у XIX и почетком XX века (Todorova 2006, 321). Самим тим ни о османској култури се не може говорити као о стабилном, хомогеном, јединственом социокултурном и политичко-економском систему. На обликовање Османског царства и културе утицали су персијско, византијско, римско, селџучко анадољско, монголско и тимуридско наслеђе (Лопидус 2002, 391; Rot 2000, 191–192). Тодорова сматра да „османско наслеђе“, пре свега, има карактеристике из XIX и XX века, односно да обухвата период настанка независних држава до I светског рата (Todorova 2006, 324). Другим речима, турски утицај има своје утемељење у дуготрајној владавини Османског царства на Балкану који је најживљи у нематеријалним сферама живота.

унутар Османског царства (1830–1878); 4) период независне Кнежевине Србије и касније Краљевине Србије (1878–1912) и 5) период 1912–1918, који је започео балканским ратовима (1912–1913) и територијалним проширењем а завршен стварањем југословенске државе, Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, после I светског рата.

Када је у питању разлика између турског и османског идентитета, она је веома сложена. У раду не правим стриктну разлику између османског и турског идентитета с обзиром на њихову међусобну прожетост (као и на чињеницу да су Османлије били етнички Турци). Како Карпат наводи, у османској држави и надаље постојало је неколико наткриљујућих идентитета: османски (империјални), затим муслимански (религијски) и турски (етнички) идентитет. „Османско/османски“ се односило на династију и државу, муслимани су верници у исламу а „турски“ је заједничко име за многобројна племена која говоре једним дијалектом (Karpat, 2000b, 1). Ова три идентитета су се повезала у један национални идентитет, иако су од XX века исламски и османски елементи званично били презирани и одбацивани (Karpat 2000a; Karpat 2000b, 1).⁹⁵

- 95 Луковић (Luković 2011, 282) напомиње да су се Турско царство и Османско царство често у историографској литератури користили као синоними, али аутор се опредељује за термин Османско царство и на тај начин избегава етничку одредницу, док је државни Устав из 1876. користио назив Османска империја. У XIX веку да би се осигурала лојалност држави уводи се политика османизма. Османизам представља покушај османске владе да, уз помоћ политике јединственог грађанства које би служило као заједнички политички идентитет, постигне једнакост и јединство свих османских поданика а ради превазилажења разлика у вери, етничкосту и језику (Karpat 2000b, 7). Крајем XIX века долази до диференцијације у мишљењима међу османском елитом. Елите почињу да се називају Турцима, истичући повезаност са државом и својим исламским и османским идентитетом (Karpat 2000b, 9, 22). У том смислу, деветнаестовековни турски етнички идентитет представља контраст етнонационалним идентитетима нових држава на Балкану (Karpat 2000b, 22). У првој половини XX века, после револуција и рата у Турској, долази до реформе и изграђује се секуларни модерни турски идентитет с циљем да Турска личи на модерне западњачке државе. Двадесетих година прошлог века, „друштвена ‘револуција’“ и спроведена секуларизација друштва под вођством Мустафе Кемала Ататурка представљају врхунац модернизовања Турске по угледу на западне државе али, како Робинс истиче, „модерна турска култура“ представљала је копију „европског модела“ (Robins 1996, 67). У том периоду долази до раскида са османском и исламском прошлошћу зато што се режим плашио религијско-популистичке реакције и носталгије

У наредном одељку ћу рећи нешто више о савременом турском утицају на Балкану и у којим сферама и на који начин се он испољава, имајући на уму посебан значај „ислама“ и „османског наслеђа“ у дефинисању тога „шта Европа није“ у дебатама о европеизацији у ЕУ и у Србији.

4.1.3. Савремени исламски и турски утицаји у ЕУ и на Балкану

Слично као и земље Јужне и Источне Европе и Турска представља „другост“ за Европску унију и „другост“ у Европи. Казанова се пита да ли идеја о чланству Турске у ЕУ представља претњу западној цивилизацији и „белом“ хришћанском идентитету, имајући у виду дуготрајне али и даље неизвесне евроинтеграције Турске. Према аутору, ислам се често схвата као „неевропска“ религија а муслиманска религиозност се пореди са западњачким секуларним модернизмом (Casanova 2004, 4, 7, 9). Критикујући „културну ароганцију у европским ставовима“ и потребу да друге земље прихвате западњачке вредности и ставове као исправни начин модернизације и развоја, Робинс примећује да је Турска, од свог настанка почетком XX века, посматрана у радовима Западноевропљана и у јавним саопштењима као проблематични „странац“, „аутсајдер“ и „уљез“ (Robins 1996, 66).

Када је у питању политичко приближавање Западној Европи, Турска је од 1952. године чланица НАТО-а, и иако је Турска од 1963. придружена ЕЗ, са којом од 1996. чини Царинску унију, 1989. године јој је Европска заједница одбила захтев за приступање (Lipert 2010, 286; Casanova 2004). Проблеми који се наводе у турском случају јесу слабе институције, дискриминација Курда и кршење људских права,

за славном прошлошћу, док се у пракси режим ослањао на османску материјалну и духовну културу (Karpat 2000b, 22). У питање се, затим, доводи и идентитет балканског постосманског становништва на Балкану које у том периоду престаје да се назива „Турцима“ у османском (религиозном) смислу и почиње да истиче своје индигено порекло (Bougarel 2005, 10).

слаба модернизација и лоша макроекономија (Lipert 2010, 286). Иако је најупечатљивија турска културна „другост“ – ислам, то се ретко спомиње у политичким дискусијама у ЕУ (Amiriaux 2007, 184). На Хелсиншком самиту одржаном 1999. године, Европска унија је изнела став да Турска може да се придружи ЕУ уколико испуни Критеријуме из Копенхагена (Kubicek 2009). Међутим, с обзиром на то да Турска од 2002. остварује велики напредак у испуњавању политичких критеријума, појављује се нова скепса. Иако су 2005. започети преговори о приступању Турске, у ЕУ се доводи у питање интеграција земље са 70 милиона становника, „специфичним турским идентитетом“ и растућом популацијом земље која се граничи са политички нестабилним земљама као што су Сирија, Ирак и Иран (Lipert 2010, 286; Vajdenfeld 2010, 39).⁹⁶ Посматрајући из перспективе религијског опредељења, претпоставља се да око 15 милиона муслимана живи у Европској унији, док је тренутно Турска једина држава са већинским муслиманским становништвом која тежи уласку у ЕУ (Robins 1996; Amiriaux 2007, 183, 184). Поред тога, Турска је транзитна земља за мигранте који покушавају илегално да уђу у Европску унију, односно она је прва земља на тзв. „источномедитеранској рути“ миграната на путу ка ЕУ (в. Стојић Митровић 2012, 242, 243) због чега је њен евроинтеграцијски статус још неповољнији.

Према Бугарелу, политички интерес Турске за Балкан последица је њеног конфликта с Грчком и њеног интереса за приступ ЕУ (Bougarel 2005, 19). Од средине 1990-их турски политички утицај на Балкану постаје све интензивнији кроз исламске школе и универзитете. Посредством Секретаријата за религиозне послове, Турска је успоставила везе са исламским религиозним институцијама пружајући им материјалну подршку (Bougarel 2005, 19). Утицај турске политике зависи од политичких и правних регулатива сваке земље понаособ на Балкану. Постоји све

96 Више о уласку Турске у Европску унију, европском, исламском и турском идентитету в. Giannakopoulos (2004); Amiriaux (2007); Kubicek (2009).

више билатералних и регионалних споразума, док је приметна и појава муслиманских невладиних организација. Турска даје све више стипендија муслиманима за студирање у Турској, укључена је у пројекте ојачавања исламских унија, као и у обнову османске архитектуре и религиозног наслеђа на Балкану (Öktem 2010, 41–43). С тим у вези, међу балканским муслиманима Турска се прихвата углавном као „друга земља порекла“ због бројних историјских веза, културних склоности, трговине и балканских корена дела турског становништва (Bougarel 2005, 20). Октем (Öktem 2010) претпоставља да ће Турска имати све јачи утицај на организацију муслиманских заједница и религиозну праксу. Другачији поглед на савремену улогу Турске на Балкану има Трифковић (Trifković 2012). Аутор пише да се од 2002. године турска држава окренула „неоосманизму“, односно „реактивирању Османског царства“ зато што савремене турске политичке вође желе да учине Европу више „турском“ и муслиманском. „Неоосманизам“ обухвата покушаје утицања на балканске политике и интегрисања у регион и оснаживање муслиманског утицаја којим руководи Турска на Балкану и у Источној Европи (Trifković 2012). Како ће турски утицај изгледати у свакодневном животу зависи од сваке земље у региону и развоја Турске, Сједињених Држава и Европске уније (Öktem 2010, 41–46). Бугарел, на пример, види улазак Турске у ЕУ као могући фактор стабилизације на Балкану који би такође додатно потврдио балканским муслиманима законито присуство у Европи. Стога аутор сматра да интеграција балканских муслимана може допринети решавању конфликта у региону, док би балканска верзија ислама могла да допринесе развоју праксе „европског ислама“⁹⁷ (Bougarel 2005, 5; 28). Иако је Турска секуларна

97 Верзију „евроислама“ спомињу и Каценштајн и Бернс док истовремено подсећају да религија представља кључно питање преговора у евроинтеграцијама (Katzenstein and Byrnes 2006, 689). Нилсен је критичан према кованици „евроислам“ сматрајући да, како се тренутно користи, прописује правилно и импутира једнострано прилагођавање муслиманских земаља и муслимана захтевима ЕУ.

држава, укључивање већинског муслиманског живља у ЕУ требало би, према неким другим ауторима, да утиче на разумевање и дефинисање постојећег европског идентитета који се ослања на хришћанску традицију (Delanty and Rumford 2005, 48).

Сматра се да Европска унија, иако секуларна институција, има хришћанске темеље (в. друго поглавље), док ислам и исламске цивилизације представљају „маркер другости на основу кога је Европа дефинисала себе у културним и политичким терминима“ (Katzenstein and Byrnes 2006, 687). Каценштајн и Бернс сматрају да ислам и даље представља „изазов“ за приступ муслиманских земаља ЕУ. Аутори сматрају да муслимани могу да имају утицај на европску интеграцију кроз комплексну узајамну транснационалну сарадњу (Katzenstein and Byrnes 2006, 688). С тим у вези је неопходно испитати да ли постоји веза између ислама и евроинтеграција, на примеру исламских прописа о исхрани у Србији? Шта анализа рецепције наводно „радикалне“ другости халала може да нам каже о евроинтеграцијама Србије?

4.2. Храна добра и за јело и за мишљење

Храна и праксе једења су повезане са људском биологијом и опстанком људи, њиховим понашањем, адаптацијом на животне услове, енкултурацијом, стварањем и одржавањем веза, променама у друштву, економским развојем и друштвеним раслојавањем (Farb and Armelagos 1980; Nützenadel and Trentmann 2008, 1; Ћерић 2013, 42; в. Möhring 2008). Храна, како је то у већ општем месту указао Леви-Строс (Levi-Stros 1990, 117; Lévi-Strauss 1979), не мора служити само у сврху задовољавања потреба глади већ може бити корисна и као аналитичка категорија, а са-

У питању је само пример религијске нетолеранције и неједнакости религија у ЕУ, а никако обратан (Nielsen 2007).

мим тим служити и за декодирање културних космологија (уп. Крстић 2009). Другим речима, начин исхране и храна коју конзумирамо може много тога да каже истраживачима о социокултурним, религијским, политичким, економским, породичним и другим аспектима и одређеним правилима која владају у одређеној заједници. Начин конзумације хране у одређеној групи показује шири социокултурни и религијски контекст дате групе и начин на који се њени чланови међусобно повезују и реагују једни на друге. Фишле објашњава да храна има улогу да покаже како су кроз укусе и метаболизме интернализоване и друштвено конструисане норме и репрезентације, односно да кроз уношење хране „ми постајемо шта једемо“ (Fischler 1988, 276, 279). „Културне одлике, друштвене институције, националне историје и појединачни ставови не могу се потпуно схватити без разумевања како су оне помешане са нашим различитим и необичним начинима једења“ (Farb and Armelagos 1980, 4).

4.2.1. Храна добра за мишљење

Ђерићева (Ђерић 2013, 56) напомиње да је храна „политичко питање“ и да се „у односу према (ис)храни може демонстрирати идеологија и политичка оријентација“. Од краја XX века, уз подршку медија, галопирајућег конзумеризма, штампе, реклама и популарне медицине, кулинарство све више задобија статус уметности, студије хране освајају универзитете, а храна добија статус научног предмета у друштвеним наукама, уместо посеђивања познатих музеја, конзумирање хране у ексклузивним ресторанима постаје ствар престижа док избор хране у свакодневном животу све више представља избор између вођења здравог и нездравог начина живота (Ђерић 2013; Ђорђевић 2004, 12–13). У складу са тим, ауторка (Ђорђевић 2004, 14) сматра да је храна тотална друштвена чињеница која „тотализује људско биће јер спаја физиолошко са имагинарним, хемијске процесе са симболичким али и учествује и у оштром подвајњу тих домена егзистенције“. Занимање

антрополога⁹⁸ за изучавање хране сеже до самих почетака дисциплине крајем XIX века (Mintz and Du Bois 2002, 100), док је захваљујући структурализму изучавање хране добило све више на значају (Caplan 1997, 1; Đorđević 2004, 18). Проучавање хране као културног система и антрополошки радови о храни током 1960-их и 1970-их показали су „да култура игра важну улогу у одлучивању шта ми класификујемо као храну“ (Caplan 1997, 1–3).

Храна нема само улогу у биолошком задовољавању потреба глади већ има важну улогу и као културна датост. Шта се сматра јестивим, начин на који се храна конзумира, време када се одређена храна уноси представља важну окосницу како личног тако и групног идентитета и стварања и одржавања друштвених веза. Брубејкер и Купер су указали да је „идентитет“ постао појам преоптерећен различитим а понекад и контрадикторним значењима (Brubejker i Kuper 2003). Да би смањили „растегљивост“ појма иден-

98 Ђорђевићева (Đorđević 2004) даје детаљан преглед друштвених научника, пре свега антрополога и социолога који су се бавили изучавањем хране, почевши од Диркема. Ауторка издваја неколико теоријско-методолошких приступа у изучавању хране: *функционализам* (Малиновски, Редклиф-Браун, Лоуви, Ричардс), *структуриализам* (Леви-Строс, Даглас), *девелопментализам* (Харис, Гуди, Минц), *трансдисциплинарни иприсјуи* (Морен, Фишле), као и друге ауторе који су допринели студијама хране (Елијасова анализа „процеса цивилизовања“ путем понашања и интеракција за трпезом и током припремања хране, и Бурдијеова анализа изградње укуса у одређеном класном поретку). Иако се сматра да исхрани није посвећено довољно места у домаћој етнологији, она је заступљена још од самог зачетка науке у Србији, в. Ердељановић (1908); в. Тројановић (1896). Подстрек за детаљну и систематичну анализу, мимо дескрипције и посматрања исхране као „збирке рецепата“, понудила је Кнежевићева (Кнежевић 1980), док почетком XXI века расте продукција домаћих радова из друштвених наука на тему исхране, хране, „гастрономских традицијада“ и кулинарства (у Србији), популарној култури, медијима итд., нпр. Prošić-Dvornić (2004); Đorđević (2004); Ковачевић (2007); Радојичић (2009; 2012); Banić Grubišić (2012); Ђерић (2013; 2014) и темат часописа „Култура“ 109/112: култура сваштоједа (из 2004. године).

титет, аутори уводе додатне појмове. Један од њих⁹⁹ јесте и самопоимање, односно „осећај особе ко је она, како је друштвено лоцирана и како је спремна да дела с обзиром на то“, што укључује и заједништво, повезаност и припадање некој посебној групи (Brubejker i Kuper 2003, 429–432). Као што је већ истакнуто, храна је један од важних елемената идентификације са групом којој припадамо и у односу на другу групу (од које се разликујемо), а самим тим храна омогућава и самопоимање (ко сам?) и социокултурну класификацију (ко смо ми?). Данези закључује да храна може одражавати друштвену организацију, религиозна уверења, док је категорија јестивости историјски и културно дефинисана (Danesi 2007, 152–153). С тим у вези, конзумирање и расподела хране имају „важну улогу у конструкцији локалних и националних идентитета, у промени саморазумевања друштвене групе, миграната и етничких заједница“, у политичким и друштвеним протестима, „*free and fair*“ трговини, одређивању друштвених норми, забранама/шта се сматра нејестивим и класификацији укуса (Nützenadel and Trentmann 2008, 1). Тачније, „храна никада није ‘само храна’ и њен значај није само нутриционистички“ (Caplan 1997, 3). Храна је повезана са стварањем и одржавањем друштвених односа, моћи, укључивањем и искључивањем, културним идејама о класификацији (храна: нехрана; јестиво: нејестиво), комуникацији, људском телу и здрављу, али такође може служити и као маркер родних, старосних, класних и етничких разлика (Caplan 1997, 3, 9).

„Храна се припрема, аранжира и приказује“, док је „једење друштвени процес који обликује породичне односе и односе у заједници кроз [...] рутине и ритуале“ (Nützenadel and Trentmann 2008, 2). Фишле, на пример, сматра да храна има суштинску улогу у изградњи идентитета. У том смислу, храна утиче на биолошку, психолошку и друштвену конструкцију појединца. Према аутору, храна уређује хијерар-

99 За детаљан преглед додатних појмова (идентификација и категоризација, самоодређење и самопоимање) в. Brubejker i Kuper (2003, 421–437).

хију и организацију међу групама и истиче различитост од оних који једу на другачији начин (Fischler 1988, 275). Фили-Харник наводи неколико важних друштвених и културних домена у којима храна има важну улогу (Feeley-Harnik 1995, 566–567):

- а) храна и говор. Храна може служити као знак забране или препоруке у „означавању и комуницирању друштвених веза“.
- б) храна и сексуалност. Храна може да служи као табу у случајевима брака или сексуалности.
- в) храна и памћење. Ауторка пише да су храна и сећање повезани у различитим културама и наводи пример Библије, као и романе Пруста, Џојса и Вирџиније Вулф.

Ауторка закључује да се храна користи у временима промена да се испитају темељи „ко смо и са ким постојимо као друштвена бића“ (Feeley-Harnik 1995, 579–580).

Као што је објашњено, храна и начини једења нису само датости по себи, већ су социокултурно конструисана знања повезана са конструкцијом личног и групног идентитета. Стога Капланова закључује да људи, као друштвена бића, у складу са посебним и историјским контекстом, као и њиховим интенцијама, као агенти уписују значења „у храну“ да би изразили важне социокултурне односе и дефинисали идентитете (Caplan 1997). Овом приликом, имајући у виду опозиције ЕУ : Турска :: хришћанство : ислам, антагонизам између европеизације и глобализације, специфичне историјске прилике на Балкану и османско наслеђе у Србији, разматрам на основу интервјуа са директорима Агенције за сертификацију халал производа *Халал g.o.o.* да ли халал, као исламски режим исхране, више симболише религиозну културну идентификацију са османским наслеђем, односно турском државом или представља вид афирмације сопствене различитости и повезаности са „другом земљом порекла“ у светлу текућих евроинтеграција?

4.2.2. Халал: храна добра за јело

Ислам је децентрализована и нехијерархијска религија, која се различито манифестује у различитим културама и друштвима (Warner and Wenner 2006), односно свака фракција ислама је производ историјско-културних услова (Nederveen Pieterse 2002, 21). У исламу не постоји уједињујућа идеологија нити „јединствена исламска доктрина са којом сви муслимани [...] могу да се идентификују“ (Warner and Wenner 2006, 461; в. Малешевић 2007). У исламу је важан концепт „уме“ – заједнице људи у Богу. Ума није подељена на националне заједнице већ постоји само једна ума, једна заједница муслимана који су повезани уверењем да постоји само један Бог и да је Мухамед његов пророк (Katzenstein and Byrnes 2006, 686–687). Еспозито пише о огромном симболичком и идеолошком значају ислама који има одлучујући утицај на образовне, здравствене, политичке и економске институције и установе у муслиманском свету (Еспозито 2002, 5–6). Аутор наглашава да ислам са својим симболима, идеологијом, организацијом и установама „поново постаје значајна сила у јавном животу. Снажне исламске организације представљају значајне друштвене и политичке чиниоце“ (Еспозито 2002, 5–6).

Халал је категорија којом се одређују законске праксе које су у складу са Кураном, суном (религиозна традиција),¹⁰⁰ хадисом (Мухамедове инструкције) и доктринама различитих школа исламског учења (арап. фикх)¹⁰¹ док се, са друге стране, налазе незаконите и забрањене праксе (арап. харам) (Campo 2009, 284; Lerner and Mordechai Rabello 2006/2007, 11). У питању су етички прописи, за које се верује да долазе

100 „Појам суне заснива се на веровању да пророк Мухамед представља узор који треба да следе сви муслимани“ док основу суне чини скуп хадиса, корпус сачуваних изрека и предања о Мухамедовим делима (Корнел 2002, 90–91).

101 „Фикх представља познавање практичних одредби шеријата које су изведене из Курана и суне. Правила фикха се [...] односе на начин испољавања понашања појединаца“ док је „приступ верскоправних школа садржају фикха различит“ (Хашим Камали 2002, 126).

од Бога, и којих муслимани треба да се придржавају (Самро 2009, 284). У прописима који су засновани на Курану и хадису, исламским изворима откривења, храна је класификована у две групе: законска и дозвољена (арап. халал) и забрањена (арап. харам) и чиста и нечиста (Самро 2009, 198). У Србији, дозвољена и добра храна (арап. ал-халал и ал-тајиб) по шеријатским прописима подразумева следећа правила. Према халал стандарду Исламске заједнице Србије, храна и адитиви не смеју да садрже састојке животињског порекла који су по шеријатским прописима забрањени или од животиња које нису заклане по шеријатским прописима, нити састојке људског порекла. Прецизније, „халал храна кроз читав процес производње, паковања, складиштења и транспорта мора бити одвојена од било које материје која је налис,“ односно прљава или погана (Šaltaf i Jusufspahić 2009, 22–23). С тим у вези, у исламу је дозвољено да се једе већина морске хране, домаће животиње (као што су овце, камиле, живина, стока) које су правилно¹⁰² убијене или жртвоване и потпуно исушене од крви (Самро 2009, 284; 198). Куран и хадис забрањују да се једу лешине животиња, животиње лешинари и грабљивице (животиње са очњацима и канцама), крв, свињетина и храна која није била ритуално убијена, она која је била понуда идолима а не Богу, као и конзумацију алкохола (Самро 2009, 198; Glassé 2002, 148). У суштини, Куран експлицитно забрањује алкохол, свињетину и животињске лешине док се различите законске школе разликују по детаљнијим одредбама шта муслимани смеју да једу (Chehabi 2007, 17). Будући да није увек могуће доћи до халал хране, постоје различита решења. Како ауторка истиче (Glassé 2002, 148), уколико нема ритуално убијене хране, саветује се да се једе нехалалско месо и „храна Јевреја и хришћана“ која не садржи свињетину. С друге стране, у случајевима нужде

102 Према Курану, мора се призвати име Бога, направити један дубок урез оштрим ножем и једним потезом пресећи грло животиње „да би смрт била брза и са најмање бола, а искрварење потпуно“ (Самро 2009, 198; Glassé 2002, 148; Šaltaf i Jusufspahić 2009, 22; 121–135; v. Lerner and Mordechai Rabello 2006/2007).

и када због опстанка нема другог избора, може да се једе и забрањена храна (Glassé 2002, 148).

4.3. Халал у Србији

Испитујући османско наслеђе на Балкану, Вучинић закључује да су османски Турци утицали на правила, праксе и начине исхране и храну на Балкану (Vucinich 1963, 94). Према последњем попису становништва из 2011. године, процењује се да у Србији живи 222 828 припадника исламске вероисповести, што чини 3,10% укупног становништва (Републички завод за статистику Србије 2013, 39, 47). На сајту *halal.rs* пише да успостављање халал стандарда у бившој Југославији постоји од 1970-их година захваљујући организованости Исламске заједнице Србије. Муфтија београдски х. Хамдија еф. Јусуфспахић и Исламска заједница Србије издавала је халал сертификат за подручје целе бивше Југославије.¹⁰³ Распадом државе, унутар сваке земље су организоване појединачне исламске заједнице. У Србији, ступањем на снагу Закона о црквама и верским заједницама који је дозволио верским заједницама оснивање фирми и агенција, основана је, прва у региону, Агенција за сертификацију халал производа Халал д.о.о. (Šaltaf i Jusufspahić 2009, 15). С тим у вези, од 2005. године, оснивањем Халал агенције успостављен је званични халал стандард у Републици Србији.¹⁰⁴ Иако је центар Агенције у Београду, њена активност се постепено проширила и на 50 градова у Србији, али има огранке и у Каиру и Куала Лумпур.¹⁰⁵ Од тада, халал стандард се, осим у месној и прехрамбеној индустрији, примењује и у козметици, хемијској и фармацеутској индустрији и односи се и на исправно паковање материја и правилно убијање животиња.¹⁰⁶ Одобрења Агенције

103 <http://www.halal.rs/news.php?readmore=34>.

104 <http://www.halal.rs/news.php?readmore=34>.

105 <http://halalstock.com/agent.asp?caID=26>.

106 <http://www.halal.rs/news.php?readmore=34>; <http://halalstock.com/agent.asp?caID=26>.

за сертификацију халал производа су прихваћена у свим муслиманским земљама и у земљама које увозе халал производе.¹⁰⁷ Задатак Агенције јесте да, у складу са шеријатским нормама, Кураном и хадисом, утврди да ли су производи сумњиви, дозвољени или забрањени, у зависности од њихових састојака и састава.¹⁰⁸

Да би нека храна била табуисана, Фишле правилно уочава да претходно мора да буде препозната као храна, односно као јестива. Не постоји храна која је прикладна за свакога, у свако време, под свим околностима и у свакој количини (Fischler 1988, 285). Узевши то у обзир, могуће је схватити и развој и стандардизацију халал производа. Прехрамбени производи, козметика и лекови постају харам или халал у зависности од постојања и прихваћености халал стандарда. Земље чланице Међународне алијансе халал интеграција и Светски халал савез одобрили су основне смернице за српски халал стандард, у складу са здравственим правилницима РС (Šaltaf i Jusufspahić 2009, 5). Агенција за сертификацију халал производа, Халал д.о.о. Исламске заједнице Србије са одобрењем Верификационог и Саветодавног тела Ријасета Исламске заједнице Србије дефинисали су Халал стандард Србије 2009 (ХСС-2009) (Šaltaf i Jusufspahić 2009, 5). У 2009. години су постигнути значајни помаци на плану халал стандардизације у Србији. На Пољопривредном и Ветеринарском факултету у Србији постоји предмет „халал фарме“; потписан је уговор са CIN центром за испитивање намирница; РС почиње да субвенционише произвођаче који имплементирају халал стандард у својој производњи (око 30-ак произвођача); склопљени су уговори са агенцијама за органску прехрану; а у процесу је отварање „халал корнера“ унутар тржних центара и прављење халал органик стандарда.¹⁰⁹

107 <http://halalstock.com/agent.asp?calD=26>.

108 http://www.halal.rs/articles.php?article_id=6&c_start=0.

109 <http://www.halal.rs/news.php?readmore=34>.

4.3.1. Агенција за сертификацију халал производа: „халал као европски бренд“

Да бих увидела како функционишу халал стандарди у Србији и како се халал перципира, у марту 2011. године разговарала сам са генералним директором господином Мустафом Јусуфспахићем и директором господином Закијем Шалтафом¹¹⁰ Агенције за сертификацију халал производа *Халал д.о.о.*¹¹¹ Иако њихова мишљења, као мишљења кључних информаната, сматрам релевантним, резултате до којих сам дошла не треба уопштавати нити поистовећивати са ставовима свих муслимана у Србији, већ их разумети у светлу могућих интерпретација Европе, Турске и османског наслеђа. Балкански муслимани нису јединствена и хомогена група. Они говоре различитим језицима (албанским, турским, или неким из словенске групе језика), припадају различитим етничким групама (Албанцима, Турцима, Бошњацима, Муслиманима, Помацима, Ромима и Торбешима, а део њих се изјашњава и као Црногорци, Хрвати, Срби, Македонци и Југословени) и разликују се по теолошким традицијама (Öktem 2010, 5; Bougarel 2005, 6). Како Октем напомиње, ове разлике зависе од тога да ли су муслимани мањинска, већинска, дискриминисана или неугрожена заједница у држави где живе. „За муслимане на Балкану, ‘бити муслиман’ значи различите ствари на различитим местима“ (Öktem 2010, 6). Самим тим, треба узети у обзир да становништво исламске вероисповести на Балкану нема исто порекло, матерњи језик, културу и традицију.¹¹²

110 Пре интервјуа упознала сам информанте са темом истраживања. Они су пристали да учествују и дали ми одобрење да користим њихова имена.

111 Халал д.о.о. Исламске заједнице Србије је једина регистрована агенција за сертификацију халал производа од стране државне институције. За преглед дозвољених и недозвољених намирница, пића, састојака и других производа, као што су адитиви, масти, уља, козметички састојци, затим о упутствима за припрему, складиштење, чување, транспорт, излагање и продају халал сировина и производа в. Šaltaf i Jusufspahić (2009).

112 Нпр. о искуствима и утисцима турских досељеника у Србију в. Blagojević (2008).

Из разговора са њима сазнала сам да Исламска заједница Србије, као и исламске заједнице у Европи и Аустралији предњаче у стандардизацији халала и увођењу халал сертификата у односу на земље исламског света. Према господину Шалтафу, халал стандард је нов у свету, почиње да се развија од 1990-их година паралелно са успостављањем хасап (НАССР) стандарда. „Пре тога је било питање шта је халал.“ Иако нису сви халал стандарди обједињени, тренутно се ради на томе да постоји један халал стандард Европе који ће одредити институције за стандардизацију у Аустрији и Холандији. Упркос томе што нису постојали стандарди, господин Јусуфспахић објашњава да у ранијем периоду у бившој Југославији месна индустрија и технологија нису биле толико напредне и није било толико бојазни од контаминације свињским прерађевинама у другим производима. „Није било омамљивања, на пример. Тада није било додатака храни који су штетни за животиње.“ Господин Јусуфспахић говори да је Југославија била својевремено извозник меса и да су постојале редовне контроле и прегледи робе. Југославија је имала бољи стандард што се одразило и на муслимански живаљ „и не могу је назвати комунистичком државом“. У том смислу важно је напоменути да

Исламска заједница Србије на њосџорима Балкана има најдужу, вишедеценијску ѿрадицију у конџроли и издавању халал серџификаџа. Велике количине јунећеџ, овчијеџ, ѿилећеџ меса и осџалих ѿпроизвода који су из бивше СФРЈ били извожени у земље исламскоџ светџа имале су искључиво њен халал серџификаџи (Šaltaf i Jusufspahić 2009, 15).

Када је у питању однос са већинским немуслиманским становништвом у Србији, оба испитаника су ми рекла да халал не представља баријеру у сарадњи и комуникацији. Господин Заки Шалтаф, пореклом Јорданац, каже да је често позиван на свечаности и да су му излазили у сусрет када каже да пости зато што су људи овде толерантни.¹¹³

113 Уп. Öktem (2010, 16) према коме у Србији преовлађују антимуслиманска осећања.

Халал се не односи само на месо зато што постоје месне прерађевине, нпр. свињске масти и разни забрањени адитиви и у лековима, козметици и другим намирницама. Зато што је у већини немуслиманских земаља постојала потреба да се испитају намирнице и састојци, према мојим саговорницима Србија и европске земље су на напреднијем степену развоја у технолошкој примени халал стандарда од исламских земаља. У исламским земљама се подразумевало да је све халал, али се нису испитивале харам сировине. Како каже господин Јусуфспахић,

сада они уче од муслимана у Европи. Потребно је највише свесности о халал стандарду. У том смислу, халал Европи и халал Аустралији су по питању свесности највише урадили.

Србија је имала у писаној форми халал стандард пре Саудијске Арабије и Турске, док ће се за пар година установити и објединити јединствени европски халал стандард. Самим тим, моји саговорници сматрају да ће и евентуални улазак Србије у Европску унију погодovati опредељењу муслимана за халал исхрану. Када је у питању однос између хришћанске и исламске Европе, Мустафа Јусуфспахић напомиње да је ислам

донео европској цивилизацији нулу и сачувао јрчку филозофију. Европа не треба да се врати исламу. Ислам постоји од речи селам, што значи мир. Ми се поздрављамо желећи једни другоме мир.

Када је у питању однос према турском и османском наслеђу, господин Јусуфспахић (који је рођен у бившој СФРЈ) каже да он не говори турски. „Ми нисмо сурогат турског окупатора, као што се обично мисли и верује“. С обзиром на то да се у српском јавном али и научном дискурсу (уп. Ђука 2010) Турска повезује са петовековним тлачењем, поробљавањем и понижавањем и представља се као „кривац“ за заосталост земље, претпостављам да представницима Халал агенције није у интересу да изазивају такву

представу о себи. Поред тога, халал за њих не представља искључивост исламске заједнице већ напротив, како господин Шалтаф напомиње, „да нема халала, требало би га измислити. Халал је за све људе здрав, а за муслимане једини исправан и дозвољен начин исхране“. Самим тим, према мојим саговорницима халал исхрана не представља само религијски принцип већ такође и здрав начин опхођења према себи.

Из разговора са кључним и одговорним актерима стандардизације халала у Србији, може се закључити да се халал храна, односно исламски прописи о храни, не виде као део османског наслеђа који треба да интегрише муслимане у једну издвојену и отуђену заједницу. Напротив, халал представља правило исхране које је здраво за све а обавезно за (верујуће) муслимане. Иако се халал исхрана у Србији може сагледавати и као глокализација, односно као локална примена и контекстуализација халал стандарда који имају дубље исламске (глобалне) корене, схватања мојих саговорника су другачија. Они виде халал стандарде као европску традицију која шири своје тржиште на исламске земље, што пре говори у прилог тези о евроглобализацији (в. друго поглавље). С обзиром на ишчекивани европски стандард о халалу, евроинтеграције се сагледавају као нешто позитивно и корисно што може да допринесе развоју јединственог халал стандарда, а самим тим и његовој лакшој и бржој имплементацији у Србији и Европи. Када је у питању однос према исламским земљама кроз халал стандарде и халал праксу, Србија не зависи нити се угледа на њих већ је обрнут случај. Стога се може закључити да директори Агенције за сертификацију халал производа не виде исламски начин исхране као део османског наслеђа нити се позивају на Турску. Халал у Србији са својим напредним халал стандардима представља део европске и шире глобалне традиције успостављања халал стандарда, односно врсту европског/глобалног бренда који се сада „извози“ Турској и другим исламских земљама.

4.4. Закључак уз ово поглавље

Критикујући транснационални приступ у проучавању европеизације, односно залажући се за премештање фокуса са ЕУ интеграција (и унутрашњих фактора) на глобалне процесе (и спољашње факторе) Деланти и Рамфорд (Delanty and Rumford 2005, 9) подсећају на важност везе између Европе и не-Европе. Иако је ова монографија конкретно посвећена европеизацији Србије, у овој студији случаја само се наизглед дистанцирам од Србије. Тачније, фокусирам се на „Друге“ у Србији испитујући колико је Србија са својим османским наслеђем и европском перспективом – европска Србија и анализирам како је могуће путем халал стандарда „стићи“ до европске Србије.

Османско наслеђе на Балкану, а самим тим и у Србији, јесте једно од најдуготрајнијих и најважнијих историјских, културних и религијских наслеђа на овом простору. Оно се одржало упркос деветнаестовековним политикама новонасталих националних држава да сузбију свако османско, односно како се сматрало по дефиницији и у целости „заостало и примитивно“ наслеђе и праксе. То наслеђе се може сматрати једним од производа глобализације. Упркос томе, као што ни османско наслеђе ни култура не представљају јединствен и непроменљив склоп одређеног броја културних елемената, исто тако је било немогуће потпуно искоренити и одвојити „османско“ од „неосманског“, готово у областима нематеријалне баштине, као што су језик, религија, музика и исхрана. Са друге стране, схватајући исхрану као вид социокултурне праксе и одреднице групног идентитета, у раду сам показала да представници Агенције за стандардизацију халал производа не виде исламске прописе о исхрани као елемент османског наслеђа. Како је Шуица (Šuica 2010) показао у анализи празника Сретење и Видовдан, као и школских уџбеника историје, у Србији су Турци и даље представљани као насилници. Самим тим, у неком наредном истраживању је потребно испитати да ли је ово један од могућих разлога за дистанцирање од османског

наслеђа. Насупрот томе, халал стандарди и исхрана, закључујући на основу изјава господе из Агенције за сертификацију халал производа, представљају пре врсту „европског бренда“ или у духу Луиса Керола „сендвич с маслацем“. У том смислу, према директорима Агенције за сертификацију халал производа, господи Јусуфспахићу и Шалтафу, Србија има водеће место у европским и светским круговима за стандардизацију халала. С тим у вези, турско наслеђе се не посматра као примарно за изградњу идентитета у исламској заједници, зато што је она довољно организована и јака да сама изгради и одржи свој идентитет. Ово посебно због тога што је реч о домицилном становништву којем је Србија матична земља, а не о имигрантској муслиманској популацији (као у већини других европских земаља). Могуће је стога закључити да европски халал стандарди као (ново) „европско наслеђе“ представљају доказ постојања исламске Европе и говоре у прилог тези о европском исламу али су, истовремено, имплицитна критика „погрешне препознатости“ ислама као другости у Европи. На крају се може закључити да су халал стандарди у Србији европског/глобалног порекла а не турског карактера па се, самим тим, не доводе у везу са османским наслеђем. С тим у вези, на примеру Србије могуће је закључити да „деосманизација“ и „деисламизација“ нису потпуно подударни феномени. Глобализација и европеизација понекад делују комплементарно и стога их је тешко одвојити.

ЕВРОПЕИЗАЦИЈА НАСИЉА ИЛИ НАСИЛНА ЕВРОПЕИЗАЦИЈА?

Алиса бојажљиво приђе вратима и куцну.

*Можеш да куцаш колико јој хоћеш, рече Слуга.
То уойишије нема смисла ... они шамо унуџра
дижу шакову љрају да не љосџоји никаква
моџућносџи да ше било ко чује...*

Како да уђем унуџра? Поново упита Алиса још
гласније.

Да ли ћеш уойишије уђи? рече Слуга.

Ван сваке сумње ово је било тачно, само Алиси
се није свиђало што јој он то каже. *Ово је
доисџа сџрашно, љромрмља за себе, како сва
ова сџворења воле да се љреџиру.*

Просџо да изађеш из коже!

(Керол 2005, 39–40).

После распада Совјетског Савеза, пада комунизма и завршетка Хладног рата, многе земље Средње и (Југо)источне Европе су се окренуле „повратку“ Европи. Волас (Wallace 2002, 79, 82) о Европи говори као о имагинарном месту и „покретном скупу митова и слика“ које стварају политичари и интелектуалци, а око чијих граница не постоји договор, због чега је нејасна идеја „повратка“ Европи. Када се говори о „Европи“ у јавном или официјелном дискурсу ЕУ, углавном се мисли на Европску унију сведену на земље Западне Европе (в. нап. 8) и критикују комунистички режими

који су деценијама владали у Средњој и Источној Европи као „кривци“ за дистанцирање тих земаља од „Европе“. У том смислу, Фикфак говори да процес постајања „делом праве Европе“ легитимише и реактивира (западноевропске) колонијалне праксе цивилизовања и дисциплиновања народа који се још увек не сматрају њеним саставним делом (Fikfak 2009, 11). Сходно томе, аутор даље упозорава да савремени евроцентризам (који потиче из ЕУ) није усмерен само ка не-Европљанима већ према земљама и народима у Источној Европи „који још увек нису Европљани“ (Fikfak 2009, 11). С обзиром на то, почев од деведесетих година прошлог века, може се говорити о европеизацији, односно политичкој, социокултурној и економској трансформацији тих земаља према моделу који диктира ЕУ. У том периоду се полако прелази од тоталитарних режима ка неолибералном и плуралистичком парламентарном политичком систему, цивилном друштву, нецензурираној и слободној штампи и једнаким правима грађана (Alpan 2007, 145–146).

Истовремено, успостављање сарадње и контаката Србије са ЕУ у новом миленијуму, у ствари, није тако необичан и неочекиван корак када се има у виду да су ЕУ и њене претече у прошлом веку сарађивале са Југославијом, али и утицале на њу. Бивша Социјалистичка Федеративна Република Југославија (СФРЈ) почев од 1967. године сарађивала је са три, тада постојеће, Европске заједнице (ЕЗУЧ, ЕЕЗ и ЕВРОАТОМ). Крајем те године је закључена декларација о међусобним односима СФРЈ и ЕЕЗ, чиме је успостављена, први пут, сарадња са неком социјалистичком земљом, а затим су уследила и два трговинска споразума Југославије са ЕЕЗ (Мишчевић 2008, 66–67; Milenković and Milenković 2013, 156–157).¹¹⁴ Марковићева (Марковић 2012, 144, 146) напомиње да је први трговински споразум из 1970. године „уникатан у ширем региону“ и да је тиме Југославија

114 О парадоксима између социјалистичке Југославије која је имала изграђене односе и политику са ЕЕЗ и демократске РС која мора из почетка да изграђује политику и успоставља односе са ЕУ в. Марковић (2012); Milenković (2010, 114–115) и Прелић (2006).

„постала прва социјалистичка земља на свету са којом је ЕЗ потписала трговински споразум“. У том периоду је Југославија имала билатералне споразуме са Италијом, Француском и Немачком (Марковић 2012, 145). Мишчевићева бележи да је најважнији документ из тог периода Споразум о сарадњи између СФРЈ и ЕЕЗ из 1980. године, чиме се „регулише робна размена, финансијска и индустријска сарадња, пољопривреда, саобраћај, туризам, научно-техничка сарадња, као и сарадња у области социјалне заштите“ (Мишчевић 2008, 67, 68). Ауторка даље наглашава да је Југославија на привредном плану сарађивала са ЕЗ али и да је Заједница била „заинтересована за учешће производа из Југославије на свом тржишту“. У том периоду долази до потписивања Споразума и протокола о финансијској и техничкој помоћи СФРЈ (Мишчевић 2008, 69), а средином осамдесетих година „ЕЗ је повећала техничку помоћ Југославији“ (Марковић 2012, 147). Када су у питању односи СФРЈ са ЕУ, сарадња се проширује и достиже свој краткорочни врхунац 1990. године потписивањем Оквирног споразума PHARE о сарадњи између СФРЈ и ЕЗ. Због сукоба на територији СФРЈ 1991, долази до отказивања Споразума о трговини и сарадњи са СФРЈ и увођења санкција Србији и Црној Гори, односно Савезној Републици Југославији (СРЈ) од стране ЕЗ и Савета безбедности УН, док су остале бивше републике „проглашене кооперативнима“ и са њима је настављена сарадња (Мишчевић 2008, 70, 71). После укидања санкција 1995. године, успостављају се односи Савезне Републике Југославије са Европском унијом. У мају 1995. године, Влада СРЈ је направила „Програм рада Савезне владе на хармонизацији правног система СР Југославије са регулативом успостављеном у Европској унији“ и тада је, „барем декларативно, започела са неким акцијама приближавања Унији“ (Мишчевић 2008, 72). Међутим, крајем деценије, током и после НАТО бомбардовања 1999. године, долази до потпуног прекида сарадње и контаката са Европском унијом која дефинише нови приступ

региону. Креирање „политке ЕУ према државама Западног Балкана“ са циљем успостављања безбедности на подручју Албаније, Босне и Херцеговине, Хрватске и СР Југославије се „узима као предуслов сваке будуће сарадње“ са Унијом (Mišćević 2008, 73).

После 2000. године, пада Милошевићевог режима и демократских политичких промена, почиње све више да се говори о „повратку Европи“ и „давању нове шансе Европи“ у југословенском и српском јавном дискурсу (Volčić 2005, 158). Учешћем новог председника Југославије Војислава Коштунице на Самиту у Бијарицу 2000. године, поново је успостављен однос између ЕУ и СРЈ. Сматра се да је тада „демонстрирана промена политике“ (Mišćević 2008, 76; Stojić 2006).¹¹⁵ Влада РС је 2002. године образовала Савет за европске интеграције који прати, процењује и унапређује односе између РС и ЕУ са циљем приступања Србије ЕУ.¹¹⁶ Народна скупштина је 2004. усвојила Резолуцију о придруживању Србије ЕУ и одлуку о вођењу проевропске развојне политике.¹¹⁷ С тим у вези се придруживање објашњава као „стратешко опредељење“, пут ка ЕУ као пут ка модернијем друштву стабилне демократије и развијене економије, а политички и економски захтеви, које поставља ЕУ, будући подударни са претпоставкама за успешну политичку и економску трансформацију, као средство а не циљ развоја. На тај начин, придруживање Европској унији подразумева „освајање претпоставки властитог развоја и стабилности, уз истовремено ширење европског простора мира и демократије“ (Канцеларија Владе 2005, 6).

115 О емпиријском истраживању проевропског става српске политичке и економске елите, в. Lazic and Vuletic (2009); о промени односа ЕУ према Србији после пада Милошевића, в. Subotić (2010).

116 <http://www.seio.gov.rs/code/navigate.asp?id=44>; Канцеларија за придруживање ЕУ је основана 2004. године, док је 2007. преименована у Канцеларију за европске интеграције (http://www.msp.rs/Srpski/spopol/Prioriteti/integration_EU_s.html).

117 <http://www.parlament.gov.rs/activities/european-integration/documents.611.html>.

Према истраживањима процеса политичке и институционалне европеизације Фонда за отворено друштво у Србији, учлањење у ЕУ представља „најефикаснији гарант стабилног демократског развоја, уједначеног економског напредовања и гаранција унутрашње и спољне безбедности грађана и државе“ (Jelinčić 2006, 10). У том смислу, промене које су уследиле у новом миленијуму – правне, политичке, економске и културне – у складу су са проевропском политиком земље и процесом евроинтеграција (Milenković 2010, 114).

Може се рећи да се под европеизацијом „на домаћем терену“ подразумева „процес интегрисања европских вредности, стандарда и норми у домаће јавне политике, правне норме и понашања“, као и „вођење преговора са Европском унијом и државама чланицама“ са циљем уласка Србије у ЕУ (Jelinčić 2006, 5). Европеизација Србије је често комплексна или се поистовећује са процесом демократизације и „хармонизације са ЕУ стандардима“ (Orlović 2008, 206). Јелинчићева објашњава евроинтеграције и европеизацију као два паралелна и прожимајућа тока процеса придруживања Европској унији. Под вертикалним током, ауторка подразумева процес формално-правног приближавања који укључује студију изводљивости, Споразум о стабилизацији и придруживању, кандидатуру, преговарање чланства и, најзад, само чланство, путем конвергенције политика, хармонизације законодавства и политичке интеграције (Jelinčić s. a.). Хоризонтални ток ауторка назива европеизацијом зато што подразумева одговоре на европске политике у социјалној, економској и политичко-правној сфери и односи се на „све оно што није непосредна надлежност ЕУ, али од чега зависи квалитет и смисленост ЕУ-изације“.

Да би Србија ушла у ЕУ, мора да се припреми и испуни одређене претуслове. Остали и најважнији захтеви су успостављени Процесом стабилизације и придруживања, Критеријумима из Копенхагена и акцијом (Канцеларија Владе 2005, 6).

У последњих пар година процес евроинтеграција Србије је обележило усвајање неколико кључних европских докумената, догађаја у Србији и међународних одлука. Укратко, 2007. године су одблокирани преговори о Споразуму о стабилизацији и придруживању (блокирани 2006. због недовољне сарадње Србије са Хашким трибуналом) који су затим поново блокирани 2008. и опет одблокирани 2010. године (Milenković and Milenković 2013, 157). Крајем 2009. године Србија је предала кандидатуру за пријем у чланство у Унији. С друге стране, Европска унија је ставила Србију на белу шенген листу и одмрзла Прелазни трговински споразум (који ступа на снагу 2010) на који су Холанђани претходно ставили вето 2008, опет због незадовољавајућег нивоа сарадње са Хагом (Helsinki odbor 2010, 443; Milenković and Milenković 2013, 157; Krstić 2012b; в. Lazic and Vuletic 2009, 989).¹¹⁸ Почетком 2011. године, Европски парламент је ратификовао „Споразум о стабилизацији и придруживању“ између ЕУ и Србије и усвојио „Резолуцију о европским интеграцијама“ Србије, док у марту 2012. Србија постаје земља-кандидат (Blic 2012; Milenković and Milenković 2013, 157).¹¹⁹

Пишући о замбијским рударима и о Замбији која је „дисконектована“ и одбачена из званичне глобалне економије, Фергусон адаптира термин Јулије Кристеве „одбаченост“ (енг. *abjection*) и говори, у ствари, о „дисконекцији“. „Дисконекција, као и одбаченост, имплицира везу а не одсуство везе“ (Ferguson 2002, 140–141). Аутор говори о оригиналном стању неповезаности, док је бивање дисконектованим резултат процеса. На сличан начин је Србија некада

118 http://www.msp.rs/Srpski/spopol/Prioriteti/integration_EU_s.html; О помацима и застојима у процесу српских евроинтеграција, о Процесу стабилизације и придруживања – енгл. *Stabilisation and Association Process (SAP)* и Споразуму о стабилизацији и придруживању – енгл. *Stabilisation and Association Agreement (SAA)* на примеру Србије, и за хронолошки преглед в. Milenković and Milenković (2013, 157).

119 <http://www.seio.gov.rs/code/navigate.asp?Id=104#987>; в. <http://www.europa.rs/srbija-i-evropska-unija.html>.

била и/или мислила да је Европа, а сада поново мора да се „конектује“ и постане Европа. Кроз преиспитивање односа моћи и могућности Европске уније да наметне одређене вредности као неопходне и исправне европске вредности, односно кроз прописивање ко је Европљанин, каква је његова култура и докле се простиру границе Европе, у овом поглављу разматрам питање да ли је могуће посматрати европеизацију Србије као вид надинституционалног насиља? Да ли је „(европска) батина из раја изашла“? Зашто право да одобре „повратак Европи“ земаља Средње и Источне Европе имају западне државе а не обратно (Hammond 2006, 21)?

Култура омогућава оквир за вршење насиља, док је битан елемент насиља поседовање моћи (Nedeljković 2010, 15). С тим у вези, испитујем везу моћи и насиља као могућег аспекта европеизације у Републици Србији. Зашто Европска унија има права да наметне одређене циљеве Србији као циљеве вредне достизања? Колико европеизација и евроинтеграције, као процес политичких, правних, економских, друштвених, културних и сличних промена у српском друштву и прилагођавање на институционални систем Европске уније, представљају облик насиља?¹²⁰

120 У том смислу, треба напоменути да постоји бројна анархистичка литература у оквиру које се критикују капитализам, држава и институције, укључујући и религијске институције. Иако су антрополози често посматрали тзв. „примитивна друштва“ као друштва без државе као примере анархије, постоје многи антрополози који су се кретали у анархистичким круговима, бавили се анархизмом и/или критиковали државу. Повратно гледано, постоје и анархисти који су се позивали на антрополошке текстове (Robinson and Tormey 2012). Међу многим антрополозима, Гребер (Graeber 2004) издваја Редклиф-Брауна као анархисту у младости и Моса који је имао анархистичке идеје али се није повезивао са њима; в. Morris (2005). Затим ту је и Кластр који је истраживао („примитивна“) амазонска друштва без државе и класе као друштва која су заснована на „анархистичком одбијању логике државе и тржишта“ (Graeber 2004, 17, 22–23; Clastres 1994, 87–88; в. Williams 1983). Кластр изједначава моћ са принудом сматрајући да западњачка филозофија види моћ у „хијерархизованим и ауторитарним односима заповедања и по-

Насиље се може разматрати у односу на онога ко врши насиље, у односу над ким се врши насиље али и из перспективе спољашњег посматрача (Nedeljković 2010, 86; в. Schröder and Schmidt 2001, 13). Иако насиље укључује тријадни модел (насилник–жртва–очевидац/јавност), антрополози су, као тумачи насиља, тек *post festum* укључени у овај однос додајући своју перспективу. У овом случају је у питању преиспитивање хипотезе и насиље се може разматрати из четири перспективе истовремено. Испитујем да ли се ЕУ поставља као насилник и да ли је РС жртва (а с обзиром на то да сам грађанин Србије, представљам и неког над ким се потенцијално врши насиље, док као истраживач представљам и спољашњег посматрача и интерпретатора ових процеса). Према „миту о добром антропологу“ који продукује објективне, истините и непристрасне резултате и самим тим и квалитетну антропологију и праву науку (в. Миленковић 2003, 25–45; Milenković 2007, 59–66) антрополог не припада заједници коју проучава. Међутим, моја припадност друштву које истражујем и, последично, укљученост у њега не морају да представљају кочницу за добијање аналитички плодних резултата. Како су већ (углавном незападни) антрополози показали, постоји тензија између „бивања нативцем и бивања антропологом“ зато што се претпоставља да прво води субјективним, пристрасним и ненаучним закључцима. Насупрот томе, сваки истраживач је, хтео – не хтео, укључен у своје истраживање зато што културе и идентитети нису хомогени и статични. Како објашњава

слушности“; из те перспективе сматра да свако друштво чине они који владају и они који се потчињавају (Clastres 1977 према Morris 2005, 4; Clastres 1994, 88). Гребер (Graeber 2004, 24) сматра да су Мос и Кластр поставили темеље за „револуционарну контрамоћ“ која је „скуп друштвених институција у опозицији према држави и капиталу“. Аутор (Graeber 2004, 11–16, 95) се, на пример, залаже да антрополози као интелектуалци треба да имају улогу у развоју анархистичке друштвене теорије пошто су се бавили савременим нетржишним економијама и друштвима без државе и који једини „нешто знају о њима“.

Нарајанова, антрополози су истовремено би- или мулти-културни и припадају свету науке, односно професионалном свету и свету свакодневног или личног живота (Narayan 1993).¹²¹

Иако истраживање у овом поглављу не представља аутоантропологију нити мој интроспективни доживљај европеизације, с обзиром на то да живим у друштву које пролази кроз европеизацију коју изучавам, „урођена сам“ у свој предмет истраживања и колико свесни толико и несвесни учесник промена које се дешавају свакодневно у Србији. Упркос томе, било би превише смело рећи да сам учесник свог истраживања, иако је сигурно да су га моја искуства и моја мишљења обликовала. Насупрот томе, моја укљученост као научника који пише о друштву коме припада и испитује виктимизованост Србије може да утиче на развијање синдрома двоструког припадника о коме је писао Наумовић (Naumović 1998; Наумовић 2005). Синдром двоструког припадника може да доведе до прилагођавања података и научних закључака да би се бранили циљеви своје националне групе у случају њене политичке, културне и друге „инфериорности“. Имајући ово на уму, бићу обазрива према својим закључцима, пре свега зато што институционално не припадам ниједној политичкој партији нити невладиној организацији ради које бих оптирала за неку политичку опцију (нити постоји „притисак“ са њихове стране) а, затим, и зато што је Србија, на званичном нивоу, изабрала евроинтеграције (о чему ће бити речи касније) и самостално прихватила пакет обавеза и услова па, бар официјелно гледано, и не постоји угроженост земље.

121 В. Kanaaneh (1997); Ryang (1997); Миленковић (2003); Крстић (2013а). Хрватски етнологи користе кованицу „етнологија блискога“ јер се истражује унутар „властите културе и друштва“ али етнологија блискога, уже гледано, „претпоставља истраживање *сुверених* тема, у којима истраживач не судјелује само *дијелећи извјештај* корџус *ојће* знања са истраживанима него у неким пригодама истраживач судјелује и својим *особним* животом“ (Саро Žmegač et al. 2006, 30, 42).

5.1. Да ли је „батина из раја изашла“?

Насиље није унапред дат и јасно дефинисан феномен. Насиље је однос који се развија између више јединки и у зависности од социокултурног контекста, политичке и историјске ситуације, док одређене активности могу бити протумачене као насилне. На наредним страницама ћу показати да се домаћа изрека може преформулисати и рећи да је батина „изашла из друштва“.

5.1.1. *Насиље*

Као и у случају европеизације (в. друго поглавље), постоји много различитих дефиниција насиља. Насиље, иако се чини „опипљивим“ и, стога, лаким за дефинисање, у ствари је јако тешко дефинисати. Насиље укључује психолошку и физичку повреду неког другог и може бити субјективно или објективно и емотивно или телесно доживљено. У овом одељку користим се, пре свега, социолошким и антрополошким разматрањима о насиљу.

Насиље је социокултурно конструисана активност као представа културних вредности и зато је, како истичу аутори, ефикасно на дискурзивном и практичном нивоу (Schröder and Schmidt 2001, 17). С тим у вези и санкционисање насиља је друштвено конструисано у циљу превенције насиља. Друштвене санкције стигматизују и кажњавају одређена понашања и одређене људе; усађују представе о томе шта је насиље а шта не; оспољашују унутрашње кодексе и путем забране објашњавају појединцу који су поступци забрањени (Nedeljković 2010, 118). Насиље је облик друштвене активности који служи за задобијање (и показивање) моћи; симболичка активност која преноси културна значења и идеје легитимности и има одређени перформативни квалитет (Schröder and Schmidt 2001, 3–8). Легитимност насиља се заснива на следећим аспектима: насиље се представља као обнављање идеја и модела понашања из прошлости; обраћа се јаким осећањима друштвеног груписања која су заснована на искуству супериорности или патње;

и представља се као најкраћи пут у испуњавању интереса групе (Schröder and Schmidt 2001, 8). Постоји више дефиниција насиља и све се оне слажу у једном – насиље подразумева примену силе над неким другим ради показивања (и добијања још веће симболичке/политичке/економске итд.) моћи. Слично и Недељковић дефинише насиље као „употребу силе да би се изнудило одређено понашање људи противно њиховој вољи“, „незакониту употребу силе“, „свесну употребу физичке силе ради озлеђивања или физичког уништавања“ и „екстремни облик агресије нелегитимном или неоправданом употребом физичке или психичке силе“ (Nedeljković 2010, 133).

Говорећи о насиљу, Шмитова и Шредер објашњавају да се насиље може испољавати на тројаки начин, као „облик интерперсоналних односа у свакодневној културној реалности, као конфликт и као рат“ (Schmidt and Schröder 2001, 13). Пре свега, да би постојало насиље, морају да буду испуњени одређени услови, односно мора постојати жртва (која себе препознаје као жртву), насилник¹²² (који себе не мора препознавати као насилника) и друштвени контекст у оквиру кога жртва¹²³ себе препознаје као жртву насиља а одређеног актера (групу, институцију, индивидуу) као насилника. У вези с тим, насиље има симболичку, физичку и перформативну димензију (путем одигравања моћи и потврђивања легитимности) (Schmidt and Schröder 2001, 5). У том смислу, постојање жртве зависи од контекста и друштвене интеракције у датом тренутку (Leach 2008). Насиље може на више начина да утиче на жртву. На пример, оно може бити директно или индиректно, индивидуално или

122 Жртва (женски род) и насилник (мушки род) дају једносмерну и понекад погрешну слику да је насилник увек „он“, а да је жртва увек „она“. У раду се подразумева да оваква класификација не мора да буде нужно исправна. Насилник може да буде и она, односно насилница/насилнице а да жртва може да буде он, односно мушкарац или више њих или могу бити у питању насилници и мушкарци и жене, као и жртве.

123 Најужи и најближи чланови породице жртве такође се идентификују са жртвом и тортуром кроз коју она пролази или је пролазила (Nedeljković 2010).

колективно, легитимно или нелегитимно, директно или структурално,¹²⁴ физичко или психолошко, манифестно или симболичко у зависности да ли је фокус на испољавањима, оправдањима или ефектима насиља (Haupt 2001, 16197). Позивајући се на ауторе који су се интересовали за истраживање насиља, као што су Галтунг, Бурдије и Шејпер-Хјузова, Буржоа разликује четири вида испољавања насиља: а) *директно и олигичко* физичко насиље од стране званичних политичких актера и отпор према њима; б) *структурално* насиље које је историјски укоренењено политичко-економско угњетавање и изазива друштвену неједнакост; в) *симболичко* насиље које обухвата прихваћену легитимсану неједнакост, хијерархију и понижавање и г) *свакодневно* насиље, односно свакодневне праксе насиља на микронивоу, као што су интерперсонално насиље, насиље у породици и делинквенција (Bourgois 2001, 8). За овај рад је можда најбитније ближе објаснити Бурдијеов појам симболичког насиља. „Симболичко насиље је насиље над друштвеним агентом са његовим саучесништвом“ зато што друштвени агенти производе структуру која их детерминише (Bourdieu and Wacquant 1992, 167). У том смислу, ефикасност деловања симболичког насиља зависи од „погрешног препознавања“ насиља које друштвени агенти не схватају као насиље већ такво стање прихватају као природно и нормално (Bourdieu and Wacquant 1992, 168). Симболичко насиље, према Бурдијеу, углавном врши држава и њени представници (Bourdieu 1989, 21). Даље, насиље не укључује само насилно понашање, као што су тортура, силовање и нпр. рат, већ може бити „дефензивно“ и „конструктивно“. „Дефензивним“ и „конструктивним“ насиљем се обликује свет правила, права, режима и утиче се на за-

124 Глик Шилерова и Фурон издвајају два вида насиља: директно и структурално насиље. Директним насиљем се сматрају физички напади који изазивају повреде, рањавања и смрт нападнутог лица, док структурално насиље делује путем лишавања хране, здравствене неге, образовања и других друштвених институција чиме се утиче на стварање физичке неспособности и ради на умањивању људског потенцијала што може да доведе до смрти (Glick Shiller and Fouron 2003, 206).

мишљање заједнице „Нас“ у односу на „Друге“ и служи да се изграде или преобликују идентитети (Bowman 2001, 32). Конструктивно насиље Недељковић дефинише као оно „у служби живота, преживљавања и развоја“, док се деструктивно, односно уништавајуће насиље може јавити као облик решавања проблема на индивидуалном или колективном нивоу (Nedeljković 2010, 137, 240). Затим, насиље може бити институционализовано од стране званичних ауторитета или са њиховим одобравањем и неинституционализовано, тј. без званичног одобрења ширег друштва (Kothari 1999, 223). У вези с тим, насиљем се може сматрати и борба за моћ међу модерним државама, елитама и заједницама и суптилна примена силе владиних институција да би се обликовали друштвени идентитети појединаца (Valiani 2008, 622, 623). Такође, последице насиља могу бити вишезначне. Схватање шта је насиље је субјективно, емотивно обојено и социокултурно и историјски условљено. Насиље се повезује и са кршењем реда и закона. С друге стране, шта чини ред и како се он постиже и одржава је повратно контекстуално условљено (Stewart and Strathern 2002, 2; в. Strathern and Stewart 2004). Стјуартова и Стратерн су издвојили три аспекта повезана са насилним активностима (Stewart and Strathern 2002, 9):

- 1) насиље као арена у којој се преговара легитимност;
- 2) насиље доступно већини људи, при чему ће у пракси приступ насиљу бити ограничен;
- 3) насиље које задобија пажњу људи (ефекти могу бити краткотрајни или дуготрајни).

5.1.2. Моћ

Као што сам напоменула на почетку овог одељка, да би насилник могао да делује као насилник потребно је да употребљава силу, односно да има извесну (симболичку, политичку, физичку и економску) моћ. Прецизније, поседовање моћи представља основни предуслов насиља. Фуко (Foucault 1982), на пример, указујући на „рационали-

зованост изражавања насиља“ над појединцем и групама подсећа да у њеном корену лежи моћ. Најједноставније речено, моћ је могућност да се испољава нечија воља над неким другим (Nordstrom 2004, 72, 73). Моћ није јединствена и непроменљива датост. Моћ се мења, развија, преговара и одузима на различитим местима и у различитим временским периодима (Nordstrom 2004, 73). Због тога је и моћ, као и насиље, производ социокултурних и историјских услова. Како каже Нордстромова (Nordstrom 2004), моћ је културни производ „укључен у културне представе, социополитичке односе и интерперсонална дешавања која покрећу друштво“. Последице, моћ је повезана са деловањем над појединцима и групама, усмеравањем и управљањем њиховим понашањем и, на крају, њиховом слободом да се (не) потчине деловању моћи. Тачније, моћ може да се оствари као моћ једино у случајевима ако су субјекти – над којима делује одређена моћ – слободни. Слобода је предуслов деловања моћи, односно могућности непослушности, у противном би постојала само принуда (Foucault 1982, 221). Према Фукоу, сагласност и/или насиље су оруђа или резултати моћи, али се не налазе у основи природе моћи (Foucault 1982, 220). Моћ није универзална већ се остварује у пракси. Фуко сматра да су односи моћи кључни чиниоци у одржавању односа у друштву и да су стога темељ друштвених мрежа. Он дефинише моћ као „тоталну структуру активности“. Моћ омогућава да се спроведу одређене делатности и представља „начин поступања према активном субјекту на основу његовог деловања или његове спремности на акцију“ (Foucault 1982, 220). Фуко говори да се моћ, односно потчињавање, примењује над појединцима и групама свакодневно путем наметања закона истине који појединац мора да препозна. На основу тога Фуко закључује да држава има политичку моћ да наметне одређене законе као истине са циљем потчињавања појединаца.¹²⁵ Фуко (Foucault 1982, 223–224), даље, препоручује

125 У том смислу, Фуко прави паралелу са хришћанством, хришћанским институцијама и уводи кованицу „пастирска моћ“ која се односи на спасење људи после смрти (више о хришћанској пастирској

неколико корака које треба да укључује истраживање односа моћи, а који чине основу деловања моћи:

- 1) *системи диференцирања* као што су економске, лингвистичке, културне, религијске итд. разлике, које омогућавају да једна група или један систем (одређени законима, традицијама, статусом, привилегијама) делују над активностима других;
- 2) *типови циљева* оних који практикују моћ, као што су одржавање привилегија и ауторитета и акумулација профита;
- 3) *средства којима се остварују односи моћи* (претња оружјем и речима, стварање економских неједнакости, контрола, систем надзирања);
- 4) *облици институционализације* који могу да обухватају комбинацију више структура, као што су традиционалне и правне структуре, обичаји и мода и могу бити једноставнији или компликованији;
- 5) *степен рационализације* који подразумева разраду могућности, успешности и резултата примене моћи у односу на могуће трошкове.

Фуко закључује да „употреба моћи није гола чињеница, институционално право“ већ су односи моћи „елаборирани, организовани, рационализовани и централизовани у форми или под покровитељством државних институција“ (Foucault 1982, 224).

Како сам већ истакла, да би насиље постојало, неопходно је да постоји жртва насиља која је у датом тренутку препозната као жртва појединца или групе. Потребно је нагласити да жртва и насилник нису стабилне и непро-

моћи у Foucault 1982, 214). С друге стране, држава, према Фукоу, представља „нови облик пастирске моћи“ која се такође фокусира на спасење појединаца, али не после смрти, већ у „овом животу“. У овом случају, спасење подразумева обезбеђивање здравља, (имовинског) благостања, сигурност и заштиту (Foucault 1982, 213–215).

менљиве категорије. Како истиче Недељковић, у једном тренутку неко може бити жртва али већ у другом (у самоодбрани, на пример, или према другој особи) може реаговати као насилник. Према Недељковићу, насиље представља „специфичан однос“ где посматрачи са стране могу да тумаче неку акцију као насилну, али не и сами актери, и обрнуто (Nedeljković 2010, 106). Насиље подразумева (претерану) употребу моћи. То, у ствари, значи да употреба моћи не подразумева аутоматски употребу насиља (кршење људских права, угрожавање психофизичког интегритета особе), док употреба насиља аутоматски укључује употребу моћи.

С обзиром на то да насиље није лако објашњив феномен, да ли је и како могуће европеизацију Републике Србије, као процес адаптације на промене, разумети из перспективе насиља? Ако је батина део друштва, да ли она „произлази“ из ЕУ?

5.1.3. *Евројска култура и насиље*

Иако сам се у другом поглављу детаљније посветила разматрању односа „европска“ култура: културе, у овом одељку се враћам на кључне одреднице с циљем да прокоментаришем да ли се појава једне наткријујуће „европске културе“ може сматрати видом насиља, с обзиром на то да, како Бауман (Bauman 2004, 11) запажа, култура није само „европски проналазак“¹²⁶ већ је Европа такође „измислила и потребу и задатак за *култивисањем културе*“? У том смислу, Европа представља конструкцију „претпостављених економских, политичких и културних вредности“ и подразумева „укључивање у евроатлантски (НАТО и Партнерство за мир) и европски (Европска унија) политичко-сигурносни привредни простор“ (Радовић 2009, 31).

126 В. Simić (2012) за критику тотализујућег концепта културе у међународним политичким текстовима. Правећи историјски преглед употребе појма културе у антропологији, ауторка указује такође да су антрополози одговорни за креирање и политизацију концепта културе.

Европска култура и европски идентитет не подривају националне културе и националне идентитете, већ ЕУ тежи да се „открије заједничко у европској култури и ојача осећај припадности без поништења културних, националних и регионалних разлика“ (Zinger 2010, 245). Шнајдер упозорава да се „европски идентитет“ „не подразумева сам по себи“ и указује да су државе те које теже стварању националне свести кроз изградњу заједничког колективног идентитета као начина прихватања и оправдавања политичке легитимности (Šnajder 2010, 131). Међутим, чини се да се „европски идентитет“ не разликује много од модела који примењују националне државе. „Европски идентитет“ треба да служи да развије свест грађана о Европској унији и европском колективитету и омогући идентификацију са Европском унијом (Šnajder 2010, 132). Увођење „европског идентитета“ представља фиктивну конструкцију (ништа мању него што је конструкција „национални идентитет“) и конгломерат изабраних карактеристика које се сматрају „европски(ј)м“, чиме директно неке и нечије вредности постају „вредније“ од других. Међутим, Шнајдер истиче да ЕУ не претендује да буде „супер-држава“ нити се залаже за поништавање националних идентитета већ национални и европски идентитет треба да су комплементарни. Стога аутор (Šnajder 2010, 132–133) истиче да су заједничке европске карактеристике „заједничка историја“ и

многи друи елементи [...]. од ваневројској наслеђа (антика и Спери завети садрже староепитописка предања), преко ширења искуства старог Рима, средњег века и модерног времена (ренесанса, хуманизам, реформација, верска толеранција, просветитељство и еманципација, криза идеја последњих векова), па све до идеја о људским правима, уједињењу и миру нашег времена; но, и примедбе о деловима наслеђа који оптерећују – криви пројекти неистомисленика (нпр. опшадника од вере) па све до фашизма XX века.

Овако широко сročена класификација говори више о произвољности европског идентитета и пре подрива сам

концепт него што доприноси његовој употребљивости. Увођење и конструкција појма „европски идентитет“ са споменутим карактеристикама (а не неким другим) говори у прилог тези да је за конструкцију групног идентитета потребна одређена „моћ“ (економска, политичка, социокултурна, административна, војна, медијска). С друге стране, Критеријумима из Копенхагена из 1993. године, земље потписнице, чланице Европске заједнице, имају моћ да бирају шта ће бити Европа, ко ће је сачињавати и ко има право да буде Европљанин. „Понекад је наглашавана разлика у односу на ‘супротан идентитет’ (раније, према Источном блоку, касније повремено према САД, а сада, понекад према исламском фундаментализму и као одбрана од превеликог броја странаца)“ (Šnajder 2010, 133). Другим речима, под европском културом се подразумева одбрана (европских) вредности које се повезују са (европским) идентитетом (Bauman 2004, 124–125). Иако се Документом о европском идентитету поткрепљује уверење у постојање скупа особина карактеристичних за (праве) Европљане, (европска) култура није примордијална генетска карактеристика (одређених) Европљана. Купер, с тим у вези, напомиње да су културе увек биле мултикултурне и да се оне уче, развијају и мењају, док је културни идентитет неодвојив од културних политика које често захтевају позитивну дискриминацију и прилагођавање/саобраћавање установљеном културном идентитету (Kuper 1999, 227, 236). Великоња, стога, „европејство“ оцењује као нешто за шта земље треба „да сазру и да се изборе“ да би на крају могле и да га стекну (Velikonja 2007, 36). Тачније, без обзира на географску припадност Европи, током процеса евроинтеграција (и да би она имала смисла као „уједињење европских земаља у заједницу европских вредности“) долази неминовно до стварања унутрашњег Другог, истовремено неевропског и европског Другог/неевропских Других, ради њиховог одбацивања, односно конструкције „Европе“ скројене по мерилама земаља ЕУ. У складу са овим, појам европске културе служи за прављење границе између групе МИ (правих

Европљана) и групе ОНИ (неевропљана или неправих Европљана). У том смислу, примећено је да се појам културе увек користи различито у различитим контекстима, „што омогућава да се ‘некултурним’ назове увек неко други“ (Simić 2014, 28). Како Недељковић објашњава, „култура кореспондира са групоцентричним виђењем света“ где су увек други сматрани некултурнима, што је утицало на развијање насиља проишлог из неприхватања разлика (Nedeljković 2010, 19).

Пратећи случај словеначких евроинтеграција, Великонја оцењује да се „свака нова *Европа* стварала одбацивањем *нове Неевропе*“ док је „непријатељство према свему што није европско, и следствено томе, његово потчињавање, уграђено у саму конструкцију *европејства*“ (Velikonja 2007, 146). Са том сврхом је и позивање на културу и заједничко културно наслеђе вековима служило за демаркацију између групе културних Нас и групе некултурних (варварских) Њих. Тврдње о „имању културе“ и „бивању културним“ вековима су служиле заједницама за аболитирање од употребе насиља. Према Личу, погрешно је поистовећивати насиље са природним начином живота, а контролу насилног понашања са културом и цивилизованим животом (Leach 2008). С обзиром на то да су антрополози указали да је култура научена, а не да је природно својство човека (в. Wright 1998), последично је и европски културни идентитет конструисан с циљем да се људи поистовете са њим иако не представља природно својство (неких) људи који живе у Европи. Међутим, у европској политици се инсистира на заједничкој европској историји и наткриљујућим вредностима. Самим тим је одбрањено постојање концепта „европске културе“ и „европског грађанина“. У једном документу о политици проширења ЕУ се каже следеће:

Али, када говоримо о ЕУ, није реч само о бољаштву и бољем животном стандарду. Европска унија је заједница вредности. Ми смо породица демократских европских земаља које су предане заједничком раду за мир и благостање, слободу и социјалну правду. И ми бранимо ове

вредности. Ми ћежимо унајређењу сарадње међу људима Европe уз поштовање и очување наше разноликости (Evropska komisija 2007/2010, 5).

Као и насиље, и култура је производ ширег социокултурног времена и служи да се нормира и усклађује понашање грађана. Култура је служила да би се подупрла идеја о Европи као „цивилизацији“ и направила дистинкција у односу на неевропске Друге, односно варваре (в. друго поглавље). Поставља се питање, како се култура опходи према насиљу? Култура „спречава искорачење ван оквира задате нормалности“, представља се као морална вредност са васпитном и едукативном функцијом и стога оставља довољно простора за примену насиља и контролисање људи пошто се „нигде не одређује као нешто што треба да искорени насиље, или нешто што треба да тежи [...] ненасилном друштву“ (Nedeljković 2010, 149). Култура нормира понашање и класификаторно одељује дозвољено од недозвољеног деловања. Европска култура, дефинисана пре свега Документом из Копенхагена, функционише на сличан начин као и појединачне културе. Да би се земље интегрисале у ЕУ, морају прво да прођу европеизацију и науче и усвоје (прописано) европско културно, политичко и историјско наслеђе које не угрожава и не утиче на постојање њихове културно-историјске баштине.

5.1.4. Два вида теорије о друштвеном балансу на примеру европеизације

Европеизација може да се схвати и као наметање одређених идеја, политика, стратегија ЕУ које се сматрају исправним и квалитетнијим зарад бољег и успешнијег функционисања друштва (које треба да имплементира задате стратегије), али и бољег и успешнијег функционисања Европске уније као политички, безбедносно и економски интегрисане заједнице у односу на „остатак света“. Земље које пролазе европеизацију (или су је прошле) имају за циљ да уђу у Европску унију и постану део једне европске породице народа. У том смислу, европеизација делује као процес

развијања, учења и друштвене конструкције европске политике (Radaelli 2003, 52). Другим речима, процес европеизације, с једне стране, из визуре националног и наднационалног удруживања, негира теорију о друштвеном балансу према којој се слабије државе уједињују против великих и моћних а не са великим и моћним. Интеграција у ЕУ подрива тезу о друштвеном балансу, односно теорију да „државе вреднују (претпостављају) своју независност више од било чега другог“ (Nedeljković 2010, 45). Постојање ЕУ и процеса прикључења и припрема за прикључење у ЕУ на европском нивоу говори у прилог тези да земље теже да се уједине са великим и моћним зарад сопственог бољег економског и политичког положаја на међународној сцени. Како истиче Гребова, земље ЕУ од 1992. имају јединствено заједничко тржиште, 1997. је успостављена шенген зона и омогућен прелазак преко граница без пасоша, а 1999. уведена је јединствена валута, евро (Grabbe 2003, 305) чијем увођењу неке земље и даље одолевају, као што су Велика Британија и Чешка. Примера ради, члан Европске комисије за проширење Оли Рен тврди да је проширењима на земље Средње и Источне Европе из 2004. (Чешка, Естонија, Кипар, Летонија, Литванија, Мађарска, Малта, Пољска, Словачка и Словенија) и 2007. (Бугарска и Румунија) ЕУ утицала на ширење мира, стабилности, демократије и јачање економије у Европи (Evropska komisija 2007/2010, 1, 17).

Европска унија донела је велике предности свим Европљанима – стабилности, благодинање, демократију, људска права, основне слободе и владавину права [...]. предности јединственог тржишта за потрошаче у ЕУ[...] [као што су]: економски раст и остварање нових радних места, сигурнији производи, ниже цене и већи избор у [...] секторима [...] телекомуникација, банкарства и авио-саобраћаја (Evropska komisija 2007/2010, 5).

Међутим, посматрано из перспективе светске политике, европеизација потврђује теорију о друштвеном балансу где ЕУ служи као контрабаланс другим политичким силама, као што су Сједињене Државе или Јапан. „Равнотежа

моћи претпоставља да ће државе реаговати да би спречиле било коју појединачну државу да развије надмоћност“ (Nedeljković 2010, 45).

Насупрот теорији о друштвеном балансу која тврди да „прикључивање суперсили у међународној политици доноси опасност губљења независности“ (Nedeljković 2010, 45), европеизација и постојање ЕУ показују „могућност балансирања“ на теорији о друштвеном балансу. На пример, а као што је већ у другом поглављу наговештено, Норвешка није у ЕУ али је усвојила њене стандарде и постала је „европскија“, док се Британија, иако у ЕУ, опире европеизацији (Katzenstein and Byrnes 2006, 682; Borneman and Fowler 1997, 492; Katzenstein 2006, 20).

5.2. Србија између Европе и насиља

У овом одељку се, са једне стране, бавим негативном социокултурном перцепцијом (Југо)источне Европе, Западног Балкана и Србије а, са друге, законским оквиром који се односи на проширење на земље (Југо)источне Европе и Западног Балкана и, уже гледано, на Србију. Иако може да делује као меандрирање у односу на претходни ток монографије, уврежена негативна слика о Србији, уколико се заборави на добровољност евроинтеграција Србије, може да побуђује евроскептичне реакције. На крају износим податке о томе шта Србија „заиста и ради“ на плану имплементације закона ЕУ, односно колико је „ажурна“ на свом путу у ЕУ са циљем да покажем како на нормативном плану „теку“ евроинтеграције, пошто је нормативни ниво кључан за интерпретацију у јавности и медијима.

Хол (Hall 1991, 18) поставља реторичко питање „где престаје Европа а почиње Азија?“ објашњавајући да („варварски и ирационални“) источноевропљани и даље служе за разликовање од („рационалних и цивилизованих“) Европљана. Идентификовање Европе са Европском унијом и искључивање неких земаља из ЕУ указују на инфериор-

ност и наметнуту зависност тих земаља (Wallace 2002, 81). Сама „Европа“ начелно¹²⁷ прихвата ЕУ-оријентацију посткомунистичких земаља. Иако су суме новца мање у поређењу са сумама које се дају чланицама, важно је истаћи да је „Европска унија највећи спољни извор економске помоћи за средње– и источноевропске земље“ захваљујући фондовима Европске комисије и билатералним програмима са земљама чланицама (Grabbe 2003, 314). Липертова (Lipert 2010, 280) истиче да је политика проширења један од најважнијих елемената спољне и безбедносне политике ЕУ, иако пријем нових земаља носи ризик од „превеликог ширења“ за могућности деловања заједнице. На пример, земље које су 2004. године приступиле ЕУ дочекане су са мањим ентузијазмом него што се очекивало (Barysch 2006, 3). Све више западноевропљана се противи проширењу, „мање се осећају код куће у проширеној ЕУ“ и расте број оних који сматрају да њихова земља нема користи од Европске уније (Barysch 2006, 3, 11). С друге стране, многи Европљани из Средње и Источне Европе осећају се погођеним процедурама ЕУ сматрајући да им је Унија „наметнула“ правила не узимајући у обзир њихове потребе и ограничавајући приступ (економском и радном) тржишту (Barysch 2006, 10).

У Уговору о Европској унији из Мастрихта се каже да је „Унија основана на принципима слободе, демократије, поштовања људских права и основних слобода и владавине права“ (члан 6 (1)) (European Union 2006, E/12). Последишно, у члану 49 се каже да „свака европска земља која поштује принципе дефинисане у члану 6 (1) може поднети захтев за чланство у Унији“ (European Union 2006, E/34). Шефови држава или влада земаља чланица ЕУ су условили бивше комунистичке земље захтевима, познатим као Критеријуми из Копенхагена. Европски савет истиче да посткомунистичке земље, у циљу интеграције у ЕУ, претходно морају да из-

127 Питање ксенофобичности грађана и званичника из земаља оснивача Европске заједнице и касније ЕУ представља самостално истраживачко питање, за почетак в. Torić and Todorović (2011).

граде стабилне демократске институције и тржишну економију, имају владавину права, капацитет да се изборе са притиском тржишта унутар Уније и јавну администрацију и законодавство способно за примену и управљање законима ЕУ у пракси; поштују људска и мањинска права, изграде институције и оспособе се да преузму обавезе чланства и пруже подршку циљевима Уније (Fontaine 2006, 14; Grabbe 2003; Evropska komisija 2007/2010, 6).¹²⁸

Берзелова и Рис издвајају неколико могућих начина (не)прихватања политика ЕУ у државама чланицама (Börzel and Risse 2003, 70–71; в. Илић 2008, 175):

- 1) апсорпција јавних политика која подразумева начелно и оквирно усвајање идеја и политика али без суштинске промене структура, процеса и програма институција;
- 2) виши ступањ представља прилагођавање али и даље без суштинског мењања одлика процеса, политика и институција;
- 3) до трансформације (највишег ступња промена) долази када државе замене постојеће политике новим, суштински другачијим политикама или коренито промене постојеће.

Гребова је уочила да су увођење услова постојања демократије и тржишне економије омогућили Европској унији, односно Европској комисији и Европском савету, да утиче на многе области политике изван утицаја њене компетенције (Grabbe 2003, 308). За разлику од првих 15 земаља у ЕУ, критеријуми за приступање земаља Источне Европе су (били) много детаљнији и захтевнији и „одвијали су се у атмосфери инсистирања на убрзаном прилагођавању пре самог приступања“, док је по уласку према тим земљама успостављен флексибилнији однос, што показују примери Бугарске и Румуније (Илић 2008, 178, 179). Процес присту-

128 http://www.mfa.gov.rs/Srpski/spopol/Multilateral/Leksikon/Kriterijumi_iz_Kopenhagena.htm.

пања земаља Средње и Источне Европе, Гребова описује као процес условљавања који је пратила неизвесност. Ауторка даље објашњава различите степене споменуте неизвесности (Grabbe 2003, 318–323). С обзиром на неодређеност неких задатака, њихове хијерархије и тајминга, постојала је неизвесност око политичке агенде, уочавања важности задатака (шта је битније [што пре] испунити из акција пре приступа) и одређивања користи и добити. Затим, ауторка уочава да је у тим земљама постојала и неизвесност која институција ЕУ има најбитнију улогу, односно кога треба задовољити и ко може да стави вето на одређену политику. Европеизација укључује социјализацију, промену свести и интернализацију европских норми, али пример источноевропских земаља показује да она наглашава и „поделу на ‘клуб богатих’ и ‘грађане друге класе’ унутар Уније“ зато што се од њих захтева да у кратком року испуне услове од којих неки нису раније постојали а можда неке нису ни све чланице испуниле (Ilić 2008, 182). И на крају, у ЕУ не постоје технике ни јасни индикатори одређивања испуњености критеријума.¹²⁹ Суботићева (Subotić 2010, 600) сматра да је, у случају Србије, сарадња са Међународним судом за ратне злочине у Хагу „највећи ако не и једини мерљиви индикатор“ испуњавања предуслова ЕК.

5.2.1. *Од (Западној) Балкана до ЕУ*

После II светског рата, идеје уједињене (Западне) Европе су почивале на жељи за осигурањем безбедности, мира,

129 С тим у вези, Илићева наводи следећи пример (Ilić 2008, 181). Европски савет је 1995. године проширио листу услова за источноевропске земље и увео унапређивање административних капацитета. Да би то било олакшано, уведена је административна подршка (твининг програм). Стручњаци из земаља чланица су одлазили у источноевропске земље, земље кандидате, ради убрзавања спровођења реформи. Илићева наглашава да је проблем настао јер ЕУ није дефинисала јединствени програм реформе па су саветници из ЕУ предлагали праксу своје земље а нису узимали у обзир специфичност и историјски контекст земаља (потенцијалних) кандидата.

слободе, мобилности и заједничкој политичкој и економској моћи у односу на САД и Совјетски Савез (Vajdenfeld 2010, 17; в. друго поглавље). Од Уговора о Европској унији дефинисане су области заједничког деловања Уније: економска и политичка сарадња, спољна и безбедносна политика и сарадња у области правосуђа и унутрашње политике (Vajdenfeld 2010, 32). На Самиту у Солуну 2003. године, земље ЕУ су одлучиле да интегришу Балкан али се већ у Извештају Међународне заједнице о Балкану из 2005. уочава скептицизам према развоју региона оптерећеног наслеђем прошлости, као што су „огромни структурални изазови, уставни проблеми, отворена питања статуса, тешка економска ситуација и политичка нестабилност (Amato 2005, 3). Иако „ЕУ има историјску одговорност према овом региону“, у Извештају се сматра да је Балкан „постконфликтни регион“, „близу пропасти колико и успеху“ зато што се, иако су ратови окончани, „мирис насиља и даље осећа у ваздуху“, економија је слаба, незапосленост висока, корупција велика, а јавност песимистична према демократским институцијама (International Commission on the Balkans 2005, 7–8, 18). У том смислу, ратови за независност из 1990-их и етничко чишћење на територији бивше Југославије виде се као „неевропска балканизација“ (International Commission on the Balkans 2005, 29), имплицитно, као нешто што не припада европској традицији мира, демократије и правде. Муршич и Језерник (Muršič and Jezernik 2007, 7) закључују да су и Балкан и Европа „замишљена“ места (уп. Todorova 2006) и да се не могу једнострано сагледавати. Конкретније, у свом раду о британском утицају и мешањима западноевропских држава у политике балканских земаља крајем XIX и крајем XX века и правећи паралеле између та два периода и британских политика, Хемонд објашњава да западноевропске државе сматрају да је земљама на балканском полуострву потребан њихов надзор. Балканске државе за Запад и даље представљају неевропљане или квазиевропљане, што има за последицу да је неким земљама „европејство“ дато, док друге морају да се потруде око њега“ (Hammond 2006, 7, 8).

Балкан су вековима схватили као противтежу „цивилизованој“ Европи или као мост између Истока и Запада, односно између Азије и Европе. Током 1990-их је ревитализована балканска „другост“: „европска периферија, ‘друга Европа’, ‘дивља Европа’, ‘полу Азија’, ‘европска не-Европа’ и као супротност ‘европској Европи’“ док се у савременом дискурсу Европа изједначава са Европском унијом којој земље Западног Балкана треба да приступе по испуњењу задатих услова (Jezernik 2007a; Petrović 2009, 10; Petrović 2012a, 278; Herzfeld 2002; Goldsworthy 2002; Todorova 2006, 68–69; в. Радовић 2007; в. Jezernik 2007b; в. Прелић 2006). Почев од XIX века и пада Османског царства, Француска, Британија, Аустрија и Русија су имале стратешке економске циљеве да овладају и надгледају Балканско полуострво (Hammond 2006, 7, 8). С тим у вези, негативна перцепција (Западног) Балкана се током 1990-их поново евоцира „када се рат, насиље и распад СФРЈ интерпретирају као манифестације типичног ‘балканског карактера’ људи који насељавају овај крај Европе“ (Petrović 2009, 21). Сходно томе, многи аутори говоре о кованици „балканизам“, по угледу на Саидов појам „оријентализам“,¹³⁰ али и насупрот њему, где „балканизам“ фигурира као конструисана варварска, ирационална другост на периферији рационалне и цивилизоване Европе (Todorova 2006; Bjelić 2002, 3; Goldsworthy 2002).¹³¹

130 За разлику од „Оријента“ који је симболичка одредница, Балкан историјски и географски припада Европи, ту живи претежно хришћанско становништво, никада није био колонија западних држава, нити постоји дуга академска традиција проучавања Балкана (Todorova 2006, 54–60; Лазаревић Радак 2012, 50); в. Bjelić (2002); в. Said (2000); в. Fleming (2001). С друге стране, с обзиром на то да се географске границе Балкана „померају“, показује се и да је Балкан својеврсна историјско-географска конструкција о чијим границама се и данас дебатује в. Goldsworthy (2001).

131 Насупрот овом значењу, према старијој лингвистичкој дефиницији, појам „балканизам“ се односи на „заједничке одлике у балканским језицима насталим као последица међусобног позајмљивања“, што указује на „доказе о дељеним комуникацијским праксама“ (Friedman 2008, 363).

5.2.2. Појам „(Западни) Балкан“

Како је настало политичко значење термина Западни Балкан? Балканско полуострво је добило име тек почетком XIX века захваљујући немачком географу Августу Цојну, који му је дао име по планинском ланцу (Jezernik 2007, 11; Goldsworthy 2001, 3–4). Првобитно је и „Западни Балкан“ био само географска одредница у научној литератури с краја XIX и почетка XX века (Petrović 2009, 28). Више научника је указало на негативне етикете које прате име „Балкан“ када се мисли на полуострво, односно када се мисли на државе на овом полуострву (а не на планински ланац у Бугарској). После I светског рата, Балкан је повезан са енглеским глаголом „балканизовати“ (*to balkanise*) и именицом „балканизација“ (*balkanisation*)¹³² који имају негативну конотацију. „Балканизовати“ и „балканизација“ значе „поделити у мање, међусобно непријатељске целине“, „уситњавање великих и снажних географских и политичких јединица [...] на националној основи на нове, и [...] проблематичне државице [...] [и] постали [су] синоним за повратак племенском, заосталом, примитивном и варварском“ (Hammond 2006, 7; Todorova 2006, 47, 97; Fleming 2001, 13; Goldsworthy 2002; Friedman 2008, 363; Jezernik 2007). Према Хемонду, таква значења потичу с почетка XX века и повезана су са растућим национализмом у региону, који је настао као последица балканских ратова, I светског рата и распадом Османског и Аустријског царства (Hammond 2006, 7). Према Тодоровој и Галагеру, негативно значење реч „балканизација“ добија после I светског рата и „изведена је из раније поделе територија турског царства на различите независне државице“ (Todorova 2006, 97, 98; в. Gallagher 2001, 2). Ковачевић, председник Европског покрета у Србији, прихвата негативна тумачења објављујући да је „‘Балкан’ повезан

132 Слична значења постоје и у другим европским језицима, као што су француски, немачки и италијански (Todorova 2006, 98). Ауторка (Todorova 2006, 77–88) објашњава генезу, вероватно, турског топонима „Балкан“ и како је он, средином и крајем XIX века од планине почео да означава полуострво.

са фрагментацијом, насилним конфликтима, заосталошћу и патњом. 'Балканизација' је наш колективни допринос енглеском језику“ чијем тумачењу у негативном светлу су допринели насилни распад Југославије и кризе на Косову и Метохији (Ковачевић 2005, 1).

Самим тим, „Балкан“ и, све чешће од 1990-их, „Западни Балкан“ постају непожељне одреднице за земље које су пред приступом или су већ приступиле Европској унији.¹³³ У случају евроинтеграција бивших југословенских земаља, Петровићева објашњава да је Западни Балкан¹³⁴ „идеални полудивилизовани други“ „који и јесте и није у Европи“ (Petrović 2012a, 278; Petrović 2012c, 67–68):

Као што и ЕУ пољитичари и они из земаља Западног Балкана најлашавају, Западни Балкан је и увек био гео Европе. Истовремено, ова групујућа имају да докажу своје европејство кроз процес припојавања ЕУ [...] и морају да испуне многе критеријуме.

С тим у вези, приступање Србије ЕУ, може се изједначити са „дебалканизацијом“ и „денационализацијом“ Србије будући да се, у јавном политичком, медијском, културном, економском и књижевном дискурсу, Балкан перципира као

133 У том смислу се често експлоатише метафора „буре барута“ за Балкан, уп. Goldsworthy (2002); уп. Todorova (2006, 52). То је и назив истоименог филма Горана Паскаљевића из 1998. године (в. такође, нпр. (полу)документарни филм бугарског етномузиколога Аделе Пееве „Чија је ово песма?“ из 2003. године који експлицитно указује на дифузију културних елемената на овом простору (као што је мелодија једне песме и њено „својатање“ од стране балканских народа, а имплицитно на горуће и неразрешене сукобе на Балкану, који су спремни да букну чак и због једне тривијалности као што је порекло и етничка припадност једне песме).

134 Ауторка користи курзив за изразе које сматра идеологизованим и који су предмет њене анализе међу којима је и Западни Балкан, али ја сматрам да се курзивом додаје на „идеологизованости“ с обзиром на то да су појмови о којима се овде говори на неки начин конструисани и да је битно испитати како и зашто су они конструисани на такав начин, али да сама „конструкција“ појмова, како су нам предочили социјал-конструкционисти није ништа неуобичајено и необично па то нема потребе ни истацати.

нешто назадно, насилно и нецивилизовано, оптерећено мрачном прошлоћу и ратовима (уп. Todorova 2006), док се улазак у Европску унију изједначава са „превазилажењем те прошлости и проналаском заједничке будућности“ (Kovačević 2005, 4; International Commission on the Balkans 2005). На овакво представљање (Западног) Балкана скренула је пажњу и Петровићева. Ауторка уочава да у јавно-политичком европском али и научном дискурсу доминира идеја да улазак у Европску унију држава Западног Балкана представља окретање ка будућности и напретку,¹³⁵ али се истовремено сагледава и као раскид са „проблематичном“ и „назадном“ (југословенском) прошлошћу (Petrović 2014b, 91–98).¹³⁶ Поврх овога, у јавнополитичком дискурсу се врло често улазак у Европску унију/Европу изједначава са одбацивањем националистичке прошлости, што је наводна карактеристика држава на Западном Балкану. У том смислу, како објашњава Петровићева која анализира политичке дискурсе у медијима о Западном Балкану (Petrović 2009, 13, 50), на тај начин се успоставља разлика између Европе и „не-Европе, односно „области ослобођене национализма и других остатака из прошлости“ и Западног Балкана оптерећеног националистичком прошлошћу. Ауторка добро примећује да се на тај начин заборавља да управо земље

135 Поред ове метафоре, ауторка (Petrović 2009, 35–42) примећује још неколико метафора коришћених у политичком дискурсу о евроинтеграцијама земаља на Западном Балкану: „Европска унија као зграда“ (честе метафоре су зграда, тврђава, кућа, врата, кућни праг и сл.); „Европска унија као породица“ и „пут/путовање у Европу/Европску унију“.

136 С друге стране, анализирајући носталгична сећања радника на социјалистичку индустријализацију у Југославији, ауторка закључује да за њих југословенска прошлост и индустријски рад представљају симболе модерности, напредовања, поноса и припадања Европи; уп. Erdei (2014) која дискутујући дебате током ишчекивања отварања ИКЕА продавнице у Србији објашњава комплементарне погледе у јавности на модерност. С једне стране, у официјелним изјавама европских и српских политичара ИКЕА се представља као симбол модерности и степеница више ка ЕУ. С друге стране, дискурси многих „обичних грађана“ говоре о југословенској социјалистичкој модерности.

чланице Европске уније бележе пораст национализма, расизма, ксенофобије и јачање екстремне деснице (Petrović 2009, 51; уп. de Vreese and Boomgaarden 2005).

Приметно је да су у различитим периодима неке земље припадале и затим „испадале“ са Балкана. Следствено томе, Словенија је прва успела да „побегне“ са Балкана (уп. Petrović 2009) а Хрватска успешно „бежи“ (в. Živković 2001; уп. Obad 2014).¹³⁷ Последишно, „Западни Балкан“ представља компромис којим се (некадашње) балканске земље које су сада ушле у ЕУ вешто уклањају из мрачне „балканске“ реторике. Под „Западним Балканом“ у политичком смислу, ЕУ сматра земље Југоисточне Европе ван ЕУ: Албанија, Бивша Југословенска Република Македонија, Босна и Херцеговина, Хрватска, Србија и Црна Гора, односно математичким речником говорећи „бивша Југославија минус Словенија плус Албанија“ (Petrović 2012a, 279; Orlović 2008, 206). Пишући о схватању шта се сматра под Западним Балканом, Петровићева (Petrović 2009; Petrović 2012c, 24–25) закључује да не постоје географски, историјски и културни разлози који би Западни Балкан учинили „Западним“ зато што не постоје основе по којима се овај регион разликује од суседних држава. У питању је „пре свега, политички појам“ и „просторна метафора *напредовања на јуџу у Европу*“ (Petrović 2012c, 61). Сходно томе, ауторка верује да „не постоји Источни, Јужни или Северни Балкан: постоји само Западни Балкан и Европа, тј. ЕУ“ (Petrović 2009, 30–31).¹³⁸

137 Преглед земаља које су припадале Балкану и/или Југоисточној Европи у историјско-географском контексту в. Todorova (2006, 91–94).

138 Слажем се са Петровићевом да је Западни Балкан политички појам пре него географски но, зборник „Migration in the Southern Balkans“ потиरे њену тезу да Западни Балкан нема свог (у овом случају) јужног парњака. С друге стране, избор земаља о којима говоре аутори овог зборника – Бугарска, Албанија, Турска и Грчка, пре свега, али се спомињу нпр. и бивша Југославија и Србија у историјској перспективи – потврђују тезу многих научника да је Западни Балкан исполитизован појам који је пре негативна одредница него географски појам. Другим речима, и Јужни Балкан (о коме говоре аутори зборника) представља конструкцију која нема утемељење у географском већ у историјско-културном одређењу (в.

И често употребљавани израз „Југоисточна Европа“ има дугу историју употребе. Иако је претпостављена функција овог термина била да замени негативну политичку одредницу „Балкан“, он сам има идеолошку етикету, с обзиром на то да су га користили нацисти током тридесетих и четрдесетих година XX века да би означили јужну границу велике Немачке (Todorova 2006, 89; Petrović 2014a, 4). Приметно је да се „Југоисточна Европа“ понекад употребљава као шири одредница, понекад као синоним а, понекад се ове земље одређују и као „посткомунистичке/постсоцијалистичке земље“. Свођењем на политичке рецидиве као да се алудира на то да је у питању (негативна) одредница идентитета и свепрожимајућа карактеристика свих пора друштва у тим земаљама. Паралеле ради, никада нисам наишла на одредницу „бивше/постнацистичке земље“, „бивше/постфашистичке земље“ или „постимперијалне земље“ иако нацизам, фашизам и империјална политика нису завршетком рата или мукотрпним укидањем колонијализма пренебрегнути у свакодневном животу или политикама Немачке, Аустрије, Јапана, Италије, Француске и Велике Британије, на пример. О прежидима колонијалних односа најбоље говори савремено постојање протектората од којих велики број контролишу „бивше империјалне земље“ (да употребим своју кованицу) које сада припадају Европској унији, као што су Британија, Француска, Данска и Холандија.¹³⁹ Гледано у дијахронијској перспективи, велики број држава у Европској унији су историјске наследнице колонијалних империја. „У раним 1930-им, колонијална имовина [европских империја] је износила скоро три четвртине свих иностраних територијалних поседа у свету и покривала скоро половину површине насељеног света изван Европе“ (Böröcz and Sarkar 2005, 162). Таква позиција, уз „постколонијалне-неоколонијалне ‘комонвелте’“ касније им је омогућила да

Vermeulen et al. 2015). Јужни Балкан истовремено представља средство да се избегну негативне асоцијације које појам „Балкан“ или „Западни Балкан“ носе.

139 <http://www.worldatlas.com/dependtr.htm#.UqydJkDslic>.

поседују глобалну политичку и економску моћ а, последично, таква перспектива помаже и опстанак Европске уније (Böröcz and Sarkar 2005, 163–165).

Док Петровићева закључује да ће политички термин „Западни Балкан“ нестати када све земље и даље означене овим термином уђу у Европску унију (Petrović 2014a, 4), сматрам да се овде, оправдано, може поставити неколико питања, на која је тренутно немогуће дати одговор. Као прво, оставила бих отвореним могућност да улазак у Европску унију не мора да кореспондира „изласку“ Србије са „Западног Балкана“. Ако/кад Србија уђе у Европску унију, ко ће Европи бити унутрашњи други? Да ли ће се Други померити још источније? Да ли ће Турска преузети све балканске и „јужњачке“ стигме (в. четврто поглавље) или ће то бити националне мањине, имигранти и азиланти на територији ЕУ? И најважније, да ли ће се, када све земље тзв. „Западног“ Балкана уђу у Европску унију, говорити о њима као о „пост(западно)балканским друштвима“, као што се сада говори о постсоцијалистичким друштвима?

5.2.3. СФРЈ и ЕУ

Говорећи о изазовима прихватања европеизације на просторима бивше Југославије (као могућег узрока кризе националног идентитета), Видмар Хорватова и Манделц (Vidmar Horvat and Mandelc 2012) указују да се при разматрању овог процеса морају узети у обзир историјски, политички и културни контексти, објашњавајући да су многи елементи које пропагира ЕУ кроз европеизацију, као што су културна разноликост и космополитизам, у различитим видовима и испољавањима постојали на Балкану.

Јужнословенски народи су и у ранијим периодима живели у наднационалним заједницама као што су Млетачка република и Аустроугарско или Османско царство, док су се 1918. године ујединили у Краљевину СХС, па у Краљевину Југославију 1929. а затим 1945. у Југославију која је неговала идеју „братства и јединства“ међу својим народима и народностима (Baskar 2007, 50–54; Štiks 2010,

2; Vidmar Horvat and Mandelc 2012). Штикс (Štiks 2010, 2) даље наводи неке институционалне сличности између ЕУ и југословенске конфедерације (1974–1991): ротирајуће председништво; политика паритета, договора и консензуса; фондови за неразвијене земље и регије; слаба централна управа и економске и етно-националне расправе и сукоби.¹⁴⁰ С друге стране, Миленковић и Миленковић (Milenković and Milenković 2013, 161–163) критичнији су према СФРЈ као заједници „јединства у различитости“ с обзиром на исход и последице ратова, „представљених као културних, етничких, религијских“ на територији СФРЈ, који су показали да популације нису биле „претворене у Југословене“ и да сада почиње „пројекат њихове конверзије у Европљане“. У сваком случају, народи на просторима Балканског полуострва имали су и пре пројекта ЕУ искуство живљења у различитим мултинационалним, мултиконфесионалним, мултикултурним, мултиполитичким заједницама у којима су опстајали мање или више успешно. Не само да се овим примерима потиरे оригиналност неких идеја ЕУ, већ се може шаљиво прокоментарисати и да Балкан никада није био толико примитиван колико се (и даље) мисли у ЕУ, пошто су балканске државе биле „у Европи“ и пре саме ЕУ.

5.2.4. Да ли постоји рејродукција колонијализма током прикључења ЕУ? Случај Србије

Уже гледано, када је у питању паралела између ЕУ и СФРЈ, Петровићева је закључила да ЕУ дискурси о евроинтеграцијама Западног Балкана и тзв. „постјугословенских друштава“¹⁴¹ подсећају на европски колонијализам пошто

140 Баскар (Baskar 2007, 54) указује на сличности и разлике између Аустроугарске и друге Југославије, закључујући да су обе биле засноване на идеји „јединства у различитости“, поштовања културних различитости, мирољубиве коегзистенције и толеранције народа.

141 Ауторка користи изразе „постјугословенски“, „бивши/некадашњи Југословени“ уместо „Западни Балкан“ и „државе-наследнице СФРЈ“, желећи да истакне да „крај Југославије и крај социјализма

су грађани приморани да бирају између „нео- и квазиколонијалних образаца и односа у ширем европском контексту“ док се занемарује шири контекст: заједничка југословенска прошлост (Petrović 2012c, 16). У даљем излагању показујем да је теза о неоколонијализму на Балкану, о коме пише Петровићева, донекле неодржива. Сматрам да је пре у питању репродукција оријентализма, већ објашњена код Бакић-Хејденове.

Ауторка (Petrović 2009, 25; Petrović 2012c; Petrović 2014a) закључује да се евроинтеграцијски дискурс о земљама на Западном Балкану огледа у колонијалном дискурсу. Она подсећа да су оваквом политичко-патерналистичком дискурсу склони и политички лидери земаља ЕУ које нису имале колонијално наслеђе (Аустрија према Словенији, Словенија према Хрватској и Србији и Хрватска према Србији), објашњавајући да чланство у ЕУ даје легитимитет за „укључивање и искључивање“ из Европе (Petrović 2009, 55). Примера ради, као неке од конкретних колонијалних „одлика“ ауторка спомиње присуство међународне заједнице у БиХ и на Косову ради „одржавања мира и стабилности“ и међународну економску контролу (Petrović 2014a, 8). Она објашњава да се Западни Балкан сагледава као „подручје ‘трећег света’, простор одакле прети криминал који подржавају корумпиране политичке елите, шверц дроге, илегални мигранти, тероризам“ што се користи у сврхе легитимације подругојачења држава на том простору (Petrović 2012c, 85, 98).

Насупрот овоме, ауторка истиче да на простору бивше Југославије, социјалистичка прошлост и југословенско наслеђе често и даље фигурирају у наративима као ознаке космополитизма и представљају саставни део „замишљања ‘нормалне’, жељене, ‘европске’ будућности“ (Petrović 2012c, 13; уп. Крстић 2012d; в. Жикић 2013; в. Simić 2014).

на овим просторима, ма колико трагични били и ма како биле корените промене које су наступиле после њих, не значе ‘ресетовање’ историје нити подразумевају изградњу друштва од ‘нуле’“; Petrović (2012c, 12).

Тада су себе [ірађани] доживљавали као друшћивене актіере мноіо више неіо данас, біо им је досійуіан далеко ширі іе-оірафски и кулііурні іросііор; ізіубљене ііековіне соціјалізма іойуіі соціјалне сіііурності и свіма досійуіної обра-зовања и здравсіівене зашіііііі ііакође ісііічу као важне асіектіе своје евроіске ірошлосііі (Petrović 2012c, 17–18).

Даље анализирајући дискурсе о евроинтеграцијама земаља Западног Балкана и Словеније, Петровићева (Petrović 2009; Petrović 2012c), ослањајући се на концепт „репродукције оријентализма“ Хејдена и Бакић-Хејденове, говори о „репродукцији колонијализма“ (енг. *nesting colonialisms*) сматрајући га адекватнијим у овом случају иако сматра да су процеси испреплетани.

Када је у питању само подручје западног Балкана, репродукцију колонијалних односа у процесу придруживања ЕУ омогућава једна кроз историју већ учвршћена представа о Балкану као периферији коју треба надзирати, којом треба управљати и којој је непрестано потребна помоћ из европских центара моћи (Petrović 2012c, 68, в. 72–73).

Иако постоји тај патерналистички дискурс према земљама на тзв. Западном Балкану које треба цивилизовати и, иако су дискурси о колонијализму¹⁴² и оријентализму комплементарни и један врло често изискује други, у питању је пре репродукција оријентализма него колонијализма. Битније су градације „другости“ које се симболички репродукују географски у маниру „што јужније то тужније“ (уп. Брујић 2015а и 2015б). У случају Балканског полуострва, политичка реторика, заоденути лингвистички дискурси и питање моћи (ко има моћ – не само да именује друге већ и – да утиче да се приписано значење устали) укључени су у именовању региона и држава као да припа-

142 Анализирајући британску популарну књижевност о Балкану, Голдсвортијева (Goldsworthy 2001) је показала како она утиче на наративну и имагинативну колонизацију региона, односно на „империјализам кроз индустрију маште“ и књижевну експлоатацију Балкана путем позиционирања места радње на Балкану и/или коришћењем балканских мотива.

дају Балкану, Западном Балкану и Југоисточној Европи и заслужни су за уписивање већ споменутих „оптерећених“ значења. Важи и обрнут случај: уласком у „Европу“ и искључивањем држава са политичко-географске територије Балкана, бришу им се и „балкански репови“. На такав начин, „померање“ „зле коби Балкана“ са Југоисточне Европе на Балкан и са Балкана на „Западни Балкан“ представља вид „симболичке географије“. Како то објашњава Бакић-Хејденова, симболичка географија подразумева да вредности опадају од севера или запада, као центара највиших вредности, ка југу или истоку, као центара најнижих вредности. На такав начин се „сваки регион који је јужно и источно од нас види као конзервативнији и примитивнији“ што ауторка објашњава тенденцијом „градирања Оријента“, односно „оријентализма који се ‘гнезди’ у самом себи (енг. *nesting orientalisms*) или ‘премештајућег оријентализма’¹⁴³ и на тај начин репродукује“ (Bakić-Hayden 2006, 36, 54). У ствари, као што је „Азија више ‘Исток’ или ‘друга’ у односу на Источну Европу; у оквиру саме Источне Европе та градација се репродукује са Балканом као ‘најисточнијим’“, док слична хијерархија постоји и у оквиру Балкана (Bakić-Hayden 2006, 54; в. Živković 2001). Политика при-

143 Ослањајући се на кованицу Бакић-Хејденове, Хоџиз (Hodges 2014, 3) говори о постојању „унутрашњег оријентализма који се ‘гнезди’ у самом себи“ (eng. *nesting ‘intra-orientalism’*) у земљама бивше Југославије, на основу спроведеног етнографског истраживања навијачких група у Хрватској, пре свега Бијелих анђела. Термин се односи на „преношење непожељних карактеристика на унутрашњег другог, као што су ‘навијачи’, ‘хулигани и ‘ултраси’“, пошто их већинска популација посматра кроз „неевропске карактеристике“, као што су примитивност, насиље и стварање нереда. Иако сам појам „репродукције унутрашњег оријентализма“ није утемељен у симболичкој географији, он отвара нове могућности за испитивање свакодневне геополитике на Балкану, идентитетских политика, историчности и надзирања, као што то објашњава Хоџиз. В. такође Simić (2014, 71–98) о космополитском припадању младих и образованих Новосађана, који своје космополитске идентитете граде и артикулишу кроз опозицију са, према њиховом гледишту, националистички и пароксијално оријентисаним примитивним „дођошима“ (колониистима и избеглицама).

друживања Европској унији земаља бивше Југославије (где се у оквиру симболичке географије северније државе Хрватска и Словенија, које су биле под хабзбуршком влашћу, сагледавају као напредније у односу на Србију, Црну Гору и Македонију), додатно појачава разлику између „(северо) западних и (југо)источних делова земље проглашавајући прве напреднијим, богатијим, вреднијим, толерантнијим, демократскијим... једном речју, *евројскијим*, у поређењу са примитивним, лењим, нетолерантним Балканом“ (Bakić-Hayden 2006 40, 41, 62).

Репродукција оријентализма показује да нису сви на Балкану исти (и поента је баш у тој лавираној симболичкој разлици међу земљама) док увођење идеје „колонијализма“ може да води преурањеним закључцима о експлоатацији и доминацији иностраних земаља на овом простору, односно теоријама завере и можда острашћеном евроскептицизму, чиме се имплицитно негира слобода држава на Балкану да официјелно одбаце или прихвате процес евроинтеграција. Није постојала колонијална доминација Запада на Балкану, па сходно томе не може ни да постоји градирање колонијалног односа према државама на Балкану. Другим речима, оно што се каскадно репродукује (и увећава) у односу на земље које су у ЕУ, као што су Словенија и Хрватска, јесте *реџорика колонијалних односа* а не сами колонијални односи.

5.2.5. *Ог Србије до ЕУ*

Да би Србија ушла у Унију, било је прво прописано да се укроти српско насиље и казне насилници. Српске оптуженике за ратне злочине је било потребно ухватити и послати у Хашки трибунал, што је Србија и учинила до краја 2011. године.¹⁴⁴ Према извештају Европске комисије за

144 Према извештају Европске комисије за 2010. годину, Србија је наставила да спроводи политичке реформе и Прелазни споразум; постигнуту су позитивни резултати у борби против организованог криминала иако се указује да је неопходна ангажованија и

2010. годину, Србија је ускладила своје законодавство са 51 декларацијом Заједничке спољне и безбедносне политике од укупно 74 релевантне декларације ЕУ (Европска комисија 2010а, 5). Насиље у породици и међу малолетницима, насиље које врше навијачке и неонацистичке групе, непоштовање људских и мањинских права најважнији су аспекти на којима политика РС мора ангажованије да ради у циљу уласка у ЕУ (в. *Helsinki odbor* 2010).

Истовремено, Србију прати и злодух њене (балканске) историје. Међутим, „балканско насиље“ на које се понекад алудира у различитим дискурсима имплицира да треба бити посебно обазрив према земљама из овог региона пошто се некако ишчитава сублимирана порука: једном буре барута, увек буре барута. Европска унија, с друге стране, своју улогу види у успостављању мира и стабилности у свету, односно у случају балканских држава – има задатак да „реша балкански чвор“ (Канцеларија Владе 2005, 8). Иако се каже да је Србија европска држава, „крајњи циљ интеграције је задовољење интереса грађана свих држава чланица, који постепено постају грађани Европе. На тој основи Европа постепено добија свој историјски нови унутрашњи и спољашњи идентитет“ (Канцеларија Владе 2005, 9).

Галагер подсећа да се Балкан и даље сагледава као „перманентно узбуркани регион на маргинама Европе“ испуњен „древном етничком мржњом“ која представља културно-историјску одредницу балканских држава, док се превиђа да је политичка историја Балкана зависила од интереса великих сила, као што су Аустроугарска, Велика Британија и Русија (Gallagher 2001 1, 3, 5). Примера ради, у већ споменутом Извештају из 2005. се каже следеће:

организованија борба против криминала и корупције; повећана је сарадња и види се напредак у помирењу са Хрватском и БиХ и повећана је сарадња са Међународним кривичним трибуналом за бившу Југославију (2010b). Два хашка оптуженика Ратко Младић и Горан Хаџић ухапшени су у Војводини у мају, односно јулу 2011. године.

У Сарајеву је у лето 1914. Европа сјуила у век лудила и самоуништења. Оци оснивачи Европске уније Роберт Шуман и Жан Моне имали су 28 и 26 година. Али њихов сан о уједињеној Европи, заснован на дељеним вредностима и институционализованој међузависности, може лако да се врати до тог летњег дана у Сарајеву (International Commission on the Balkans 2005, 5).

На такав начин се вештачки и наивно успоставља веза између земаља и људи који сада живе у балканским државама и земаља које су постојале и људи који су живели пре сто година у овом региону.

Од 2000. године за земље Западног Балкана је успостављен „Процес стабилизације и придруживања“ са циљевима стабилизације, брже транзиције у тржишну економију, промоције регионалне сарадње и могућности приступа ЕУ, чиме су додатно предвиђене трговинске повластице, уговорни односи и економска и финансијска помоћ за те земље (Европска комисија 2007/2010, 14). Од 2007. године је на снази „Инструмент за претприступну помоћ“ (енг. *Instrument for Pre-accession Assistance* – IPA) којим се омогућава финансијска подршка ради јачања демократских институција, владавине закона, реформе јавне управе, спровођења економских реформи, промовисања људских и мањинских права, једнакости полова и развоја цивилног сектора и регионалне сарадње (Европска комисија 2007/2010, 15). Србија је 2008. потписала Споразум о стабилизацији и придруживању (ССП) и Прелазни споразум о трговини и трговинским питањима са ЕУ (Европска комисија 2010а). Тада се званично РС обавезала на усклађивање законодавства са законодавством ЕУ и на његову доследну примену.¹⁴⁵ Србија је крајем

145 Влада РС је припремила свој Национални програм за интеграцију (НПИ) који је усвојен у октобру 2008, док Србија још увек није била земља-кандидат, „како бисмо показали да имамо веома добре административне капацитете који су у стању да убрзају процес европске интеграције“. НПИ представља план о постизању стандарда ЕУ у области трговине, пољопривреде, заштите животне средине, инфраструктуре који „омогућава општој јавности да разуме и

2009. године поднела захтев за чланство у ЕУ (Европска комисија 2010а, 4). Уклонивши све препреке, Србија је постала земља-кандидат 2012. и као једна од „посткомунистичких земаља“ мора да испуни одређене критеријуме да би могла да уђе у ЕУ.

Према саопштењу Европске комисије за 2013. годину,¹⁴⁶

Србија ће морати да додато унапреди владавину права, односно реформу правосудја, пољопривредну борбу против корупције, независности кључних институција, слободу медија, пољопривредну борбу против дискриминације, заштити мањина и пословно окружење и настави да ради на регионалној сарадњи и помирењу (Европска комисија 2013, 4).

На овом месту је значајно објаснити појмове „тврде и меке моћи“. Недељковић дефинише „тврду“ моћ као „способност да натерамо друге да ураде нешто што они иначе не би урадили“ и делује по принципу „батине и шаргарепе“, односно подстрекивања и застрашивања (Nedeljković 2010, 43–44). Примера ради, крајем 2009. ЕУ је ставила Србију на белу шенген листу¹⁴⁷ и одмрзла јој Прелазни трговински споразум (Helsinki odbor 2010, 443). Поред тога, постоји и мека моћ, односно „потенцијал“ моћи који је увек могуће употребити. Како истиче Недељковић, у питању је могућност конверзије потенцијалне моћи – изражене кроз економску моћ, територију, популацију, природне ресурсе, војну снагу и политичку стабилност – у реализовану моћ (Nedeljković 2010, 43–44). У овом смислу, потенцијална моћ подразумева моћ и бенефиције које РС треба да добије „отварањем врата“ ЕУ, односно јачањем њене међународне позиције.

прати процес придруживања“ (<http://www.seio.gov.rs/code/navigate.asp?Id=54>).

146 Комплетан извештај о положају Србије, променама које је извршила ради уласка у ЕУ и неопходним променама које тек треба да учини је могуће видети у Европска комисија (2013).

147 Питање поновног увођења виза грађанима Србије је реактивирано крајем 2012. због, како се наводи, повећаног броја миграната и азиланата који улазе илегално у ЕУ из Србије, в. нпр. Večernje novosti (2012b).

Према првој верзији плана развоја Србије до 2020. године „Србија 2020. Концепт развоја Републике Србије до 2020. године. Нацрт за јавну расправу“ из 2010. године, планиране су институционалне реформе (реформе устава, права, правосуђа, јавне управе и система безбедности) и инфраструктурне промене (повећање броја запослених, унапређење људског капитала, знања и технологије, обезбеђивање рационалније употребе електричне енергије, омогућавање друштвене инклузије и смањење сиромаштва). Циљ реформи је да Србија, водећи се европским (односно ЕУ) принципима, вредностима и искуством, унапреди демократске принципе, омогући предуслове за одржив привредни раст и развој, и последично постане фактор стабилности у региону.¹⁴⁸ Подједнако важно јесте напоменути не само шта српски званичници и званична српска документа кажу да се ради/мења/усклађује већ и шта је заиста постигнуто. Према извештају Фонда за отворено друштво и Центра за примењене европске студије за 2011. годину, током претходних година Србија је направила значајне помаке. Године 2004. је ступио на снагу Закон о финансирању политичких партија, Национална стратегија за борбу против корупције је усвојена 2005. године, 2006. је измењен Устав и усвојена Национална стратегија о реформи правосуђа и 2008. је унапређен Закон о јавним набавкама. Народна скупштина је усвојила Закон о Народној скупштини 2010. године, чиме је унапређен њен рад а исте године је уведена контрола финансирања политичких партија и парламент је усвојио више од 30 нових закона и изменио више од 60 закона који се тичу људских права и заштите мањина. Затим, унапређен је положај независних регулаторних и контролних тела, правосуђе пролази кроз реформе, унапређен је институционални оквир и регулатива у области људских и мањинских права, долази до помака у инклузији Рома, легалне регулације цивилних друштава и унапређење сарадње са владиним телима (Jelinčić et al. s.a., 14, 15, 36, 40, 45). Међутим, оно што се

148 http://www.predsednik.rs/mwc/pic/doc/srbija_2020_final_18122010.pdf

наглашава у извештају јесте недостатак примене уведених закона, слаба ефикасност служби и агенција и недовољна контрола над институцијама и телима. Примера ради, аутори мисле да нови Закон о министарствима из 2011. године неће утицати на ефикасност Владе пошто не доноси значајне промене, споменута Национална стратегија за борбу против корупције је застарела, а Закон о финансирању политичких партија не доноси резултате (Jelinčić et al. s.a., 10, 25, 29). Према истраживањима више агенција и организација (Светски економски форум, Транспарентност Србија, Freedom House, Transparency International) за 2012. годину, Србија се означава као полудемократско друштво и веома је лоше рангирана по многим питањима. Налази се на самом дну листе по квалитету здравства, док је такође лоше рангирана по питањима независности медија, корупције и владавине права (Večernje novosti 2012a). Стога се може приметити да су, у многим областима, помаци више теоријски и „(у)мртв(љен)о слово на папиру“ него заиста суштински, конкретни и реализовани, а закони оперативни, применљиви и ефективни.

5.2.6. *Ка Евројској унији*

Приметно је да је Србија „на зачељу процеса европске интеграције у региону Западног Балкана“ због дуготрајних проблема као што су нпр. (били) питање статуса државе (формирање и расформирање државне заједнице Србија и Црна Гора и питање будућег статуса Косова и Метохије) који су утицали да дуго времена међу политичарима не постоји сагласност око евроинтеграција (Miščević 2008, 96). Борис Тадић, председник државе у време када је Србија постала земља кандидат, изјавио је да је „чланство у ЕУ формалан циљ, али је суштина промена у нашем друштву, владавина права, суштина је и да Србија у административном смислу постане ефикасно друштво“.¹⁴⁹

149 http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2012&mm=03&dd=02&nav_id=587195.

Да би Република Србија унапредила своју демократију, владавину права, људска права и заштиту мањина и била спремна за приступ ЕУ, требало би унапредити цивилни, политички, економски, правни итд. сектор.¹⁵⁰ Илићева зато саветује да земље у транзицији, (потенцијални) кандидати, треба захтеве ЕУ да разумеју као смернице и подршку да би се дошло до „политички зреле и економски динамичне земље, која се развија ради себе и сопственог народа, а не да би се ‘добро удала’“ (Ilić 2008, 183, 184). Процес евроинтеграција не треба схватити само као циљ већ и средство за остваривање промена као што су унутрашњи мир и стабилност, јачање демократије, владавине права и економије, односно испуњењем унутрашњих

- 150 1) Устав и Закон о имплементацији Устава (с обзиром на неадекватне позиције чланова парламента који су подређени политичким партијама, велику улогу парламента у судским налозима, нејасну дефиницију аутономије локалних влада и провинција, неадекватну уставну основу за независна регулаторна тела); 2) Народна скупштина (недовољна контрола над парламентом, недостатак капацитета Комитета за европске интеграције док се законодавство налази на ниском нивоу); 3) Влада (низак ниво квалитета стратешког планирања, лоше спроведена контрола јавних предузећа, недовољна примена описаних пракси, потребно јачање структура за координацију ЕУ интеграција); 4) независна тела као што су агенције, одбори, комисије (недефинисана позиција у Уставу, потребно побољшати њихову личну, финансијску и оперативну независност); 5) правосуђе (потребне су ефикасније и обухватније реформе и хароминизација судства у складу са законима ЕУ); 6) политика борбе против корупције (нефункционалност и застарелост усвојених закона, недовољно капацитета Агенције за борбу против корупције да спроводи контролу над политичким партијама, недостатак координације политика, недовољно обуке за антикорупцију); 7) финансирање политичких партија (проблеми су јавно финансирање, приватно финансирање, извештавање, транспарентност и нефункционисање закона); 8) јавна набавка (слаба контрола јавних набавки и набављених добара и услуга док се не преиспитује да ли су та добра и услуге потребни); 9) сукоб интереса (слаби контролни механизми, исполитизованост јавне сфере); 10) људска права и заштита мањина (недовољна или неправилна имплементација постојећих закона и непостојање политичке воље); 11) Роми (непостојање конкретних резултата текућих политика о интеграцији и правима Рома); 12) цивилно друштво (нестабилно финансирање) (Jelinčić et al. s. a. 3–45).

циљева земље (Mišćević 2008; Jelinčić s. a.). Другим речима, ако се придруживање ЕУ схвати као допринос остваривању циљева као што су „убрзавање закаснеле транзиције, заокруживање процеса реформи, консолидација демократије и стварање услова за одрживи развој онда је за нас оптирање за ЕУ смислен избор“ (Jelinčić s. a.). На тај начин се може рећи да је „чланство у ЕУ тек потврда да је Србија урадила свој посао и постала напредна и стабилна европска држава... Тако је, заправо, убрзавање процеса европске интеграције убрзавање процеса унутрашњих реформи и промена“ (Mišćević 2008, 97).

Међутим, да ли је таква политика строгог условљавања карактеристична за све земље које су приступиле ЕУ или се више односи на земље Западног Балкана? Које су последице такве политике? Миленковић и Миленковић (Milenković and Milenković 2013) смело указују на контраиндикације процеса проширења на Западном Балкану које долазе као производ „(преувеличаног) регионалног прилагођавања“ критеријума. Другим речима, приступање земаља Западног Балкана ЕУ не заснива се само на испуњавању Критеријума из Копенхагена и затим Мадрида. Не само да се процес приступања земаља Западног Балкана разликује од земаља које су раније приступиле већ се процес појединачно разликује од земље до земље и у региону. С тим у вези, пишући о евроскептицизму и евроентузијазму у Србији и Хрватској, Стојић (Stojić 2006, 315, 316) наводи да су могући разлози за евроскептицизам који постоји у Србији и Хрватској много специфичнији и детаљнији критеријуми за улазак у односу на друге источноевропске земље, као што су услови Процеса стабилизације и придруживања и потпуна сарадња са Хашким трибуналом за Србију и Хрватску. Чланство земаља Западног Балкана у ЕУ зависи искључиво од испуњења услова које је поставила ЕК и тичу се „помирења, реконструкције и реформе“ (Anastasakis and Bechev 2003, 5, 7–8), и то су:

- 1) „Критеријуми из Копенхагена“;

- 2) Регионални приступ из 1997. и Процес о стабилизацији и придруживању из 1999. године;
- 3) специфични услови за сваку земљу које треба да испуни пре Споразума о стабилизацији и прикључивања и услови који проистичу из Споразума;
- 4) услови повезани са појединачним пројектима и давањем помоћи и зајмова;
- 5) услови који настају из мировних и политичких договора.

Постоји неколико резултата такве политике ЕУ: диференцијација и регионални антагонизам међу земљама на Балкану; неодрживост процеса реформи с обзиром на то да је неопходно да постоје и домаћи услови како би реформа била одржива, као што је консензус о неопходности демократизације и маркетизације коју ће водити ЕУ; постојање реформистичких партија које се смеђују на власти; услови које поставља само ЕУ који претендују на „универзалну применљивост“ и занемаривање локалних приоритета (Anastasakis and Bechev 2003, 9, 11, 12). У том смислу, аутори нуде решење у оквиру остваривања политике ЕУ фокусиране на потребе држава на Балкану и стратегију која се односи на регион (Anastasakis and Bechev 2003, 16–18). Како Миленковић и Миленковић указују, иако би правни, економски и административни критеријуми требало да буду „културно и историјски неутрални“, што је било правило при приступу ранијих земаља, они су, у случају земаља Западног Балкана, „културализовани, морализовани и историцизовани“ (Milenković and Milenković 2013, 154), односно у питању је „културализација кондиционалности“ која је, у ствари, само повећала број евроскептика¹⁵¹ (Milenković 2014, 243). Аутори (Milenković

151 Према истраживањима јавног мњења Канцеларије за европске интеграције, од октобра 2009. до децембра 2014. године, евроентузијазам полако али сигурно опада. У новембру 2009, подршка је била највиша, 73% грађана је било за улазак у ЕУ. Према резултатима

and Milenković 2013, 154, 155) сматрају да пример прогреса суседних земаља неће узроковати здраву конкуренцију већ може да води критици ЕУ као „непоштене“ у својим одлукама. Увођењем Процеса стабилизације и придруживања 1999. за земље Западног Балкана, појавили су се нови услови „као што су поновна изградња регионалне сарадње, заштита мањина, репатријација избеглица и други ‘облици суочавања са прошлошћу’“ који представљају „евалуацију способности потенцијалних кандидата да се политички, правно и културно баве наслеђем ратова у региону током 1990-их“ (Milenković and Milenković 2013, 154, 158, 163–167). Инсистирање на конфликтима у блиској прошлости довело је до тога да се у Србији евроинтеграције посматрају као наметнут процес кога становништво „тумачи као да ‘мора’ да одустане од ‘сопственог’ погледа на скорију прошлост и усвоји ‘страно’ становиште“ што пре води новим конфликтима него уједињену региона (Milenković and Milenković 2013, 156, 167). Пошто такво стање користе еврофоби и евроскептици говорећи о „губитку идентитета“ у Србији, аутори, сматрајући да је „ЕУ одговарајућа средина за даље помирење у региону“, предлажу принцип „прво укључи [у ЕУ], после промени“, односно принцип „декултурализације критеријума“ (Milenković and Milenković 2013, 155, 167).¹⁵²

из децембра 2012. године, од 1.006 испитаника, само 41% грађана у Србији подржава учлањење Србије у ЕУ, што је истовремено и најнижи ниво подршке за ових неколико година, док је 31% грађана против учлањења. Према резултатима за децембар 2014. године, 44% грађана је за учлањење у ЕУ док је 25% против. Важно је приметити да 36% испитаних грађана сматра да „политика сталног условљавања и уцена које ЕУ примењује према нашој земљи“ сторнира евроинтеграције (Влада 2015).

- 152 Миленковић и Миленковић издвајају три доминантна наратива о евроинтеграцијама који су проузроковани културализацијом критеријума, односно фокусирањем на помирење држава у региону, дајући пример Србије: (1) наратив регионалне сингуларизације који укључује мит о регионалној посебности Србије као чувара граница европске цивилизације од Турака и ширења ислама (*antemurale Christianitatis* мит) (Aleksov 2005, 125; уп. Petrović 2009, 44–48) док

Служећи се споменутим Фукоовим аналитичким корацима, када је у питању однос Србије према ЕУ и испитивање односа моћи, сумирано се може закључити следеће:

- 1) Најјучљивији системи диференцирања који омогућавају да се створи не само разлика између ЕУ и Србије већ и који утичу да Србија тежи „бивању Европом“, односно делом ЕУ, зато што тренутно „није“ Европа јесу: економске (низак статус Србије), политичке („постсоцијализам“ и „полудемократија“), културне (Србија тек треба да се „цивилизује“ како би постала део „европске породице“) и религијске (православље, као најдоминантнија религија у Србији, не представља темељ на коме се заснива ЕУ) (в. Крстић 2013б, 103–109) разлике.
- 2) Типови циљева за ЕУ су одржавање мира и стабилности (под њеним условима) и акумулација капитала интегрисане Европе у односу на друге ваневропске земље, док је циљ Србије (која пристаје на такву политику), с друге стране, да унапреди свој политичко-економски положај, односно унутрашњи развој.
- 3) Средства којима се остварују односи моћи су условљавање, награда и казна, систем надзирања и контроле, нпр. претња вето.
- 4) Облици институционализације обухватају политичке, правне, економске и друге структуре.

се, са друге стране, налази „незахвална Европа“; (2) наратив суочавања са скорашњом прошлошћу који води одбијању ЕУ зато што више цени туђе интерпретације протеклих ратова; (3) према наративу моралног пада и лустрације због „инсистирања на различитим одговорностима, нанета је неправда Србима“, односно у европском дискурсу се сматра да је Србија најодговорнија за злочине и зато најдуже мора да „спира грехе“. Аутори (Milenković and Milenković, 2013) предлажу да се ови наративи замене наративима о економском и политичком развоју.

- 5) Степен рационализације ствара утисак да једино у ЕУ Србија има шансе за демократски, хармонични и стабилни економски, политички и културни напредак. Док год је таква званична политика земље, не може се говорити о незаконитом насиљу над Србијом зато што су у питању различити видови испољавања политике ЕУ, од којих неки могу бити више а други мање оправдани. Тачније, може се говорити о мање или више оправданој или, боље рећи, законитој, употреби насилних средстава које држава, односно наднационална заједница у овом случају, може да употреби над својим подређенима (који су добровољно пристали да се њима влада).

У овом погледу је занимљиво становиште два аутора (Böröcz and Sarkar 2005) које износе у чланку „What is the EU?“. У том раду аутори објашњавају како и зашто Европска унија има моћ над земљама унутар ЕУ, потенцијалним чланицама, али и земљама ван европског континента. Пре свега, аутори закључују да ЕУ није држава зато што нема основни извршни апарат државе, а то је легитимна употреба силе. Међутим, ЕУ „поседује значајну глобалну моћ“ (Böröcz and Sarkar 2005, 152, 155). С тим у вези, аутори издвајају четири механизма која ЕУ користи да би се испуњавао аки: 1) *механизми држава чланица* с обзиром на то да чланице морају да испуњавају тековине европског права као сопствене законе; 2) *чланство држава чланица у међувладиним организацијама*, као што су Светска трговинска организација, Међународни монетарни фонд, УН, НАТО, Европска банка за обнову и развој, Организација за сарадњу и безбедност у Европи (ОЕБС) и Западноевропска унија; 3) *пројекат „‘источној проширења’“* где је потпуна имплементација акија главни услов за аплицирање за пуноправно чланство,¹⁵³

153 На ранијим страницама је споменуто да је један од предуслова евроинтеграција источноевропских земаља да прихвате и примењују аки. Међутим, не треба заборавити да су државе кандидати прихватиле страни ауторитет и њихову „економско-геополитичку до-

4) *економска стабилност* коју нуде *транснационалне корпорације* основане или активне у Западној Европи (Böröcz and Sarkar 2005, 156–159).

Ако се под насиљем разуме да је у питању и „наметање воље некоме“ и „моћ да се контролишу други и да се њима манипулише“ (Nedeljković 2010, 246–247), да ли онда Европска унија прописујући стандарде и намећући их као норме неопходне за приступ ЕУ представља одређени вид насиља? Не негирам да у Србији постоји насиље које држава не треба да санкционише, већ сам желела да покажем шта је институционално (на нивоу ЕУ) прихваћено као не-насиље а шта се културно сматра насиљем, с обзиром на то да је „насиље друштвена чињеница према којој друштво заузима одређени став и на њега реагује“ (Nedeljković 2010, 241). Да ли се, стога, може извести закључак да се Република Србија не налази између Европске уније и насиља, већ између европског и српског насиља? Упркос свим споменутих критикама политика ЕУ и однос Уније према средње- и источноевропским земљама, став да је ЕУ „насилна“ могао би да се поткрепи једино када би Србија била приморана да приступи ЕУ. Служећи се речником антропологије насиља, жртва мора да препозна себе као жртву, односно као угрожену. С обзиром на то да је држава самостално, суверено и добровољно изабрала да приступи ЕУ и да не постоји официјелно дезавуисање такве политике земље,¹⁵⁴ самим тим је

минацију у замену за придружено чланство у ЕУ и обећање о *пунправном чланству у будућности*“ (Böröcz and Sarkar 2005, 158). У том смислу, аутори (Böröcz and Sarkar 2005, 158) упозоравају да *„источно проширење“* не мора да се оконча *„приступањем“*, о чему сведочи пример Турске, док *„приступање“* није исто што и *„потпуна укључење“*, односно могућност коришћења различитих права као што су право на слободно кретање, настањење и посао, док се од земаља (које приступе) очекује да буду отворене за капитал ЕУ.

- 154 Чак и после промене председника РС и избора господина Томислава Николића за новог председника државе у пролеће 2012. године, политика остаје проевропска а циљ улазак у ЕУ нпр. в. Danas (2012).

изабрала и да се покорава условима и захтевима ЕУ. Грађани Србије и Влада изабрали су евроинтеграције за дугорочни спољнополитички циљ. Стога, у „ишчекивању шаргарепе“, батина постаје легитимно средство евроинтеграција, односно насиље се не препознаје као насиље већ се прихвата као саставни део развојне евроинтеграцијске политике. Како би то рекла, односно отпевала Џули Ендруз, као гувернанта Мери Попинс у истоименом филму, „лек се лакше попије уз пуну кашику шећера“ и ту не треба сметнути с ума да ЕУ улаже велика (материјална, финансијска, радна, услужна) средства у развој РС.¹⁵⁵

Према сајту Информационог система за координацију развојне помоћи у Републици Србији (www.evro.gov.rs), Европска унија пружа помоћ кроз следеће фондове: 1) На-

- 155 Према подацима Канцеларије за европске интеграције (Republic of Serbia, Government, European Integration Office 2012) ЕУ је током 2011. уложила 1,02 милијарду евра распоређену за имплементацију у 8 сектора (сектор конкурентности; сектор транспорта, сектор реформе државне управе; сектор животне средине и енергетике; сектор развоја људских ресурса; сектор владавине права; сектор за грађанско друштво, медије и културу; сектор пољопривреде, шумарства, рибарства и руралног развоја). Како се каже у информативном летку Канцеларије за европске интеграције „Десет година развојне помоћи Републици Србији“, од 2001. до 2011. године, међународни партнери су упутили развојну финансијску помоћ различитим институцијама, секторима, делатностима итд. (нпр. Термоелектрана „Никола Тесла“, Ромулијана, узгој шарана, Филолошки факултет, Здравствени диспанзер у Прањанима, склониште за жртве трговине људима, Окружни суд у Зрењанину, Гранични прелаз Батровци, Дом за следе у Панчеву, узгој бундева, Стратегија за смањење сиромаштва, Новинска агенција Бета, Београдска филхармонија, спортски терен у Великом Извору, Клинички центар у Убу, Бачки канал, Специјални резерват природе „Увац“, Београдска берза, Аеродром „Константин Велики“, Рудник угља „Соко“, гимназија у Бачком Петровцу, узгој свиња, КБЦ „Др Драгиша Мишовић“ Дедиње, пијаца у Пландишту, Рафинерија Нови Сад, памучни производи Ариље, Казнено-поправни завод Сремска Митровица, Ботаничка башта „Јевремовац“, мост у Звездану, ОШ „Вук Караџић“ у Краљеву, Републички хидрометеоролошки завод, Клуб пензионера у Власотинцу, Београдске електране) (http://www.seio.gov.rs/upload/documents/publikacije/razvojna_pomoc_dvolist.pdf).

ционална ИПА, Вишекорисничка ИПА,¹⁵⁶ Програми ЕУ који служе за јачање сарадње у области европских политика¹⁵⁷ и Структурни фондови.¹⁵⁸

Као што показују неки извештаји (в. Jelinčić et al. s.a.), упркос тежњи да уђе у ЕУ, Србија и даље „врда“ од испуњења

156 Национална ИПА се састоји из неколико компоненти: помоћ транзицији и изградњи институција (правосуђе и унутрашњи послови, реформа јавне управе, друштвени развој, развој приватног сектора, транспорт, заштита животне средине, климатске промене и енергија, пољопривреда и рурални развој, хоризонталне и остале активности у вези са правним тековинама ЕУ); прекогранична сарадња, регионални развој (транспорт, заштита животне средине, регионална конкурентност); развој људских ресурса; рурални развој. Вишекорисничка ИПА подразумева подржавање регионалне сарадње земаља кандидата и потенцијалних кандидата и укључује неколико области подршке: статистика; развој приватног сектора; реформа државне управе; правда и безбедност; инфраструктура; људска права, мањине и рањиве групе; заштита животне средине и смањење ризика од природних непогода; културно наслеђе и историја (<http://www.evropa.gov.rs/Evropa/PublicSite/EUFundsMultibeneficiary.aspx>).

157 У питању су следеће области: заштита животне средине, енергетика, транспорт, развој предузетништва и конкурентност. РС је такође укључена у Седми оквирни програм за истраживања, технолошки развој и огледне делатности (Seventh Framework Programme for Research, Technological Development and Demonstration Activities FP 7); Култура 2007 (*Culture*); Програм за конкурентност и иновативност потпрограм за предузетништво и иновације (*The Competitiveness and Innovation Framework Programme – CIP EIP*); Програм за конкурентност и иновативност потпрограм подршка развоју политике информационо комуникационих технологија (*The Competitiveness and Innovation Framework Programme – CIP EIP*); Фискалис (*Fiscalis*); Царина (*Customs*); Прогрес (*Progress*); Програм целоживотног учења (*Life Long Learning Programme*); Програм за сигурнији интернет (*Safer Internet Programme*) док је покренут поступак за учествовање у програму Здравље и Европа за грађане и грађанке (<http://www.evropa.gov.rs/Evropa/PublicSite/EUFundsCommunity.aspx>).

158 То су Европски фонд за регионални развој, Европски социјални фонд и Кохезиони фонд са циљем остварења конвергенције, регионалне конкурентности и запошљавања и европске територијалне сарадње (<http://www.evropa.gov.rs/Evropa/PublicSite/EUFundsStructural.aspx>).

неких обавеза. С обзиром на лакунозне законе који и даље постоје и неефикасност оних новоустановљених, улазак у ЕУ треба посматрати као пропулзивно средство достизања виших демократских вредности и економске стабилизације.

5.3. Закључак уз ово поглавље

Европеизација представља пут који Србија треба да пређе да би ушла у ЕУ иако, како је показано, не постоје тачно одређене „европске вредности“, ни критеријуми нити параметри провере (усвајања истих) који важе за све. Служећи се литературом из антропологије насиља (Schröder and Schmidt 2001; Leach 2008; Valiani 2008; Nedeljković 2010), у овом поглављу сам јукстапозиционирала два паралелна тока разумевања регулативе ЕУ и захтева које је РС морала да испуни да би постала земља чланица, с циљем да одговорим на питање да ли је у питању „виктимизација“ или европеизација Србије. С обзиром на то да је насиље производ културе и поседовања моћи а не „природног стања“, поставља се питање колико су захтеви Европске уније вид насиља над Србијом, што је кључни аргумент оних које се противе европеизацији Србије. Таква европска политика не значи да РС не треба организованије, озбиљније и савесније да приступи проблему насиља (што је и један од европских услова).

На примеру разумевања културолошких аспеката насиља испитала сам појам и примену европеизације у Србији. У том смислу евроинтеграције представљају стицање политичке и економске моћи да би РС могла да се избори са економским и политичким захтевима и могућностима ЕУ. С друге стране, насиље као претерана употреба силе или моћи је производ културе и друштва. Култура даје оквир за легитимно вршење насиља и санкционише све активности које се не уклапају у задати оквир. У поглављу је показано како поседовање моћи да се наметну одређене вредности као „вредне њиховог досезања“ (улазак у ЕУ) корелира са европеизацијом као врстом насиља.

Узимајући за полазну основу споменуте дефиниције о насиљу, култури и моћи, може се закључити да „виктимизација“ и „европеизација“ нису искључиви појмови засновани на „или/или“ вези, већ комплементарни и међусобно условљени процеси који се преплићу као „батина“ и „шаргарепа“ у циљу уласка у ЕУ. У том смислу се за ЕУ претпоставља да је (а која се и сама поставља као) заједница у којој владају демократија, мир, слобода и благостање, односно културно прописане нормалности живљења.¹⁵⁹ С друге стране, како истиче Јелинчићева (Jelinčić s.a.), европеизацију и евроинтеграције треба схватити као

ујединоказе и 'рецепције' чије ујединовање и креативна уградња у суму домаћих политичка по правилу доводи до оптималних локалних развојних резултата, што онда омогућава и усклађени развој Европске уније схваћене као јединствене економске и [...] политичке процесе.

ЕУ нуди неке правце развоја (укључујући економску помоћ, стручну сарадњу итд.) који могу да помогну Републици Србији да се развија у правцу мира, демократије и стабилизације региона. Питање, на које ће историја тек дати коначан суд а неповољна економска ситуација у Грчкој, Ирској, Словенији, Шпанији и Португалији указују на могућ одговор, јесте да ли политика ЕУ увек „по правилу доводи до оптималних локалних развојних резултата“? Поред тога, да ли ће Србија „уопште ући“, с обзиром на нове захтеве и растући број страница акија.

С тим у вези, у овом поглављу сам анализирала нормативну регулативу важну за прикључење Србије ЕУ, понуди-

159 Жикић је истраживао културну концептуализацију „Српског филма“ међу младима доби између 24 и 37 година, дефинишући културно и друштвено нормално „као статистички доминантан модел јавног понашања и јавног мишљења“ који не морају бити увек конзистентни (Жикић 2011в, 382). Аутор је показао да испитивани млади концептуализују социокултурно стање у Србији као ненормално повезујући радњу филма са девијантностима у савременом српском друштву у коме, према њима, влада насиље, отуђеност и непостојање социјалне, економске и друге сигурности и стабилности.

ла могућа тумачења насиља из перспективе антропологије насиља и на крају испитала бркање виолентности и слободе, односно тумачења ЕУ као (не)пожељног регулативног оквира, испитујући да ли европска регулатива контроле насиља може да се тумачи као вид насиља. Сматрам да таква перспектива – анализа контроверзи о европеизацији из перспективе антропологије насиља – представља добар пут да се разумеју сукобљена самопоимања о српском идентитету, која показује да „батина из друштва излази“ и представља законито средство регулисања грађана у једној држави и законито средство регулисања једне државе. Република Србија, пошто жели да приступи ЕУ, мора да пристане на „симболичко насиље“ о коме је писао Бурдије и „игра по одређеним правилима“.¹⁶⁰

160 Пошто није било референдума на ову тему, у питању је *ипсифици-*
ска да већина грађана Србије жели да приступи ЕУ, поготово
имајући у виду споменути пораст евроскептицизма у домаћој јавно-
сти. Уп. констатацију да мали број европских одлука пролази прет-
ходно кроз референдум, De Vreese and Boomgaarden (2005).

6

ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА

Одакле си? Упитала је Црна Краљица. Куда идеш?

Пази, ѿовори лејо и не иірај се йрсїиима.

Алиса се мало уплашила од свих ових упозорења. Објаснила је (колико је то било у њеној моћи) да је залутала и узалудно трага да пронађе свој пут.

Не знам иїиа їи иїо йодразумеваи йод їиим свој йуїї, рекла је Краљица. Сви ови йуїїеви су моји.

Зайїио си їи уойиїије дошла овамо? Зайїиим је додала мало нежнијим їласом: док размииїїаи иїиа ћеш одїовориїиї, лејо се йоклони. Тако се добија у времену.

(Kerol 2002, 32)

Иако европеизација није искључиво ни глобализација, ни уједначавање, ни евроинтеграције, у питању су све процеси повезани са европеизацијом – било да је реч о културној промени која прати правну, политичку и економску, било да је реч о независној социокултурној промени (коинциденцији). Самим тим, европеизацију не треба разумети као феномен који се може проучавати у одређеним сегментима друштвене реалности а у другима не, већ је треба третирати као свакодневни и прожимајући елемент те стварности. У складу с тим, настојала сам да кроз изабране студије случаја покажем начин на који се европеизација испољава. Да ли ће Србија остати на „европском путу“, како гласи једна од уврежених метафора повезаних са Европском унијом (в. Petrović 2012с), остаје отворено питање на крају овог истраживања. Очигледно је да се „вредност Европске

уније“ у очима грађана мења, тачније, евроентузијазам из године у годину опада. Самим тим ће можда и неко наредно истраживање европеизације здравственог система, насиља и исхране изгледати другачије.

Већ је споменуто да су најчешће области повезане са истраживањем ЕУ којима се баве антрополози: институције ЕУ, национални симболи и свакодневна искуства са ЕУ и сфере интеракције међу Европљанима, а Борнмен и Фаулер (Borneman and Fowler 1997, 497–510) сугеришу теме као што су спорт, сексуалне праксе, новац, туризам и језик. Иако се ја јесам посветила истраживању свакодневних искустава повезаних са евроинтеграцијама, може се закључити, у ствари, да сам се у студијама случаја бавила два темама: *глобализацијом* (унапређење здравства као глобални феномен и халал стандарди као европски бренд) и *квалићететом живота* (чување матичних ћелија и улазак у ЕУ као избор за бољу будућност). Теме које предлажу Борнмен и Фаулер остају за нека нова истраживања. У сваком случају, ова монографија може да користи како свим заинтересованим грађанима радозналим да разумеју „оно што им се догађа“ тако и истраживачима ове области, администрацији, креаторима јавних политика и доносиоцима политичких одлука. Историјски, политички и културни преглед о Европској унији, евроинтеграцијама и европеизацији, широк теоријско-методолошки оквир, велики избор литературе и примери могу да послуже као основа неке нове идеје и истраживања, полазна тачка критике и/или дебате у области друштвено-хуманистичких наука.

С обзиром на свеобухватност феномена чији је утицај тешко „измерити“ (и који изазива повратне реакције), а самим тим и проверити а и ограничити, не само да не постоји усвојена дефиниција шта је то европеизација него, с обзиром на проток утицаја и информација, не може се рећи да постоји „једна“ европеизација. На примерима сам показала шта се подразумева под европеизацијом, начин на који се она прихвата или не прихвата, и како се културне промене

не на плану свакодневног живота тумаче и прилагођавају у Србији, и потрудила се да одговорим како је све могуће разумети европеизацију – освртом на регулативу ЕУ и однос према њој у Србији.

Мада различите, студије случаја имају јединствену обједињујућу тему – европеизацију и испитивање социо-културних промена које она узрокује – која их повезује и кроз њих сам истражила како се разумева схватање „српско-европског идентитета“ у Србији која се „убрзано мења“.

Иако се бавим европеизацијом у Србији, пажњу сам посветила и разумевању политичко-историјских мотива за настанак Европске уније и кључних концепата како бих упознала читаоце са важним политичко-историјским идејама које су претходиле савременој европеизацији а које припадају пољу истраживања других друштвено-хуманистичких дисциплина. О томе говорим у другом поглављу *Основни појмови и теорије о настанку уједињене Европе и европеизације после II светског рата – као антрополошкој анализи*. Ту сам размотрила основне теорије о европеизацији и историјско-политичке и културне смернице за разумевање Европске уније. Европска унија је комплексна наднационална заједница која укључује правне, економске, институционалне, политичке и културне регулативе. Сматра се да корени и зачеци европске интеграције леже у страху од понављања (злочина из) II светског рата. Међутим, Европска унија функционише и као противтежа потенцијалној америчкој (некада совјетској) и јапанској доминацији. Економски, безбедносни и политички разлози су подупрти културним, који служе развијању европске свесности и припадности Европи: Европљане треба да карактеришу „јединство у различитости“ појединачних култура и наткриљујући европски идентитет (у виду „европског грађанина“). На тај начин Европска унија представља савремени пример Андерсонове „замишљене заједнице“ и фигурира и као културна заједница. Сходно томе, европеизација није истоветна са евроинтеграцијама, иако су у

питању повезани процеси. Европеизација укључује и културну димензију, односно културно тумачење промена које се повезују са Европском унијом. У овом поглављу дала сам преглед савремене литературе из области друштвених наука, пре свега антропологије, европских и политиколошких студија и социологије, на тему Европске уније и европеизације и описала идеју о постојању европског „Другог“/„Европских Других“ (као што су САД, Јапан, Источна Европа) која повратно омогућава самоидентификацију Европске уније.

У наредна три поглавља излажем резултате студија случаја на којима разматрам социокултурну европеизацију Србије.

Европеизација као промена политике и усаглашавање са институционалним стратегијама ЕУ видљива је у домену здравства РС, што је питање о коме сам дискутовала у поглављу *Утицај европеизације на квалитет живота: здравствени сектор*. У том поглављу, које је посвећено акултурацијским утицајима ЕУ, испитујем два аспекта реформе здравственог система и анализирам а) прилагођавање здравственим стандардима Европске уније на нормативном нивоу и б) пример медијске промоције чувања матичних ћелија. Имајући у виду значај здравља за квалитет живота, представе о „европском“ карактеру унапређења квалитета живота видим и као једно од кључних места за уписивање значења у процесе научне и технолошке промене који се одигравају непрекидно и на глобалном нивоу. У случају прилагођавања здравства у Србији стандардима ЕУ, европеизација представља правно-нормативни одговор на потребе стандардизације према глобалним стандардима и стандардима ЕУ и самим тим представља основу за разумевање шта се данас у свету, ЕУ и Србији подразумева под кованицом „бити здрав“. У питању је савремени облик прокламованог оснаживања како глобалног здравља тако и квалитета живота појединаца и породице (у случају чувања матичних ћелија код новорођенчета) који представља неопходну основу за раз-

вој „здраве (европске) државе“. У неком наредном истраживању потребно је испитати да ли се теоријско увођење европских закона примењује и практично. На практичном плану, у медијском дискурсу о чувању матичних ћелија о Европској унији нема пуно речи и она се представља као српски „такмац“ у односу на кога развој српске генетике предњачи. Четврто поглавље *Food for thought: халал храна у Србији – османско или евројско наслеђе?* посвећено је питању везе између глобализације и европеизације, с обзиром на то да је трговина храном и повезивање међународних тржишта хране вид глобализације, путем примера примене халал стандарда у Србији. Исламска храна и режим исхране се, у академској литератури, обично повезују са османским наслеђем. С тим у вези, ислам представља „Другост и Другог“ у Србији окренутој ЕУ, која се и сама дефинише насупрот исламу. С друге стране, на основу интервјуа са послодавцима Агенције за сертификацију халал производа Халал.д.о.о. из Београда, халал стандарди су европског порекла и извозе се из Европе у „типично“ муслиманске земље, што потврђује постојање исламске Европе и европског ислама. Кључни информанти не сматрају да су халал стандарди османско наслеђе нити да су турског порекла, већ сматрају да су европски и стога се може говорити о виду евроглобализације. Као што и глобализација утиче на детериторијализацију и ретериторијализацију култура и места, слично делује и европеизација, за шта је извоз халал стандарда из Србије у азијске земље типичан пример. Међу отвореним питањима за наредна истраживања остаје да ли сличан став као и моји саговорници деле и други припадници муслиманске заједнице?

Друго питање које превазилази опсег овог истраживања јесте однос између европеизације и модернизације. Разумевајући насиље као социокултурну активност, у последњој студији случаја *Европеизација насиља или насилна европеизација* директно сам се усмерила на законе, процедуре, правила и стратегије везане за евроинтеграције Србије, „регионално прилагођавање критеријума“ који су каракте-

ристични само за земље Западног Балкана (в. Milenković and Milenković 2013) и с тим у вези дискурсе „подругојачења Србије и Балкана“ као „постконфликтног региона“ и анализу таквих пракси као вида „симболичког насиља“, пошто европеизација функционише по принципу „батине и шаргарепе“, али биране и добровољне. Моћ да наметне правила, законе и пут ка демократском друштву може се протумачити као вид насиља Европске уније над Србијом (односно да грађани Србије своје друштво сагледавају као „жртву“ а ЕУ као „насилника“). Међутим, с обзиром на то да је то избор самих грађана и владајућих партија од 2000. године, пристанком на евроинтеграције и на чињеницу да ЕУ улаже огромна средства у развој Србије, аналогно легитимном законском праву на употребу силе које држава може да врши над појединцем, о коме пише Лич, може се говорити и о законском праву Европске уније да употребљава „моћ“, односно да захтева од Србије хармонизацију и усклађивање са ЕУ на законодавном, економском, политичком и другом нивоу. Евроинтеграције стога треба прихватити као средство долажења до економски и политички стабилног демократског друштва.

Иако се европеизација и евроинтеграције често сагледавају као нешто негативно и насилно за Србију која нема избор „свог“ пута, циљ ове монографије није ни био да докаже или оповргне сврховитост ових процеса, већ да покаже како се европеизација примењује а промене тумаче на социокултурном плану у Србији.

THE EUROPEANISATION OF SERBIA AT THE BEGINNING OF THE 21ST CENTURY. AN ANTHROPOLOGICAL ANALYSIS OF SOCIO-CULTURAL CHANGES DURING THE PROCESS OF EURO-INTEGRATION

Summary

In this book I analyse the Europeanisation of Serbia in the light of Euro-integration changes at the beginning of the 21st century. In public and academic discourse, Europeanisation is mainly understood as institutional, political, economic and legal adjustment to EU policies. However, the subject of this research is Europeanisation viewed as a set of socio-cultural changes which are considered to be “European”, in other words, which are seen to be a consequence of the European integration of the Republic of Serbia. In this respect, this research aims to understand self-perceptions of Europeanisation and changes in everyday life in Serbia. The research draws on a wide range of sources from ethnology and socio-cultural anthropology, sociology, history and European and political studies, as well as methods for quantitative research: the semi-structured and unstructured interview.

How are the changes, related to Europeanisation, implemented and adopted? How are they interpreted? These questions are answered in three case studies: 1) In the domain of the socio-cultural construction of the health system, at the theoretical level, Europeanisation is usually equated with Euro-integration,

or with the implementation of legal-normative standards. The example of stem cell banking promotion in media discourse shows that the EU does not have a great impact. It is seen only through comparison with Serbian medical and genetic achievements; 2) Using the example of the adoption of Halal standards in Serbia and dealing with Islam as a Serbian and European "Other", I show that Serbian Halal standards are viewed as a European brand exported to Muslim countries. This idea acknowledges the existence of an Islamic Europe and European Islam which is usually neglected in official EU documents; 3) In the public Euro-phobic discourse, the EU is considered to be a "perpetrator" which imposes his will on Serbia, the "victim". However EU integration is the voluntary choice of the Serbian government and its people. This process and the Instrument for Pre-Accession Assistance and other EU funds serve for improving political, economic and legal conditions in Serbia. Thus, EU integration has to be seen as a process moving towards a more democratic and stable society.

This book can be useful to political actors and instigators of contemporary Serbian politics in these and other areas and furthermore and explorers of Euro-integration and Europeanisation. Due to the continual decline of Euro-enthusiasm lately among citizens of Serbia, the book offers some answers to the questions of Euro-sceptics.

ЛИТЕРАТУРА

- Aleksov, Bojan. 2005. Perceptions of Islamization in the Serbian national Discourse. *Southeast European and Black Sea Studies*, 5 (1): 113–127.
- Allison, Anne. 2006. *Millennial Monsters: Toys and the Global Imagination*. Berkeley, London: University of California Press.
- Alpan, Basëak Z. 2007. Intellectual and Political “Europe”: Rupture or Continuity in Central Europe? In *Central European History and the European Union. The Meaning of Europe*, ed. Stanislav J. Kirschbaum, 145–157. Houndmills/Basingstoke and New York: Palgrave Macmillan.
- Amato, Guiliano. 2005. Foreword to *The Balkans in Europe’s Future?* International Commission on the Balkans, 3–4. Sofia: Centre for Liberal Strategies. Available from: <http://www.emins.org/sr/dokumenti/downloads/2005/050504-balkans.pdf> [4. jun 2012]
- Amin, Ash. 2004. Multi-Ethnicity and the Idea of Europe. *Theory, Culture & Society* 21 (2): 1–24.
- Amiriaux, Valérie. 2007. Breaching the Infernal Cycle? Turkey, the European Union and Religion. In *Islam in Europe. Diversity, Identity and Influence*, eds. Aziz al-Azmeh and Effie Fokas, 183–207. Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, São Paulo: Cambridge University Press.
- Anagnostou, Dia. 2007. Development, Discrimination and Reverse Discrimination: Effects of EU Integration and Regional Change on the Muslims of Southeast Europe. In *Islam in Europe. Diversity, Identity and Influence*, eds. Aziz al-Azmeh and Effie Fokas, 149–182. Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, São Paulo: Cambridge University Press.
- Anastasakis, Othon and Dimitar Bechev. 2003. *EU Conditionality in South East Europe: Bringing Commitment to the Process*. University of Oxford, St Antony’s College South East European Studies Programme, European Studies Centre, 1–20. Available from:

- <http://www.epus.rs/sr/aktivnosti/konferencije/solun/pdf/ostala/conditio.pdf> [23. novembar 2012]
- Anderson, Benedict. 1983. *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso Editions and NLB.
- Apaduraj, Arđžun. 2011. *Kultura i globalizacija*. Beograd: XX vek.
- Apthorpe, Raymond. 1997. Writing Development Policy and Policy Analysis Plain or Clear. In *Anthropology of Policy. Critical Perspectives on Governance and Power*, eds. Shore, Cris and Susan Wright, 43–58. London and New York: Routledge.
- Babić, Staša. 2012. Klasični uzori i kako ih steći. Prilog razmišljanju o ulozu klasične starine u obrazovanju. *Antropologija* 12 (2): 41–52.
- Bakić-Hayden, Milica. 2006. *Varijacije na temu „Balkan“*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju IP „Filip Višnjić“.
- Banić Grubišić, Ana. 2012. Obrok dana posle sutra. Predstave o hrani i ishrani u post-apokaliptičnim filmovima. *Etnoantropološki problemi* 7 (1): 185–212.
- Barysch, Katinka. 2006. *Enlargement Two Years on: Economic Success or Political Failure?* Available from: http://www.mes.com.hr/fileadmin/Documents/313/essay_enlargement_two__20barysch.pdf [15. jun 2012]
- Baskar, Bojan. 2007. Austronostalgia and Yugonostalgia in the Western Balkans. In *Europe and its Other. Notes on the Balkans*, eds. Božidar Jezernik, Rajko Muršič and Alenka Bartulović, 45–62. Ljubljana: Zupančičeva knjižnica.
- Bauman, Zygmunt. 2004. *Europe: An Unfinished Adventure*. Cambridge and Maiden: Polity Press.
- Bek, Urlih. 2003. Živeti sopstveni život u svetu koji se ubrzano menja: individualizacija, globalizacija i politika. U *Na ivici. Živeti sa globalnim kapitalizmom*, ur. Vil Haton i Entoni Gidens, 216–229. Beograd: Plato.
- Ber, Vivijen. 2001. *Uvod u socijalni konstrukcionizam*. Beograd: Zepter Book World.
- Bjelić, Dušan I. 2002. Introduction: Blowing Up the “Bridge” to *Balkan as Metaphor. Between Globalization and Fragmentation*, eds. Dušan I. Bjelić and Obrad Savić. Cambridge, 1–22. Massachusetts; London, England: The MIT Press.
- Blagojević, Gordana. 2008. Recent Turkish Migrants in Serbia and the Role of the Serbian-Turkish Friendship Association. *Bulletin of the Institute of Ethnography* LVI (2): 149–157.

- Благојевић, Гордана. 2011. Интернет у савременим етнолошким и антрополошким истраживањима. *Зборник Мајице српске за друштвене науке* 134, 17–27.
- Borneman, John and Fowler, Nick. 1997. Europeanization. *Annual Review of Anthropology* 26: 487–514.
- Böröcz, József and Mahua Sarkar. 2005. What Is the EU? *International Sociology* 20 (2): 153–173.
- Börzel, A. Tanja and Risse Thomas. 2003. Conceptualizing the Domestic Impact of Europe. In *The Politics of Europeanization*, eds. Kevin Featherstone and Claudio M. Radaelli, 57–83. Oxford and New York, Oxford University Press.
- Bougarel, Xavier. 2005. The Role of Balkan Muslims in Building a European Islam. *EPC Issue Paper* 43: 6–31. Available from: http://se2.isn.ch/serviceengine/Files/ESDP/17029/ipublicationdocument_singledocument/E059D700-73A0-42E5-8D44-20F1CC9CC407/en/EPC_Issue_Paper_43.pdf [13. februar 2011]
- Bourdieu, Pierre and Loïc Wacquant. 1992. *An Invitation to Reflexive Sociology*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Bourgois, Philippe. 2001. The Power of Violence in War and Peace. Post-Cold War Lessons from El Salvador. *Ethnography* 2 (1): 5–34.
- Boyar, Ebru. 2007. *Ottomans, Turks and The Balkans. Empire Lost, Relations Altered*. London and New York: Tauris Academic Studies.
- Bowman, Glenn. 2001. The Violence in Identity. In *Anthropology of Violence and Conflict*, eds. Bettina E. Schmidt and Ingo W. Schröder, 25–46. London and New York: Routledge.
- Brubejktër, Rodžers i Frederik Kuper. 2003. S onu stranu „identiteta“. *Reč* 65/15: 405–451.
- Брујић, Марија. 2015а. „Тако близу, а тако далеко“: културне представе о евроинтеграцијама Србије међу исељеницима у Љубљани. *Етнологско-антрополошке свеске* 25 (14): 7–28.
- Брујић, Марија. 2015б. Да ли је „принцеза гола“? Културне представе исељеника у Бечу о евроинтеграцијама Србије. *Antropologija* 15 (3): 23–46.
- Buckser, Andrew. 2006. The Empty Gesture: Tourette Syndrome and the Semantic Dimension of Illness. *Ethnology* 45 (4): 255–274.
- Busch, Brigitta and Michał Krzyzanowski. 2007. Inside/Outside the European Union: Enlargement, Migration Policy and the Search for Europe's Identity. In *Geopolitics of European Union Enlargement*.

- The Fortress Empire*, eds. Warwick Armstrong and James Anderson, 107–124. London and New York: Routledge.
- Campo, Juan E. 2009. *Encyclopedia of Islam*. New York: Facts On File, Inc.
- Caplan, Pat. 1997. Approaches to the Study of Food, Health and Identity. In *Food, Health and Identity*, ed. Pat Caplan, 1–31. Abingdon: Routledge.
- Chehabi, E. H. 2007. How Caviar Turned Out to Be Halal. *Gastronomica: The Journal of Food and Culture* 7 (2): 17–23.
- Clastres, Pierre. 1994. *Archeology of Violence*. New York: Semiotext(e).
- Commission of the European Communities (CEC). 1973/1988. Declaration on the European Identity. *European Political Co-operation* (PEC). 1988. Federal Republic of Germany, Bonn: Press and Information Office, 48–54. Available from: http://aei.pitt.edu/4545/01/epc_identity_doc.pdf [1. novembar 2010]
- Commission of the European Communities (CEC). 1992. Treaty on European Union Signed at Maastricht on 7 February. Luxembourg: *Official Journal C* 191. Available from: <http://eur-lex.europa.eu/en/treaties/dat/11992M/htm/11992M.html> [29. oktobar 2010]
- Commission of the European Communities (CEC). 2007. *WHITE PAPER. Together for Health: A Strategic Approach for the EU 2008–2013*. Brussels. Available from: http://ec.europa.eu/health-eu/doc/whitepaper_en.pdf [23. novembar 2010]
- Cook, Ian and Philip Crang. 1996. The World On a Plate: Culinary Culture, Displacement and Geographical Knowledges. *Journal of Material Culture* 1 (2): 131–153.
- Cvetković, Vladimir N. 1996. Samopoimanje i političko projektovanje. Evropski i nacionalni identiteti – srpska perspektiva. U *Srbija i Evropa. Evropski kulturni identitet i nacionalni kulturni identiteti evropskih naroda – položaj i perspektive srpskog kulturnog identiteta u evropskoj kulturi*, ur. Miloš Knežević, 67–80. Beograd: Dom kulture „Studentski grad“.
- Čapo Žmegač, Jasna, Valentina Gulin Zrnić i Goran Pavel Šantek. 2006. Uvod u *Etnologija bliskoga: poetika i politika suvremenih terenskih istraživanja*, ur. Jasna Čapo Žmegač, Valentina Gulin Zrnić i Goran Pavel Šantek, 7–52. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Naklada Jesenski i Turk.
- Ćurčić, Nevena. 2004. Texts, Audiences and Relations of Power Research Paradigms in Media and Cultural Studies. *Glasnik Etnografskog instituta* LII: 29–42.

- Danesi, Marcel. 2007. *The Quest for Meaning. A Guide to Semiotic Theory and Practice*. Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press.
- Delanty, Gerard. 2005. The Quest for European Identity. In *Making the European Polity. Reflexive integration in the EU*, ed. Erik Oddvar Eriksen, 127–142. London and New York: Routledge.
- Delanty, Gerard and Chris Rumford. 2005. *Rethinking Europe. Social Theory and the Implications of Europeanization*. London and New York: Routledge.
- Delimo, Žan. 1982. *Strah na zapadu: XIV-XVIII veka: opsednuti grad*. Vrnjačka Banja: Zamak kulture: 197–204.
- De Vreese, Claes H. and Hajo G. Boomgaarden. 2005. Projecting EU Referendums. Fear of Immigration and Support for European Integration. *European Union Politics* 6 (1): 59–82.
- Димон, Пол. 2002. Период танзимата (1839–1878). У *Историја Османској царства*, ур. Робер Мантран, 555–630. Београд: Clío.
- Drezgić, Rada. 2008. Od planiranja porodice do populacione politike – promena vladajuće paradigme u srpskoj demografiji krajem 20. veka. *Filozofija i društvo* 3: 181–215.
- Ђерић, Гордана. 2013. Храна – прича нашег живота. Прилог студијама хране и антропологији укуса. *Етноантрополошки проблеми* 8 (1): 41–59.
- Ђерић, Гордана. 2014. Културна интимност и исхрана: један интервју и расправа. *Гласник Етнографској институција САНУ* LXII (1): 101–111.
- Ђорђевић, Jelena. 2004. Uvod. Hrana: Interpretacije i inovacije. *Kultura* 109/112: 11–53.
- Ђurković, Miša. 2002. *Diktatura, nacija, globalizacija*. Beograd. Institut za evropske studije.
- Erdei, Ildiko. 2014. IKEA in Serbia: Debates on Modernity, Culture and Democracy in the Pre-Accession Period. In *Mirroring Europe. Ideas of Europe & Europeanization in Balkan Societies*, ed. Tanja Petrović, 114–134. Leiden: Brill.
- Ерђељановић, Јован. 1908. *Српска народна јела и пића*. Београд: Српска краљевска академија.
- Eriksen, Thomas Hylland. 1993. In Which Sense do Cultural Islands Exist?. *Social Anthropology* 1: 133–147. Available from: <http://folk.uio.no/geirthe/Islands.pdf> [2. februar 2012]
- Eriksen, Thomas Hylland. 2006. *Engaging Anthropology. The Case for a Public Presence*. Oxford, New York: Berg.

- Eriksen, Thomas Hylland. 2007. *Globalization. The Key Concepts*. Oxford, New York: Berg.
- Eriksen, Thomas Hylland and Finn Sivert Nielsen. 2001. *A History of Anthropology*. London, Sterling: Pluto Press.
- Еспозито, Џон Л. 2002. Увод у Оксфордска историја ислама, ур. Џон Л. Еспозито, 5–9. Београд: Clio.
- European Commission. 2002a. *A Community of Cultures: The European Union and the Arts*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities. Available from: http://ec.europa.eu/publications/booklets/move/31/txt_en.pdf [12. novembar 2010]
- European Commission. 2002b. *Life Sciences and Biotechnology – A Strategy for Europe*. Brussels: 1–35. Dostupno na: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2002:0027:FIN:EN:PDF> [27. mart 2011]
- European Union. 2006. Consolidated Versions of The Treaty on European Union and of The Treaty Establishing the European Community. *Official Journal of the European Union* C 321: E/1– E/331. Available from: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2006:321E:0001:0331:EN:PDF> [27. decembar 2010]
- Evropska komisija. 2007/2010. *Razumevanje proširenja: Politika proširenja Evropske unije*. Beograd: Delegacija Evropske unije u Republici Srbiji. Dostupno na: <http://www.europa.rs/upload/documents/publications/Understanding.pdf> [27. decembar 2010]
- Европска комисија. 2010а. *Радни документи особља Комисије. Извештај о најрејџу Србије за 2010. годину који праће саопштење Комисије упућено Европском парламентију и Савету*. Стратегија проширења и кључни изазови за 2010–2011. годину. Брисел. Доступно на: http://www.seio.gov.rs/upload/documents/Izvestaji/izestaj_o_napretku_srbije_2010_sa_%20aneksom.pdf [27. децембар 2010]
- Европска комисија. 2013. *Радни документи особља Комисије. Извештај о најрејџу Србије за 2013. годину који праће саопштење Комисије упућено Европском парламентију и Савету*. Стратегија проширења и кључни изазови за 2013–2014. годину. Брисел. Доступно на: http://www.seio.gov.rs/upload/documents/eu_dokumenta/godisnji_izvestaji_ek_o_napretku/izvestaj_ek_2013.pdf [27. децембар 2013]
- Farb, Peter and George Armelagos. 1980. *Consuming Passions. The Anthropology of Eating*. Boston: Houghton Mifflin Company.

- Featherstone, Kevin. 2003. Introduction. In the Name of "Europe" to *The Politics of Europeanization*, eds. Kevin Featherstone and Claudio M. Radaelli, 3–26. Oxford and New York, Oxford University Press.
- Featherstone, Kevin and Radaelli, M. Claudio. 2003. A Conversant Research Agenda. In *The Politics of Europeanization*, eds. Kevin Featherstone and Claudio M. Radaelli, 331–340. Oxford and New York, Oxford University Press.
- Feeley-Harnik, Gillian. 1995. Religion and Food: An Anthropological Perspective. *Journal of the American Academy of Religion* 63 (3): 565–582.
- Ferguson, James. 2002. Global Disconnect: Abjection and the Aftermath of Modernism. In *The Anthropology of Globalization*, eds. Jonathan Xavier Inda and Renato Rosaldo, 136–153. Malden, Massachusetts: Blackwell Publishers Ltd.
- Fikfak, Jurij. 2009. Introduction I to *Europe. Imagination & Practices*, eds. Jurij Fikfak and Maria Vivod, 7–20. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU.
- Fischbach, Gerlad D. and Ruth L. Fischbach. 2004. Stem Cells: Science, Policy and Ethics. *The Journal of Clinical Investigation* 114 (10): 1364–1370.
- Fischler, Claude. 1988. Food, self and identity. *Social Science Information* 27: 275–292.
- Fleming, Ketrin E. 2001. Orijentalizam, Balkan i balkanska istoriografija. *Filozofija i društvo* XVIII: 11–32.
- Fligstein, Neil and Frederic Merand. 2002. Globalization or Europeanization? Evidence on the European Economy since 1980. *Acta Sociologica* 45 (1): 7–22.
- Fontaine, Pascal. 2006. *Europe in 12 Lessons*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities. Available from: http://ec.europa.eu/publications/booklets/eu_glance/60/en.pdf [10. decembar 2010]
- Foster, Robert J. 2002. Bargains with Modernity in Papua New Guinea and Elsewhere. *Anthropological Theory* 2 (2): 233–251.
- Foucault, Michel. 1982. The Subject and Power. Afterword to *Michel Foucault. Beyond Structuralism and Hermeneutics*. Hubert L. Dreyfus and Paul Rabinow, 226–208. Chicago: University of Chicago Press.
- Friedman, Jonathan. 2003a. Introduction to *Globalization, State, and Violence*, ed. Jonathan Friedman, vii–xv. Walnut Creek, Lanham, New York, Oxford: Altamira Press.

- Friedman, Jonathan. 2003b. Globalization, Dis-integration, Re-organization: The Transformation of Violence. *Globalization, State, and Violence*, ed. Jonathan Friedman, 1–34. Walnut Creek, Lanham, New York, Oxford: Altamira Press.
- Friedman, Victor A. 2008. Balkan Languages and the Challenges of EU Integration: Minorities as Majorities and Majorities as Minorities. In *Dynamics of National Identity and Transnational Identities in the Process of European Integration*, ed. Elena Marushiakova, 362–375. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing.
- Gaćanović, Ivana. 2009. *Problem evropskog identiteta: Uvod u antropologiju Evropske unije*. Beograd: Srpski genealoški centar: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.
- Gaćanović, Ivana. 2012. Evropa kao izvoriste kulturnog identiteta i vrednosti kao normativnog okvira. U *Kulturni identiteti kao nematerijalno kulturno nasleđe. Zbornik radova sa naučnog skupa Kulturni identiteti u XXI veku*, ur. Bojan Žikić, 111–128. Beograd: Srpski genealoški centar i Filozofski fakultet, Odeljenje za etnologiju i antropologiju.
- Gallagher, Tom. 2001. *Outcast Europe: The Balkans, 1789–1989. From the Ottomans to Milosevic*. London and New York: Routledge.
- Гавриловић, Љиљана. 2004. Етнографија виртуелне реалности. *Гласник Етнoгpафскoг института LII*: 9–16.
- Гавриловић, Љиљана. 2005. Прелудијум за антропологију медија. У *Етнoлoгија и антpоpолoгија: стање и пepспективе. Зборник Етнoгpафскoг института САНУ 21*, ур. Драгана Радојчић, 143–150. Београд: Етногpафски институт.
- Giannakopoulos, Angelos. 2004. “What is To Become of Turkey in Europe?” European Identity and Turkey’s EU Accession. *Perceptions*. Available from: <http://www.sam.gov.tr/perceptions/Volume9/Autumn2004/AngelosGiannakopoulos.pdf> [13. februar 2011]
- Giesen, Bernhard. 2003. The Collective Identity of Europe. Constitutional Practice or Community of Memory? In *Europeanisation, National Identities and Migration. Changes in Boundary Constructions Between Western and Eastern Europe*. eds., Willfried Spohn and Anna Triandafyllidou, 21–35. London and New York: Routledge.
- Glassé, Cyril. 2002. *The New Encyclopedia of Islam*. Walnut Creek, CA: Altamira Press.
- Glick Shiller Nina and Georges Fouron. 2003. Killing me Softly: Violence, Globalization, and the Apparent State. In *Globalization*,

- the State, and Violence*, ed. Jonathan Friedman, 203–248. Walnut Creek, Lanham, New York, Oxford: Altamira Press.
- Goldstein-Gidoni, Ofra. 2001. Hybridity and Distinctions in Japanese Contemporary Commercial Weddings. *Social Science Japan Journal*, 4 (1): 21–38.
- Goldsworthy, Vesna. 2001. *Izmišljanje Ruritaniје. Imperijalizam mašte*. Beograd: Geopoetika.
- Goldsworthy, Vesna. 2002. Invention and In(ter)vention: The Rhetoric of Balkanization. In *Balkan as Metaphor. Between Globalization and Fragmentation*, eds. Dušan I. Bjelić and Obrad Savić. Cambridge, 25–38. Massachusetts; London, England: The MIT Press.
- Goodman, Nelson. 1978. *Ways of Worldmaking*. Indiana, Indianapolis: Hackett Publishing Company, Inc.
- Gordi, Erik. 2001. *Kultura vlasti u Srbiji. Nacionalizam i razaranje alternativa*. Beograd: SAMIZDAT B92.
- Grabbe, Heather. 2003. Europeanization Goes East: Power and Uncertainty in the EU Accession Process. In *The Politics of Europeanization*, eds. Kevin Featherstone and Claudio M. Radaelli, 302–328. Oxford and New York: Oxford University Press.
- Graeber, David. 2004. *Fragments of an Anarchist Anthropology*. Chicago: Prickly Paradigm Press.
- Gupta, Akhil and Ferguson, James. 1992. Beyond “Culture”: Space, Identity and the Politics of Difference. *Cultural Anthropology* 7: 6–23.
- Hacking, Ian. 1999. *The Social Construction of What?* Cambridge, Massachusetts and London, England: Harvard University Press.
- Hall, Stuart. 1991. Europe’s Other Self. *Marxism Today*: 18–19.
- Hall, Stuart. 1992. The Question of Cultural Identity. In *Modernity and Its Futures*, eds. Stuart Hall, David Held and Tony McGrew, 274–316. Cambridge: Polity Press in association with the Open University.
- Hall, Stuart. 2001. Kome treba „identitet“? *Reč* 64/10: 215–233.
- Hammond, Andrew. 2006. Balkanism in Political Context: From the Ottoman Empire to the EU. *Westminster Papers in Communication and Culture* 3 (3): 6–26.
- Hannerz, Ulf. 1999. Cosmopolitans and Locals in World Culture. In *Global Culture. Nationalism. Globalization and Modernity*, ed. Mike Featherstone, 238–251. London. Thousand Oaks. New Delhi: SAGE Publications.

- Harvey, Penelope. 1996. *Hybrids of Modernity. Anthropology, the Nation State and the Universal Exhibition*. London: Routledge.
- Хашим Камали, Мухамед. 2002. Закон и друштво. У *Оксфордска историја ислама*, ур. Џон Л. Еспозито, 123–172. Београд: Клио.
- Haupt, Heinz-Gerhard. 2001. Violence, History of, In *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, eds. Neil J. Smelser, Paul B. Baltes, 16196–16202. Palo Alto and Berlin: Elsevier Science Ltd.
- Helsinkiški odbor za ljudska prava u Srbiji. 2010. *Evropeizacija – dometi i ograničenja. Godišnji izveštaj: Srbija 2009*. Beograd: Zagorac. Dostupno na: <http://www.helsinki.org.rs/serbian/doc/izvestaj2009.pdf> [1. decembar 2010]
- Herzfeld, Michael. 2002. Foreword to *Balkan as Metaphor. Between Globalization and Fragmentation*, eds. Dušan I. Bjelić and Obrad Savić. Cambridge, ix–xii. Massachusetts; London, England: The MIT Press.
- Hillenbrand, Olaf. 2010. Abeceda Evrope. U *Evropa od A do Š. Priručnik za evropsku integraciju*, ur. Verner Vajdenfeld i Wolfgang Vesels, 361–409. Beograd: Fondacija Konrad Adenauer.
- Hodges, Andrew. 2014. The Hooligan as “Internal” Other? Football Fans, Ultras Culture and Nesting Intra-Orientalisms. *International Review for the Sociology of Sport*: 1–18.
- Hohšild, Erik Rassel. 2003. Globalni lanci brige i emotivni višak vrednosti. U *Na ivici. Živeti sa globalnim kapitalizmom*, ur. Vil Haton i Entoni Gidens, 170–192. Beograd: Plato.
- Hudson, Ray. 2000. One Europe or Many? Reflections on Becoming European. *Transactions of the Institute of British Geographers* 25 (4): 409–426.
- Hyland, Ken. 1998. Boosting, hedging and the negotiation of academic knowledge. *Text* 18 (3): 349–382. Available from: <http://www2.caes.hku.hk/kenhyland/files/2012/08/Boosting-hedging-and-the-negotiation-of-academic-knowledge.pdf> [18. februar 2013]
- Hyland, Ken. 2000. Hedges, Boosters and lexical invisibility: noticing modifiers in academic texts. *Language Awareness* 9 (4): 179–197. Available from: http://www2.caes.hku.hk/kenhyland/files/2012/08/Hedges-boosters-and-lexical-invisibility_noticing-modifiers-in-academic-texts.pdf [18. februar 2013]
- Ilić, Slađana. 2008. Evropeizacija i odrastanje srednjoistočne Evrope. U *Konferencija. Evropska unija – 50 godina posle*. ur. Mihailo Crnobrnja, 171–186. Beograd: Fakultet za ekonomiju, finansije i admini-

- straciju. Dostupno na: <http://www.fes.rs/pubs/2007/pdf/16.Evropska%20uniija%20prvih%2050%20godina.pdf> [11. jun 2012]
- Inda, Johnatan Xavier and Renato Rosaldo. 2002. A World in Motion. Introduction to *The Anthropology of Globalization*, eds. Jonathan Xavier Inda and Renato Rosaldo, 1–34. Malden, Massachusetts: Blackwell Publishers Ltd.
- International Commission on the Balkans. 2005. *The Balkans in Europe's Future*. Sofia: Centre for Liberal Strategies. Available from: <http://www.emins.org/sr/dokumenti/downloads/2005/050504-balkans.pdf> [4. april 2012]
- Ивановић, Зорица. 2005. Терен антропологије и теренско истраживање пре и после критике репрезентације. У *Етнологија и антропологија: сјање и перспективе*, Зборник ЕИ САНУ 21, ур. Љиљана Гавриловић, 123–141. Београд: Етнографски институт САНУ.
- Jakubowski, Elke and Reinhard Busse. 1998. *Health Care Systems in the EU. A Comparative Study. Public Health and Consumer Protection Series, Working Paper*. Luxembourg: European Parliament, Directorate General for Research. Available from: http://www.europarl.europa.eu/workingpapers/saco/pdf/101_en.pdf [12. jul 2015]
- Jansen, Thomas. 1999. European Identity and /or the Identity of the European Union. In *Reflections on European Identity*. Working Paper, ed. Thomas Jansen, 27–36. European Commission, Forward Studies Unit. Available from: http://www.mcrit.com/scenarios/files/DOCUMENTS/european_identity_en.pdf [21. novembar 2012]
- Jelavich, Barbara. 1983. *History of the Balkans: Twentieth Century*, vol. 2. Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, São Paulo: Cambridge University Press.
- Jelinčić, Jadranka, ur. 2006. *Evropeizacija Srbije. Kapaciteti vlasti i lokalnih organa (samo)uprave. Zakonodavna vlast. Predsednik Republike. Izvršna vlast. Lokalna (samo)uprava*. Београд: Фонд за отворено друштво.
- Jelinčić, Jadranka. s.a. *EU-izacija versus Evropeizacija*. Dostupno na: http://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&ved=0CFUQFjAB&url=http%3A%2F%2Fwww.helsinki.org.rs%2Fserbian%2Fdoc%2FEU-izacija%2520vs%2520Evropeizacija.doc&ei=Hx3fT6CUB6za4QSLkvDRCg&usg=AFQjCNEAa2cN77I_oZTQAKYIdWd--7PqEQ&sig2=NrDS6bek6_lBg5cS3SEacw [18. jun 2012]

- Jelinčić, Jadranka, Miodrag Milosavljević, Jadranka Stojanović, Aleksandra Šanjević, Srđan Đurović. s.a. *Serbia 2011. Democracy, Rule of Law, Human and Minority Rights. Contribution to the 2011 European Commission Consultations on Enlargement Package*. Belgrade: Fund for an Open Society and Center for Applied European Studies. Available from: http://www.fosserbia.org/view_file.php?file_id=313 [17. jun 2012]
- Jezernik, Božidar. 2007a. Europeanisation of the Balkans as the Cause of its Balkanisation. In *Europe and its Other. Notes on the Balkans*, eds. Božidar Jezernik, Rajko Muršić and Alenka Bartulović, 11–27. Ljubljana: Zupančičeva knjižnica.
- Jezernik, Božidar. 2007b. *Divlja Evropa. Balkan u očima putnika sa Zapada*. Beograd: XX vek.
- Kanaaneh, Moslih. 1997. The “Anthropologicality” of Indigenous Anthropology. *Dialectic Anthropology* 22: 1–21.
- Канцеларија Владе Републике Србије за придруживање Европској унији. 2005. *Национална стратегија Србије за придруживање Србије и Црне Горе Европској унији*. Влада Републике Србије. Доступно на: <http://www.emins.org/sr/dokumenti/downloads/ostalo/pristupanje-eu.pdf> [30. јануар 2012]
- Karlsson, Ingmar. 1999. How to Define the European Identity Today and in the Future? In *Reflections on European Identity*. Working Paper, ed. Thomas Jansen, 63–71. European Commission, Forward Studies Unit. Available from: http://www.mcrit.com/scenarios/files/DOCUMENTS/european_identity_en.pdf [21. novembar 2012]
- Karpat, Kemal H. 2000a. Introduction: Turks Remember Their Ottoman Ancestors to *Ottoman Past and Today's Turkey*, ed. Kemal H. Karpat, vii–xxii. Leiden, Boston, Köln: Brill.
- Karpat, Kemal H. 2000b. Historical Continuity and Identity Change or How to be Modern Muslim, Ottoman, and Turk. In *Ottoman Past and Today's Turkey*, ed. Kemal H. Karpat, 1–28. Leiden, Boston, Köln: Brill.
- Kaufman, Sharon R. and Lynn M. Morgan. 2005. The Anthropology of the Beginnings and Ends of Life. *Annual Review of Anthropology* 34: 317–341.
- Kelty, Christopher M. 2008. Internet. In *International Encyclopedia of the Social Sciences*, 2nd ed., vol. 4, ed. William A. Darity Jr., 104–107. Detroit, MI: Macmillan Reference USA.
- Kerol, Luis. 2002. *Alisa u svetu s one strane ogledala*. Beograd: Prosveta.
- Керол, Луис. 2005. *Алиса у Земљи чуда*. Београд: Евро.

- Knežević, Srebrica. 1980. Teorijsko-metodološki pristup proučavanju ishrane. *Etnološke sveske* 3 (3): 3–17.
- Корнел, Винсент Џ. 2002. Плод дрвета сазнања. У *Оксфордска историја ислама*, ур. Џон Л. Еспозито, 81–122. Београд: Clio.
- Kothari, Rajni. 1999. Institutionalization of Violence. In *Encyclopaedia of Violence, Peace & Conflict*, vol. 2, ed. Lester R. Kurtz, 223–230. San Diego, London: Academic Press.
- Kovačević, Živorad. 2005. Peoples of the Balkans: *In Search of Identity*. Dostupno na: <http://www.emins.org/sr/dokumenti/downloads/2005/050317-kovacevic-ietm.pdf> [30. januar 2012]
- Ковачевић, Иван. 2006. Транзициона легенда о добитницима. *Етноантрополошки проблеми* 1 (2): 11–25.
- Ковачевић, Иван. 2007. Гастрономске традиције. У *Антропологија и транзиције*. Београд: Српски генеалошки центар и Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета, 109–153.
- Kronja, Ivana. 2001. *Smrtonosni sjaj*. Beograd. Tehnokratia.
- Крстић, Марија. 2009. Несврстаност на структуралистички начин. *Етнолошко-антрополошке свеске*, 14, 17–41.
- Крстић, Марија. 2011. Социо-културни и историјско-политички чиниоци настанка уједињене Европе после II светског рата – ка антрополошкој анализи. *Антропологија* 11 (3), 51–73.
- Крстић, Марија. 2012a. Европа, део II: основни појмови и теорије о европеизацији. *Antropologija* 12 (1), 129–143.
- Krstić, Marija. 2012b. Evro-integracije Republike Srbije: semiotička analiza. *Etnoantropološki problemi* 7 (1): 143–165.
- Krstić, Marija. 2012c. Zdrava porodica i uspešno roditeljstvo: antropološka analiza Internet medija o čuvanju matičnih ćelija u Srbiji. *Antropologija* 12 (3): 139–170.
- Крстић, Марија. 2012d. Покрет несврстаних као југословенско наслеђе. У *Ogledi o jugoslovenskom kulturnom nasleđu. Okviri konstruisanja jugoslovenskog kulturnog nasleđa*, ур. Ivan Kovačević, 57–82. Београд: Српски генеалошки центар и Филозофски факултет, Одељење за етнологију и антропологију.
- Крстић, Марија. 2013a. *Несврстаност. Поглед из историјске антропологије науке*. Београд: Српски генеалошки центар, Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета и Центар за антропологију науке и образовања.
- Крстић, Марија. 2013b. *Европеизација у Србији почетком XXI века. Антрополошка анализа социо-културних промена у*

- йериоду европизација. Докторска дисертација. Београд: Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета, Универзитет у Београду.
- Kubicek, Paul. 2009. *The European Union, European Identity, and Political Cleavages in Turkey*. Available from: http://www.unc.edu/euce/eusa2009/papers/kubicek_04D.pdf [13. februar 2011]
- Kuper, Adam. 1999. *Culture. The Anthropologists' Account*. Cambridge, Massachusetts/London, England: Harvard University Press.
- Ladrech, Robert. 1994. Europeanization of Domestic Politics and Institutions: The Case of France. *Journal of Common Market Studies* 32 (1), 69–88.
- Лакер, Волтер. 1999. *Историја Европе 1945–1992*. Београд: СЛЮ.
- Липидус, Ајра М. 2002. Султанати и барутна царства. У *Оксфордска историја ислама*, ур. Џон Л. Еспозито, 364–416. Београд: СЛЮ.
- Latour, Bruno and Steve Woolgar. 1979/1986. *Laboratory Life. The Construction of Scientific Facts*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Лазаревић Радак, Сања. 2012. Читање балканске другости. *Свеске. Књижевности, уметности, култура* 23 (105): 45–54.
- Lazic, Mladen and Vladimir Vuletic. 2009. The Nation State and the EU in the Perceptions of Political and Economic Elites: The Case of Serbia in Comparative Perspective. *Europe-Asia Studies* 61 (6): 987–1001.
- Leach, Jerry. 2008. *The Anthropology of Violence*. The talk given in the course Introduction to Anthropology at the University of Aberdeen. Available from: <http://thoughtmesh.net/publish/printable.php?id=17> [8. april 2011]
- Lerner, Pablo and Alfredo Mordechai Rabello. 2006/2007. The Prohibition of Ritual Slaughtering (Kosher Shechita and Halal) and Freedom of Religion of Minorities. *Journal of Law and Religion* 22 (1): 1–62.
- Lévi-Strauss, Claude. 1979. Kulinarski trokut. *Kritika* 4, Zagreb, 167–175.
- Levi-Stros, Klod. 1990. *Totemizam danas*. Beograd: XX vek.
- Linkenbach, Antje. 2000. Anthropology of Modernity: Projects and Contexts. *Thesis Eleven* 61: 41–63.
- Lipert, Barbara. 2010. Proširenje. U *Evropa od A do Š. Priručnik za evropsku integraciju*, ur. Verner Vajdenfeld i Wolfgang Vesels, 280–287. Beograd: Fondacija Konrad Adenauer.
- Lock, Margaret. 2008. Biomedical Technologies, Cultural Horizons, and Contested Boundaries. In *The Handbook of Science and Tech-*

- nology Studies, eds. Edward J. Hackett, Olga Amsterdamska, Michael Lynch and Judy Wajcman, 875–900. Cambridge, Massachusetts London, England: The MIT Press.
- Lockwood, William G. 2003. Ethnic Cuisines. In *Encyclopedia of Food and Culture*, volume 3: Obesity to Zoroastrianism Index, eds. Solomon H. Katz and William Woys Weaver, 443–446. New York: Charles Scribner's Sons.
- Luković, Miloš. 2011. Development of the Modern Serbian State and Abolishment of Ottoman Agrarian Relations in the 19th Century. *Český lid. Etnologický časopis* 98 (3). 281–305.
- Малешевић, Мирослава. 2006. Европа: криза идентитета. *Гласник етнографској институту САНУ* LIV. 69–86.
- Малешевић, Мирослава. 2007. Хришћански идентитет секуларне Европе. *Гласник Етнографској институту САНУ* LV (1), 9–28.
- Марковић, Нина. 2012. Социјалистичка Федеративна Република Југославија (СФРЈ) у историји Балкана за време хладног рата. *Свеске. Књижевност, уметност, култура* 23 (105): 143–150.
- McDonald, Maryon. 1996. "Unity in Diversity". Some Tensions in the Construction of Europe. *Social Anthropology* 4 (1): 47–60.
- McDonald, Maryon. 1999. European Identity – an Anthropological Approach. In *Reflections on European Identity*. Working Paper, ed. Thomas Jansen, 77–80. European Commission, Forward Studies Unit. Available from: http://www.mcrit.com/scenarios/files/DOCUMENTS/european_identity_en.pdf [21. novembar 2012]
- McGriffen, Steve P. 2005. *The European Union. A Critical Guide*. London, Ann Arbor: Pluto Press.
- Mertus, Julie. 2001. Serbia: Reimagining Europe's Outlaw Nation. *Journal of International Affairs* 54 (2): 489–505.
- Mikhal, Alan and Christine M. Phillou. 2012. The Ottoman Empire and the Imperial Turn. *Comparative Studies in Society and History* 54 (4): 721–745.
- Milenković, Marko. 2010. Prihvatanje evropskih standarda u oblasti ekonomskog prava i (anticipirane) kulturne promene u Republici Srbiji. *Етноантрополошки проблеми* 5 (1): 111–135.
- Миленковић, Милош. 2003. *Проблем етнографској стварној*. Београд: Српски генеалогски центар.
- Milenković, Miloš. 2005. Postkulturna antropologija i multikulturne politike. U *Problemi kulturnog identiteta stanovništva savremene Srbije*, ur. Senka Kovač, 61–74. Beograd: Filozofski fakultet.

- Milenković, Miloš. 2007. *Istorija postmoderne antropologije. Teorija etnografije*. Beograd: Srpski genealoški centar.
- Milenković, Miloš. 2008. Problemi konstitucionalizacije multikulturalizma – pogled iz antropologije. Deo prvi: O „očuvanju“ identiteta. *Etnoantropološki problemi* 3 (2): 45–57.
- Milenković, Miloš. 2014. *Antropologija multikulturalizma. Od politike identiteta ka očuvanju kulturnog nasleđa*. Beograd: Srpski genealoški centar i Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.
- Milenković, Miloš and Marko Milenković. 2013. Serbia and the European Union: Is the “Culturalization” of Accession Criteria on the Way? In *EU Enlargement: Current Challenges and Strategic Choices, Multiple Europes* no. 50, ed. Finn Laursen, 153–17. Brussels: P.I.E. Peter Lang, 2013.
- Milić, Anđelka. 2007. *Sociologija porodice. Kritika i izazovi*. Beograd: Čigoja štampa.
- Mintz, Sidney and Christine M. Du Bois. 2002. The Anthropology of Food and Eating. *Annual Review of Anthropology* 31, 99–119.
- Mišević, Tanja. 2008. Odnosi Srbije i EU – da li je moglo brže. U *Konferencija. Evropska unija – 50 godina posle*. ur. Mihailo Crnobrnja, 66–97. Beograd: Fakultet za ekonomiju, finansije i administraciju. Dostupno na: <http://www.fes.rs/pubs/2007/pdf/16.Evropska%20unija%20prvih%2050%20godina.pdf> [11. jun 2012]
- Mitrović, Veselin. 2010. Argumenti za i protiv „poboljšanja“ ljudskih bića genetskom intervencijom. *Sociologija* 52 (1): 75–96.
- Möhring, Maren. 2008. Transnational Food Migration and the Internalization of Food Consumption Ethnic Cuisine in West Germany. In *Food and Globalization. Consumption, Markets and Politics in the Modern World*, eds. Alexander Nützenadel and Frank Trentmann, 129–150. Oxford and New York: Berg.
- Morris, Brian. 2005. Anthropology and Anarchism: Their Elective Affinity. *Goldsmiths Anthropology Research Papers* 11: 1–18.
- Morley, David and Kevin Robins. 1995. *Spaces of Identity. Global Media, Electronic Landscapes and Cultural Boundaries*. London and New York: Routledge.
- Mouton, Johann. 1996. *Basic Concepts in the Methodology of the Social Sciences*. Pretoria: HSRC.
- Muršič, Rajko and Božidar Jezernik. 2007. The Balkans in/and Europe. Introduction to *Europe and its Other. Notes on the Balkans*, eds. Božidar Jezernik, Rajko Muršič and Alenka Bartulović, 7–9. Ljubljana: Zupanjčeva knjižnica.

- Narayan, Kirin. 1993. How Native is a "Native" Anthropologist? *American Anthropologist* 95 (3): 671–686.
- Naumović, Slobodan. 1998. Romanticists or Double Insiders? An Essay on the Origins of Ideologised Discourses in Balkan Ethnology. *Ethnologica Balkanica* 2: 101–120. Available from: http://www.rastko.org.yu/antropologija/snaumovic_romanticists.pdf [3. februar 2009]
- Наумовић, Слободан. 2005. Национализација националне науке? Политика етнологије/антропологије у Србији и Хрватској током прве половине деведесетих година двадесетог века. У *Проблеми културној идентитету и савременом Србије*, ур. Сенка Ковач, 17–60. Етноантрополошки проблеми: зборник радова. Београд: Филозофски факултет.
- Naumović, Slobodan. 2009. *Upotreba tradicije u političkom i javnom životu Srbije na kraju dvadesetog i početkom dvadeset prvog veka*. Београд: Institut za filozofiju i društvenu teoriju: „Filip Višnjić“.
- Naumović, Slobodan. 2013. *Fields of Paradox: Three Case Studies on the Europeanisation of Agriculture in Serbia*. Belgrade: Department of Ethnology and Anthropology of the Faculty of Philosophy and SGC.
- Nedeljković, Saša. 2010. *Antropologija nasilja*. Kruševac: Baštinik.
- Nederveen Pieterse, Jan. 1995. Globalization as Hybridization. In *Global Modernities*, eds. Mike Featherstone, Scott Lash and Roland Robertson, 45–68. London: Sage.
- Nederveen Pieterse, Jan. 2002. Europe and its Others. In *A Companion to Racial and Ethnic Studies*, eds. David Theo Goldberg and John Solomos, 17–24. Maiden, Massachusetts and Oxford, UK: Blackwell Publishers Ltd.
- Neš, Kejt. 2006. *Savremena politička sociologija. Globalizacija, politika i moć*. Београд: Službeni glasnik.
- Nielsen, Jorgen. 2007. The question of Euro-Islam: restriction or opportunity? In *Islam in Europe. Diversity, Identity and Influence*, eds. Aziz al-Azmeh and Effie Fokas, 34–48. Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, São Paulo: Cambridge University Press.
- Nordstrom, Carolyn. 2004. *Shadows of War: Violence, Power, and International Profiteering in the Twenty-First Century*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
- Nuffield Council on Bioethics. 2000. *Stem Cell Therapy: the Ethical Issues. A Discussion Paper*. London: Nuffield Council on Bioethics, 1–20. Available from: <http://www.nuffieldbioethics.org/sites/default/files/Stem%20cell%20therapy%20discussion%20paper.pdf> [28. mart 2011]

- Nützenadel, Alexander and Frank Trentmann. 2008. Mapping Food and Globalization. Introduction to *Food and Globalization. Consumption, Markets and Politics in the Modern World*, eds. Alexander Nützenadel and Frank Trentmann, 1–18. Oxford and New York: Berg.
- Obad, Orlanda. 2014. On the Privilege of the Peripheral Point of View: A Beginner's Guide to the Study and Practice of Balkanism. In *Mirroring Europe. Ideas of Europe & Europeanization in Balkan Societies*, ed. Tanja Petrović, 20–38. Leiden: Brill.
- Öktem, Kerem. 2010. *New Islamic actors after the Wahhabi intermezzo: Turkey's return to the Muslim Balkans*, 1–58. Available from: <http://www.balkanmuslims.com/pdf/Oktem-Balkan-Muslims.pdf> [10. februar 2011]
- Olsen, P. Johan. 2002. The Many Faces of Europeanization. *Journal of Common Market Studies* 40 (5): 921–52.
- Orchard, Vivienne. 2002. Culture as Opposed to What?: Cultural Belonging in the Context of National and European Identity. *European Journal of Social Theory* 2002 5: 419–433.
- Orlović, Slaviša. 2008. Parties and the Party System of Serbia and European Integrations. *Journal of Southern Europe and the Balkans* 10 (2): 205–222.
- Petrović, Tanja. 2009. *A Long Way Home: Representations of the Western Balkans in Political and Media Discourses*. Ljubljana: Peace Institute.
- Petrović, Tanja. 2012a. European and Slovenian Discourses on “the Western Balkans”. In *Toward Hetero-Symbiosis and Tolerance: Lingua-Culture Contextual Studies in Ethnic Conflicts of the World*, eds. Yoshiyuki Takashina in collaboration with Hiroaki Huziie, So Yamane, Junko Komori, Shina Takeda and Daisuke Furuya, 277–289. Lahore: Sang-e-Meel Publications.
- Petrović, Tanja. 2012b. Serbia's Quest for the Usable Past: The Legacy of the 19th Century in the Context of the EU Accession. In *Changing Identities in South Eastern Europe. Between Europeanisation, Globalisation, Regionalisation, and Nationalism*, ed. Hanna Scheck, 92–105. Vienna, Ljubljana: Centre for Social Innovation (ZSI), Austrian Science and Research Liaison Office (ASO).
- Petrović, Tanja. 2012c. *Yuropa. Jugoslovensko nasleđe i politike budućnosti u postjugoslovenskim društvima*. Beograd: Fabrika knjiga.
- Petrović, Tanja. 2014a. Europeanization and the Balkans. Introduction to *Mirroring Europe. Ideas of Europe & Europeanization in Balkan Societies*, ed. Tanja Petrović, 3–19. Leiden: Brill.

- Petrović, Tanja. 2014b. Mourning the Lost Modernity: Industrial Labor, Europe, and (post)Yugoslav Post-socialism. In *Mirroring Europe. Ideas of Europe & Europeanization in Balkan Societies*, ed. Tanja Petrović, 91–113. Leiden: Brill.
- Pišev, Marko. 2012. Balkanizam i osmansko kulturno nasleđe u savremenoj Srbiji: između negacije i autoegzotizacije. U *Kulturni identiteti kao nematerijalno kulturno nasleđe. Zbornik radova sa naučnog skupa Kulturni identiteti u XXI veku*, ur. Bojan Žikić, 73–91. Beograd: Srpski genealoški centar i Filozofski fakultet, Odeljenje za etnologiju i antropologiju.
- Прелић, Младена. 2006. Корак ближе Европи или корак даље од ње: Србија у потрази за европским идентитетом на почетку 21. века. У *Свакодневна култура у постсоцијалистичком периоду*, ур. Зорица Дивац, 29–50. Београд: Етнографски институт САНУ.
- Prošić-Dvornić, Mirjana. 2004. Kulturni i društveni značaj hrane u tradicionalnoj srpskoj kulturi. *Kultura* 109/112: 315–339.
- Radaelli, M. Claudio. 2000. Whither Europeanization? Concept Stretching and Substantive Change. *European Integration online Papers* (EIOP) 4 (8): 1–25. Available from: <http://eiop.or.at/eiop/texte/2000-008.htm#II.A.b>. [8. decembar 2010]
- Radaelli, M. Claudio. 2003. The Europeanization of Public Policy. In *The Politics of Europeanization*, eds. Kevin Featherstone and Claudio M. Radaelli, 27–56. Oxford and New York, Oxford University Press.
- Radeljić, Branislav. 2012. Muslimanska dijaspora i evropski identitet: politika ekskluzije i inkluzije. *Interkulturalnost. Časopis za podsticanje i afirmaciju interkulturalne komunikacije* 3: 80–91.
- Радојичић, Драгана. 2012. Дијалози за шријезом, антрополошка монографија о култури исхране. Београд: Етнографски институт САНУ: Службени гласник.
- Радојичић, Драгана. 2009. Кулинарско умеће у медијима. *Гласник Етнографског института САНУ* LVII (1): 93–106.
- Радовић, Срђан. 2007. Европа као политички симбол у изградњи идентитета постсоцијалистичког друштва. *Антропологија* 4: 48–61.
- Радовић, Срђан. 2009. Слике Европе. Истраживање представа о Европи и Србији на почетку XXI века. Београд: Етнографски институт САНУ.

- Ranković, Larisa. 2002. European Discourses in the Enlargement Candidate Countries and Serbian Press on the Process of Enlargement. *Facta Universitatis* series: Sociology and Psychology 2 (9): 657 – 665 Available from: <http://facta.junis.ni.ac.rs/pas/pas200201/pas200201-05.pdf> [24. januar 2011]
- Republic of Serbia, Government, European Integration Office. 2012. *Aid Matters. Newsletter on Development Assistance in Serbia*, 3.
- Рибич, Владимир. 2005. *Подељена нација. Српски национализам и њолинички сукоби у Србији 1990–2000*. Београд: Српски генеалогички центар.
- Рибич, Владимир. 2006. Уједињена Европа: економске, образовне и политичке интеграције. *Етноантрополошки проблеми* 1 (1): 61–79.
- Risse, Thomas, Cowles G. Maria and Caporaso James. 2001. Europeanization and Domestic Change: Introduction to *Transforming Europe: Europeanization and Domestic Change*, eds. Maria G. Cowles, James A. Caporaso and Thomas Risse, 1–20. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Robins, Kevin. 1996. Interrupting Identities: Turkey/Europe. In *Questions of Cultural Identity*, eds. Stuart Hall and Paul du Gay, 61–86. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications.
- Robinson, Andrew and Simon Tormey. 2012. Beyond the state: Anthropology and “actually-existing-anarchism”. *Critique of Anthropology* 32 (2): 143–157.
- Rot, Klaus. 2000. *Слика у главима. Огледи о народној култури у југоисточној Европи*. Београд: XX век.
- Rumford, Chris. 2008. *Cosmopolitan Spaces. Europe, Globalization, Theory*. New York, London: Routledge.
- Rumford, Chris and Philomena Murray. 2003. Globalization and the Limitations of European Integration Studies: Interdisciplinary Considerations. *Journal of Contemporary European Studies* 11 (1): 85–93.
- Ryang, Sonia. 1997. Native Anthropology and Other Problems. *Dialectic Anthropology* 22: 23–49.
- Said, Edward. 2000. *Orijentalizam*. Београд: XX век.
- Salamone, Frank. 1977. The Methodological Significance of the Lying Informant. *Anthropological Quarterly* 50: 117–124.
- Salter, Brian and Mavis Jones. 2002. Human Genetic Technologies, European Governance and the Politics of Bioethics. *Nature Reviews. Genetics* 3 (10): 808–814.

- Sassatelli, Monica. 2002. Cultural Policy. Imagined Europe: The Shaping of a European Cultural Identity Through EU. *European Journal of Social Theory* 5: 435–451.
- Sasateli, Monika. 2008. Logika evropeizacije kulturne politike. U *Transkulturalna Evropa. Kulturna politika u Evropi koja se menja*, ur. Ulrike Hana Majnhof i Ana Triandafilidu, 36–61. Beograd: CLIO.
- Sassatelli, Monica. 2009. *Becoming Europeans. Cultural Identity and Cultural Policies*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Schimmelfenning, Frank and Ulrich Sedelmeier. 2005. Introduction: Conceptualizing the Europeanization of Central and Eastern Europe. In *The Europeanization of Central and Eastern Europe*, eds. Frank Schimmelfenning and Ulrich Sedelmeier, 1–28. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Schlesinger, Philip. 1993. Wishful Thinking: Cultural Politics, Media, and Collective Identities in Europe. *Journal of Communication* 43 (2): 6–17.
- Schröder, Ingo W. and Bettina E. Schmidt. 2001. Introduction: Violent Imaginaries and Violent Practices to *Anthropology of Violence and Conflict*, eds. Bettina E. Schmidt and Ingo W. Schröder, 1–24. London and New York: Routledge.
- Shore, Cris. 1993. Inventing the “People’s Europe”: Critical Approaches to European Community “Cultural Policy”. *Man* 28 (4): 779–800.
- Shore, Cris. 1997. Governing Europe: European Union Audiovisual Policy and the Politics of Identity. In *Anthropology of Policy. Critical Perspectives on Governance and Power*, eds. Cris Shore and Susan Wright, 165–192. London and New York: Routledge.
- Shore, Cris. 2006. “In Uno Plures”(?). EU Cultural Policy and the Governance of Europe. *Cultural Analysis* 5: 7–26. Available from: <http://www.europe.auckland.ac.nz/uoafms/default/uoaf/about/research/centresinstitutes/europeinstitute/research/docs/EU%20Cultural%20Policy%20and%20European%20Governance> [12. novembar 2010]
- Shore, Cris and Annabel Black. 1992. The European Communities and the Construction of Europe. *Anthropology Today* 8 (3): 10–11.
- Shore, Cris and Susan Wright. 1997. Introduction to *Anthropology of Policy. Critical Perspectives on Governance and Power*, eds. Shore, Cris and Susan Wright, 3–39. London and New York: Routledge.
- Shortlife, Edward H. and V.L. Patel. 2001. Internet: Psychological Perspectives. In *International Encyclopedia of the Social & Behavioral*

- Sciences*, eds. Neil J. Smelser, Paul B. Baltes, 7852–7855. Palo Alto and Berlin: Elsevier Science Ltd.
- Sidanski, Dušan. 1996. *Federalistička budućnost Evrope. Evropska zajednica, osnove Ugovora iz Mastrihta*. Beograd: Prosveta – Evropa Press.
- Silverman, David and Amir Marvasti. 2008. *Doing Qualitative Research. A Comprehensive Guide*. Los Angeles, London, New Delhi, Singapore: SAGE Publications.
- Simić, Marina. 2012. Kultura kao politika, ili „ono što je lepo u vezi s kulturom je da je svako ima“. U *Kultura, rod i građanski status*, ur. Daša Duhaček i Katarina Lončarević, 70–81. Beograd: Centar za studije roda i politike, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka.
- Simić, Marina. 2014. *Kosmopolitska čežnja: etnografija srpskog postsocijalizma*. Beograd: Centar za studije kulture, Fakultet političkih nauka, Čigoja štampa.
- Smith, Anthony D. 1992. National Identity and the Idea of European Unity. *International Affairs* 68 (1): 55–76.
- Smith, Anthony D. 1993. A Europe of Nations – or the Nation of Europe? *Journal of Peace Research* 30 (2): 129–135.
- Smith, Anthony D. 1999. Towards a Global Culture? In *Global Culture. Nationalism. Globalization and Modernity*, ed. Mike Featherstone, 171–191. London. Thousand Oaks. New Delhi: SAGE Publications.
- Срдић Сребро, Анђа. 2009. Медицинска антропологија и/или антропологија здравља и болести. *Етнoлoшкo-антpопoлoшкe свeскe* 14 (3): 79–92.
- Stavrianos, Leften Stavros 2005. *Balkan posle 1453. godine*. Beograd: Equilibrium.
- Stjepanović-Zaharijevski, Dragana i Danijela Gavrilović. 2010. Identiteti i porodične vrednosne orijentacije na Balkanu. *Sociologija* LII (1): 23–40.
- Stewart, Pamela J. and Andrew Strathern. 2002. *Violence: Theory and Ethnography*. London – New York: Continuum.
- Stojić, Marko. 2006. Between Europhobia and Europhilia: Party and Popular Attitudes Towards Membership of the European Union in Serbia and Croatia. *Perspectives on European Politics and Society* 7 (3): 312 – 335.
- Стојић Митровић, Марта. 2012. Екстернализација граница Европске уније и појава импровизованих мигрантских насеља у Србији. *Зборник Мајице српске за друштвене науке* 2 (139): 237–248.

- Stojković, Branimir. 1993. *Evropski kulturni identitet*. Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka; Niš: Prosveta.
- Stolcke, Verena. 1995. Talking Culture: New Boundaries, New Rhetorics of Exclusion in Europe. *Current Anthropology* 36 (1): 1–24.
- Службена национална безбедносни Републике Србије. 2009. Доступно на: <http://www.mod.gov.rs/cir/dokumenta/strategije/usvojene/Strategija%20nacionalne%20bezbednosti%20Republike%20Srbije.pdf> [23. јун 2012]
- Strathern, Andrew and Pamela J. Stewart. 2004. Violence. Conceptual Themes and the Evaluation of Actions. *Polylog: Forum for Intercultural Philosophy* 5. Available from: <http://them.polylog.org/5/fss-en.htm#n3> [28. мај 2012]
- Strathern, Marilyn. 1992a. *Reproducing the Future. Anthropology, Kinship and the New Reproductive Technologies*. Manchester: Manchester University Press.
- Strathern, Marilyn. 1992b. *After Nature: English Kinship in the Late Twentieth Century*. Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne, Sydney: Cambridge University Press.
- Strathern, Marilyn. 1996. Enabling Identity? Biology, Choice and the New Reproductive Technologies. In *Questions of Cultural Identity*, eds. Stuart Hall and Paul du Gay, 37–52. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications.
- Stråth, Bo. 2002. A European Identity. To the Historical Limits of a Concept. *European Journal of Social Theory* 5 (4): 387–401.
- Subotić, Jelena. 2010. Explaining Difficult States: The Problems of Europeanization in Serbia. *East European Politics and Societies* 24 (4): 595–616.
- Суту, Жорж-Анри. 2001. *Неизвесћан савез. Историја Европске заједнице*. Београд: CLIO.
- Swyngedouw, Erik. 2004. Globalisation or “Glocalisation”? Networks, Territories and Rescaling. *Cambridge Review of International Affairs* 17 (1): 25–48.
- Šaltaf, Zaki i Mustafa Jusufspahić. 2009. *Halal standard Srbije*. Beograd: Monoteist.
- Шмале, Волфганг. 2003. *Историја европске угеје*. Београд: CLIO.
- Šnajder, Hajnrih. 2010. Evropski identitet. U *Evropa od A do Š. Priručnik za evropsku integraciju*, ur. Verner Vajdenfeld i Wolfgang Vesels, 131–134. Beograd: Fondacija Konrad Adenauer.

- Štiks, Igor. 2010. A Laboratory of Citizenship: Shifting Conceptions of Citizenship in Yugoslavia and its Successor States. *The Europeanisation of Citizenship in the Successor States of the Former Yugoslavia* (CITSEE). CITSEE Working Paper Series 2010/02. Edinburgh: University of Edinburgh, School of Law, European Research Council. Available from: http://www.law.ed.ac.uk/file_download/series/179_alaboratoryofcitizenshipshiftingconceptionsofcitizenshipinyugoslaviaanditssucces.pdf [15. novembar 2012]
- Šuica, Marko. 2010. Percepcija Osmanskog carstva u Srbiji. U *Imaginarni Turčin*, ur. Božidar Jezernik, 285–298. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Šulce, Hagen. 2002. *Država i nacija u evropskoj državi*. Beograd: „Filip Višnjić“.
- Tanasković, Darko. 2004. Islam na Balkanu. U *Enciklopedija živih religija*, ur. Kit Krim, Slobodan Đorđević (srpsko izdanje) 300–309. Beograd: Nolit.
- Tanasković, Darko. 2008. *Islamsko u književnosti i kulturi balkanskih naroda*. Dostupno na: http://www.veraznanjemir.bos.rs/index.php?page=inicijativ_%20za_pomirenje&lang=srp&subaction=showfull&id=1307694102&archive=&start_from=&ucat=10&lang=srp&page=inicijativ_%20za_pomirenje [22. oktobar 2012]
- The European Group on Ethics. 2001. *General Report on the Activities of the European Group on Ethics in Science and New Technologies to the European Commission 1998–2000*. Available form: http://ec.europa.eu/bepa/european-group-ethics/docs/publications/rap_en.pdf [30. avgust 2011]
- Todorova, Marija. 2006. *Imaginarni Balkan*. Beograd: XX vek.
- Topić, Martina and Dragan Todorović. 2011. Religious Identity in Serbia and Croatia: Failure or Advantage in Building the European Community? In *Antropologija religije i alternativne religije. Kultura identiteta*, ur. Danijel Sinani, 67–122. Beograd: Srpski genealoški centar i Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.
- Tratnik, Polona. 2012. Bios-Techné. The Biotechnological Politics of the Body and the Politics of Life. *Anthropology* 12 (2): 17–29.
- Trifkovic, Srdja. 2012. *Turkey as a Regional Power: Neo-Ottomanism in Action*. Available from: <http://www.rieas.gr/research-areas/global-issues/greek-studies-gr/1672-turkey-as-a-regional-power-neo-ottomanism-in-action.html> [21. septembar 2012]
- Тројановић, Сима. 1896. *Старинска српска јела и њиха*. Београд: Српска Краљевска Академија.

- Vajdenfeld, Verner. 2010. Evropsko ujedinjenje, istorijski pregled. U *Evropa od A do Š. Priručnik za evropsku integraciju*, ur. Verner Vajdenfeld i Wolfgang Vesels, 17–44. Beograd: Fondacija Konrad Adenauer.
- Valiani, A. Arafat. 2008. Violence. In *International Encyclopedia of the Social Sciences*, 2nd ed., vol. 8, ed. William A. Darity Jr., 622–625. Detroit, MI: Macmillan Reference USA.
- Velikonja, Mitja. 2007. *Evroza. Kritika novog evrocentrizma*. Beograd: XX vek.
- Vermeulen, Hans, Martin Baldwin-Edwards and Riki van Boeschoten, eds. 2015. *Migration in the Southern Balkans. From Ottoman Territory to Globalized Nation States*. IMISCOE Research Series. Heidelberg, New York, Dordrecht, London: Springer Open.
- Vidmar Horvat, Ksenija and Damjan Mandelc. 2012. Some Conceptual Problems in Tracking the Influence of Europeanisation in South Eastern Europe: the Case of the Ex-Yugoslav Balkan Region. In *Changing Identities in South Eastern Europe. Between Europeanisation Globalisation, Regionalisation, and Nationalism*, ed. Hanna Scheck, 14–31. Vienna, Ljubljana: Centre for Social Innovation (ZSI), Austrian Science and Research Liasion Office (ASO).
- Volčič, Zala. 2005. The Notion of “the West” in the Serbian National Imaginary. *European Journal of Cultural Studies* 8: 155–175.
- Vink, Maarten and Paolo Graziano. 2006. Challenges of a New Research Agenda. In *Europeanization: New Research Agendas*, eds. Paolo Graziano and Maarten Vink, 1–38. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Vucinich, Wayne S. 1963. Some Aspects of the Ottoman Legacy. In *The Balkans in Transition. Essays on the Development of Balkan Life and Politics since the Eighteenth Century*, eds. Charles and Barbara Jelavich, 81–114. Berkley and California: Univeristy of California Press; London: Cambridge University Press.
- Vuletić, Vladimir. 2006. *Globalizacija. Aktuelne debate*. Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka „Žarko Zrenjanin“.
- Wallace, William. 2002. Where does Europe end? Dilemmas of Inclusion and Exclusion. In *Europe Unbound. Enlarging and Reshaping the Boundaries of the European Union*, ed. Jan Zielonka, 78–95. London and New York: Routledge.
- Waldby, Catherine. 2002. Stem Cells, Tissue Cultures and the Production of Biovalue. *Health* 6 (3): 305–323.

- Warner, Carolyn M. and Manfred W. Wenner. 2006. Religion and the Political Organization of Muslims in Europe. *Perspectives on Politics* 4 (3): 457–479.
- Williams, Raymond. 1983. *Keywords. A Vocabulary of Culture and Society*. New York: Oxford University Press, 37–38.
- Wolfe, Thomas. 2009. Europe and its Scholarly Communities. In *Europe. Imagination & Practices*, eds. Jurij Fikfak and Maria Vivod, 31–39. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU.
- Wright, Susan. 1998. The Politicization of “Culture”. *Anthropology Today* 14 (1): 7–15.
- Zakon o transplantaciji ćelija i tkiva. 2009. *Službeni glasnik RS* 72. Dostupno na: <http://zakon.co.rs/zakon-o-transplantaciji-celija-i-tkiva.html> [16. septembar 2011]
- Zielonka, Jan. 2002. Boundary Making by the European Union. Introduction to *Europe Unbound. Enlarging and Reshaping the Boundaries of the European Union*, ed. Jan Zielonka, 1–16. London and New York: Routledge
- Zika, Eleni, Ilias Papatryfon, Oliver Wolf, Manuel Gómez-Barbero, Alexander J. Stein and Anne-Katrin Bock. 2007. *Consequences, Opportunities and Challenges of Modern Biotechnology for Europe*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities. Available from: <http://bio4eu.jrc.ec.europa.eu/documents/eur22728en.pdf> [27. mart 2011]
- Zinger, Oto V. 2010. Politika u oblasti kulture. U *Evropa od A do Š. Priručnik za evropsku integraciju*, ur. Verner Vajdenfeld i Volfgang Vesels, 245–248. Beograd: Fondacija Konrad Adenauer.
- Жижић, Бојан. 2008а. Неукроћена „горопад“: управљање репродукцијом као културна пракса. *Етнoантропoлoшки прoблeми* 3 (1): 143–157.
- Жижић, Бојан. 2008б. Спречавање зачећа: од контролисања плодности до конструкције идентитета. *Етнoантропoлoшки прoблeми* 3 (2): 11–25.
- Жижић, Бојан. 2011а. Репродуктивно здравље и репродуктивна вулнерабилност. *Етнoантропoлoшки прoблeми* 6 (4): 885–903.
- Жижић, Бојан. 2011б. Поимање културног идентитета, културних вредности и друштвеног реда у Београду на почетку XX века. *Антропологија* 11 (2): 9–40.

- Жикић, Бојан. 2011в. Колико је „српски“ српски филм? Концептуализација културно нормалног и ненормалног у савременој Србији. *Етнoантpопoлoшки прoблeми* 6 (2): 381–412.
- Жикић, Бојан. 2012а. Културни идентитети као нематеријално културно наслеђе. Увод у истраживање и прелиминарни резултати. У *Културни идентитет као нематеријално културно наслеђе. Зборник радова са научног скупа Културни идентитет у ХХИ веку*, ур. Бојан Жикић, 7–25. Београд: Српски генеалошки центар и Филозофски факултет, Одељење за етнологију и антропологију.
- Жикић, Бојан. 2012б. Временска контекстуализација културних представа о постсоцијализму, транзицији и евроинтеграцијма у Србији. *Етнoантpопoлoшки прoблeми* 7 (4): 899–917.
- Жикић, Бојан. 2013. *Слике у излоју. Културне представе о Европској унији као средство описивања паралелне стварности у Србији 1991–2011*. Београд: Српски генеалошки центар и Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета.
- Živković, Marko. 2001. *Serbian Stories of Identity and Destiny in the 1980s and 1990s*. Thesis (PhD). The University of Chicago.
- Жоржон, Франсоа. 2002. Последњи трзаји (1878–1908). У *Историја Османског царства*, ур. Робер Мантран, 631–780. Београд: Слио.

Извори

Штампана

- Blic. 2006. Kloniranje u terapeutske svrhe moguće i kod nas. *Blic* [online], 5. avgust. Dostupno na: http://www.blic.rs/stara_arhiva/tema/116199/Kloniranje-u-terapeutske-svrhe-moguce-i-kod-nas [22. maj 2011]
- Blic. 2010a. Banka od stakla čuva svemoćni eliksir. *Blic* [online], 28. februar. Dostupno na: <http://www.blic.rs/Vesti/Reportaza/178638/Banka-od-stakla-cuva-svemocni-eliksir> [15. maj 2011]
- Blic. 2010b. U planu otvaranje banke matičnih ćelija u Srbiji. *Blic* [online], 20. oktobar. Dostupno na: <http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/212890/U-planu-otvaranje-banke-maticnih-celija-u-Srbiji> [17. maj 2011]

- Blic. 2010c. Čuvanje matičnih ćelija u Srbiji. *Blic* [online], 15. decembar. Dostupno na: <http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/223600/Cuvanje-maticnih--celija-u-Srbiji> [17. maj 2011]
- Blic. 2011. Čuvanje matičnih ćelija koštaće manje od 1.000 evra. *Blic* [online], 2. mart. Dostupno na: <http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/238697/Cuvanje-maticnih-celija-kostace-manje-od-1000-evra> [17. maj 2011]
- Blic. 2011b. Matične ćelije kao preventiva za celu porodicu. *Blic* [online], 15. mart. Dostupno na: <http://www.blic.rs/Slobodno-vreme/Vesti/241395/Maticne-celije-kao-preventiva-za-celu-porodicu> [13. april 2011]
- Blic. 2011c. Đelić podneo ostavku zato što Srbija nije dobila kandidaturu. *Blic* [online], 9. decembar. Dostupno na: <http://www.blic.rs/Vesti/Politika/294817/Djelic-podneo-ostavku-zato-sto-Srbija-nije-dobila-kandidaturu> [22. jun 2011]
- Blic. 2012. Van Rompej: Srbija postala kandidat za EU: *Blic* [online], 1. mart. Dostupno na: <http://www.blic.rs/Vesti/Politika/309819/Van-Rompej-Srbija-postala-kandidat-za-EU> [8. april 2012]
- Blic. 2013. U Beogradu počinje izgradnja javne banke matičnih ćelija. *Blic* [online], 27. februar. Dostupno na: <http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/369826/U-Beogradu-pocinje-izgradnja-javne-banke-maticnih-celija> [8. septembar 2013]
- Danas. 2012. Tomislav Nikolić s vrhom EU u Briselu. *Danas* [online], 13. jun. Dostupno na: http://www.danas.rs/danasrs/politika/tomislav_nikolic_s_vrhom_eu_u_briselu.56.html?news_id=242144 [25. jun 2012]
- Костић, Д. Славиша. 2011. Терапијска примена матичних ћелија. *Православље* [online], 15. март. Доступно на: <http://pravoslavlje.spc.rs/broj/1056/tekst/terapijska-primena-maticnih-celija/> [18. мај 2011]
- Kurir. 2011. Stojković će voditi Centar za matične ćelije u Kragujevcu. *Kurir* [online], 2. mart. Dostupno na: <http://www.naslovi.net/2011-03-02/kurir/stojkovic-ce-voditi-centar-za-maticne-celije-u-kragujevcu/2371155> [21. maj 2011]
- Lazić, Jasmina. 2010. Jednom u životu. *Vreme* [online], 18. februar. Dostupno na: <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=914117> [18. maj 2011]
- Press. 2011. Matičnim ćelijama sada se leči više od 100 bolesti. *Press* [online], 26. april. Dostupno na: <http://www.pressonline.rs/sr/>

- vesti/u_fokusu/story/159022/Maticnim+celijama+sada+se+leči+više+od+100+bolesti.html [26. jun 2011]
- Večernje novosti. 2011b. Maticne ćelije uspešne u lečenju 100 bolesti. *Večernje novosti* [online], 22. april. Dostupno na: http://www.vecernjenovosti.info/vesti/zivot_+75.html:328052-Maticne-celije-uspesne-u-lecenju-100-bolesti [17. maj 2011]
- Večernje novosti. 2012a. Rejting Srbije: „Plivamo“ po dnu. *Večernje novosti* [online], 7. jun. Dostupno na: <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/aktuelno.290.html:383219-Rejting-Srbije-quotPlivamoquot-po-dnu> [17. jun 2012]
- Večernje novosti. 2012b. Pet zemalja EU traže ukidanje „belog šengena“ za Srbiju. *Večernje novosti* [online], 13. oktobar. Dostupno na: <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/aktuelno.290.html:401104-Pet-zemalja-EU-traze-ukidanje-belog-sengena-za-Srbiju> [20. januar 2012]
- Vesti. 2010a. Afera „Citostatik“: Onkolog prodao 800 flaša viskija. *Vesti* [online], 4. jul. Dostupno na: <http://www.vesti-online.com/Vesti/Hronika/65263/Afera-Citostatik-Onkolog-prodao-800-flasa-viskija> [12. decembar 2010]
- Vesti. 2010c. Akcija „Kraba“: Uhapšeno još 5 lekara. *Vesti* [online], 4. novembar. Dostupno na: <http://www.vesti-online.com/Vesti/Hronika/94271/Akcija-Kraba-Uhapseno-jos-5-lekara> [12. decembar 2010]
- Vesti. 2010d. Rebraća: Optužba nema veze sa mozgom. *Vesti* [online], 5. novembar. Dostupno na: <http://www.vesti-online.com/Vesti/Hronika/94654/Rebraca-Optuzba-nema-veze-sa-mozgom> [12. decembar 2010]
- Vesti. 2011. I Srbija gradi svemirski brod. *Vesti* [online], 10. april. Dostupno na: <http://www.vesti-online.com/Vesti/Srbija/129802/I-Srbija-gradi-svemirski-brod> [21. maj 2011]
- Vreme. 2005. Veliki mali embrion. *Vreme* [online], 26. maj. Dostupno na: <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=416863> [22. maj 2011]

Линкови

- B92. 2007. *Bioetika i prava pacijenata*. http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2007&mm=06&dd=29&nav_id=253221&nav_category=12&order=priority [16. septembar 2011]
- B92. 2010. *Maticne ćelije za sigurnu budućnost*. http://www.b92.net/zdravlje/prevenција.php?nav_id=467606 [13. april 2011]
- B92. 2011. *Napredak na polju maticnih ćelija*. http://www.b92.net/zdravlje/vesti.php?yyyy=2011&mm=03&nav_id=499913 [13. maj 2011]

- B92. 2011. *Pametne ćelije*. http://www.b92.net/zivot/nauka.php?yyyy=2011&mm=05&dd=09&nav_id=512273&version=print [13. maj 2011]
- B92. 2012. *Tadić: Veliki korak ka jasnom cilju*. http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2012&mm=03&dd=02&nav_id=587195 [25. jun 2012]
- B92. 2012. *Rumunija odlaze odluku o Srbiji*. http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2012&mm=02&dd=28&nav_category=1262&nav_id=586205 [25 jun 2012] [14. septembar 2013]
- CVCE. Signing of the ECSC Treaty. http://www.ena.lu/signing_ecsc_treaty_paris_18_april_1951-022500007.html [11. novembar 2010]
- Delegacija Evropske unije u Republici Srbiji. Srbija i Evropska unija. <http://www.europa.rs/srbija-i-evropska-unija.html> [7. februar 2013]
- Delegacija Evropske unije u Republici Srbiji. 2016. Srbija pristupila Evropskom zdravstvenom programu. <http://europa.rs/srbija-pristupila-evropskom-zdravstvenom-programu/> [16. mart 2016]
- Euractiv. 2010. *Delević: Uskoro akcioni plan za ispunjavanje preporuka EU*. <http://www.euractiv.rs/srbija-i-eu/794-delevi-mere-u-svim-kljunim-oblastima-za-status> [10. jun 2012]
- Euractiv. 2010. *EU-Serbia relations*. <http://www.euractiv.com/en/enlargement/eu-serbia-relations-links dossier-257362> [25. jun 2012]
- Europa. Summaries of EU legislation. http://europa.eu/legislation_summaries/economic_and_monetary_affairs/institutional_and_economic_framework/treaties_maastricht_en.htm [29. oktobar 2010]
- Europa. Summaries of EU legislation. 2010. *Treaty establishing the European Economic Community* http://europa.eu/legislation_summaries/institutional_affairs/treaties/treaties_eec_en.htm [11. novembar 2010]
- European Commission. http://ec.europa.eu/enlargement/press_corner/whatsnew/serbia_en.htm?Page=2 [6. februar 2011]
- European Commission. *Health Programme 2008–2013. Together for Health*. http://ec.europa.eu/health/ph_programme/documents/prog_booklet_en.pdf [23. novembar 2010]
- European Commission. 2010. *Public Health*. http://ec.europa.eu/health/index_en.htm [23. novembar 2010]
- European Commission. 2010. *Health Strategy*. http://ec.europa.eu/health/strategy/policy/index_en.htm [23. novembar 2010]
- European Commission. 2010. *Health Strategy. Implementation and financing*. http://ec.europa.eu/health/strategy/implementation/index_en.htm [23. novembar 2010]

- European Commission. 2010. *Public Health. EU and the World*. http://ec.europa.eu/health/eu_world/policy/index_en.htm [23. novembar 2010]
- European Commission. 2010. *Public Health. EU and the World. SEEHN*. http://ec.europa.eu/health/eu_world/policy/seehn/index_en.htm [23. novembar 2010]
- Futurehealthbiobank. <http://www.futurehealthbiobank.rs/stdpage.asp?page=600> [17. maj 2011]
- Halal agencija islamske zajednice Srbije. 2009. Kategorizacija proizvoda. http://www.halal.rs/articles.php?article_id=6&c_start=0 [9. februar 2011]
- Halal agencija islamske zajednice Srbije. 2009. Muslimani i halal u Srbiji. <http://www.halal.rs/news.php?readmore=34> (текст преузет из *Halal Journal*) [9. februar 2011]
- Halal agencija islamske zajednice Srbije. 2009. Novosti. <http://www.halal.rs/news.php> [9. februar 2011]
- Halal Stock. *Halal Agency Serbia*. <http://halalstock.com/agent.asp?caID=26> [24. februar 2011]
- Index mundi. 2003. *Austria ethnic groups*. http://www.indexmundi.com/austria/ethnic_groups.html [30. decembar 2012]
- Информациони систем за координацију развојне помоћи у Србији. www.evropa.gov.rs [27. јун 2012]
- Информациони систем за координацију развојне помоћи у Србији. Вишекорисничка ИПА. <http://www.evropa.gov.rs/Evropa/PublicSite/EUFundsMultibeneficiary.aspx> [27. јун 2012]
- Информациони систем за координацију развојне помоћи у Србији. *Програми Европске уније*. <http://www.evropa.gov.rs/Evropa/PublicSite/EUFundsCommunity.aspx> [27. јун 2012]
- Информациони систем за координацију развојне помоћи у Србији. *Структурни фондови*. <http://www.evropa.gov.rs/Evropa/PublicSite/EUFundsStructural.aspx> [27. јун 2012]
- Integrisani zdravstveni informacioni sistem (EU-IHIS). <http://www.eu-ihis.rs> [27. februar 2016]
- Krio. <http://www.krio.co.rs/> [22. maj 2011]
- Krstarica. 2010. *Matične ćelije i njihova primena u Srbiji*. <http://zdravlje.krstarica.com/l/tegobe/maticne-celije-i-njihova-primena-u-srbiji/> [17. maj 2011]
- Министарство спољних послова РС. http://www.msp.rs/Srpski/spopol/Prioriteti/integration_EU_s.html [19. јануар 2011]

- Министарство спољних послова Републике Србије. *Критеријуми из Копенхагена* http://www.mfa.gov.rs/Srpski/spopol/Multilateral/Leksikon/Kriterijumi_iz_Kopenhaga.htm [19. јун 2012]
- National Assembly of the Republic of Serbia. 2004. *Resolution on the Accession to the European Union*. <http://www.parlament.gov.rs/activities/european-integration/documents.611.html> [2. октобар 2015]
- NIH. 2002. *Stem cells basics*. <http://stemcells.nih.gov/info/basics/basics1.asp> [28. март 2011]
- NIT. *The Machiel Kiel Photographic Archive*. www.nit-istanbul.org/kielarchive [22. септембар 2012]
- The Norwegian Nobel Committee. 2012. *The Nobel Peace Prize for 2012*. http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/peace/laureates/2012/press.html [15. фебруар 2015]
- Nuffield Council on Bioethics. Key Findings. <http://www.nuffieldbioethics.org/stem-cells/stem-cells-key-findings> [28. март 2011]
- Ponuda kredita namenjenih za čuvanje matičnih ćelija novorođenčadi Banca Intesa a.d. Beograd. <http://www.navidiku.rs/firme/upload/images/cryo/Kredit-BancaIntesa.pdf> [18. јануар 2012]
- Председник Републике Србије. 2010. *Србија 2020. Концепт развоја Републике Србије до 2020. године. Нацрт за јавну расправу*. http://www.predsednik.rs/mwc/pic/doc/srbija_2020_final_18122010.pdf [10. јун 2011]
- Република Србија, Министарство здравља. <http://www.zdravlje.gov.rs/showpage.php?id=77> [4. децембар 2010]
- Република Србија, Министарство здравља. <http://www.minzdravlja.info/downloads/2009/Spisak%20Završenih%20Projekata.pdf> [4. децембар 2010]
- PTC. 2009. *Uskoro regulativa o istraživanju matičnih ćelija*. <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/Društvo/49176/Uskoro+regulativa+o+istraživanju+maticnih+celija+.html> [27. март 2011]
- PTC. 2011. *Србија добија Центар за матичне ћелије*. <http://www.rts.rs/page/stories/ci/story/124/Друштво/973134/Србија+добија+Центар+за+матичне+ћелије.html> [18. јануар 2012]
- PTC. 2015. *Јавна банка матичних ћелија до краја 2015?* <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/Društvo/1699385/Javna+banka+maticnih+celija+do+kraja+2015%3F.html> [25. јун 2015]
- RTV. 2009. *Balint: Zavidna pozicija Srbije u istraživanju matičnih ćelija*. http://www.rtv.rs/sr_lat/drustvo/balint:-zavidna-pozicija-srbije-u-istrazivanju-maticnih-celija_115943.html [15. мај 2011]

- South Eastern Europe Health Network. 2007. <http://www.imnhsee.com/> [23. novembar 2010]
- Swiss stem cell bank. <http://www.stembank.ch/home.aspx?ln=SRB> [18. januar 2012]
- Влада Републике Србије. Канцеларија за европске интеграције. <http://www.seio.gov.rs/code/navigate.asp?id=44> [19. januar 2011]
- Влада Републике Србије. Канцеларија за европске интеграције. <http://www.seio.gov.rs/code/navigate.asp?Id=54> [3. април 2011]
- Влада Републике Србије. Канцеларија за европске интеграције. <http://www.seio.gov.rs/code/navigate.asp?Id=104#987> [21. јануар 2011]
- Влада Републике Србије. Канцеларија за европске интеграције. <http://www.seio.gov.rs/code/navigate.asp?Id=54> [27. децембар 2010]
- Влада Републике Србије. Канцеларија за европске интеграције. Резолуција и приступању ЕУ <http://www.seio.gov.rs/upload/documents/Izvestaji/rezolucija%20engleski.pdf> [6. фебруар 2011]
- Влада Републике Србије. Канцеларија за европске интеграције. <http://www.seio.gov.rs/code/navigate.asp?Id=104#987> [21. јануар 2011]
- Влада Републике Србије. Канцеларија за европске интеграције. 2015. *Евројска оријентација грађана Србије. Истраживање јавног мишљења* (децембар 2014. године). Република Србија. http://www.seio.gov.rs/upload/documents/nacionalna_dokumenta/istrazivanja_javnog_mnjenja/javno_mnjenje_15.pdf [14. јун 2015]
- Влада Републике Србије. Канцеларија за европске интеграције. „Десет година развојне помоћи Републици Србији“. http://www.seio.gov.rs/upload/documents/publikacije/razvojna_pomoc_dvolist.pdf [14. мај 2012]
- Volksbank. http://www.volksbank.rs/maticnecelije?gclid=CIzhnM648agCFRof3wod_UQTEA [21. мај 2011]
- Закон. 2009. *Postavljeni pravni okviri za primenu novih tehnologija u postupku lečenja*. <http://zakon.co.rs/postavljeni-pravni-okviri-za-primenu-novih-tehnologija-u-postupku-lecenja.html> [16. septembar 2011]
- Здравство. Списак текућих пројеката. <http://www.zdravstvo.rs/FileUpload/KONKURSI/Spisak%20Aktuelnih%20Projekata%20Zdravstvo-1.pdf> [4. decembar 2010]
- Здравство. <http://www.zdravstvo.rs/srp/info.2/medjunarodni-projekti.102.html> [4. decembar 2010]

- Zdravstvo. 2015. Vesti: OPASNOST U DEČIJOJ BOLNICI: Kancerogeni otrovi u Institutu za majku i dete! <http://www.zdravstvo.rs/srp/vesti.1/opasnost-u-decijoje-bolnici-kancerogeni-otrovi-u-institutu-za-majku-i-dete.1041.html> [22. jun 2015]
021. 2011. *Uskoro javna banka matičnih ćelija u Srbiji*. <http://www.021.rs/Zivot/Porodica/Uskoro-javna-banka-maticnih-celija-u-Srbiji.html> [15. maj 2011]

Марија Брујић
ЕВРОПЕИЗАЦИЈА У СРБИЈИ
ПОЧЕТКОМ ХХІ ВЕКА
Антрополошка анализа
социокултурних промена
у периоду евроинтеграција

Издавачи

Универзитет у Београду – Филозофски факултет
Одељење за етнологију и антропологију
Центар за антропологију јавних и
практичних политика
Досије студио, Београд

За издаваче

Бојан Жикић
Мирко Милићевић

Лектура и коректура

Светлана Стојковић

Дизајн корица

Владимира Илић

Припрема и штампа

Досије студио, Београд

ISBN 978-86-6427-042-7 (ФФ)

ISBN 978-86-6047-218-4 (ДС)

Тираж

300 примерака

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.7:39(4-672EU)”20”

39(497.11)”19/20”

316.4(497.11)”20”

БРУЈИЋ, Марија, 1984–

Европеизација у Србији почетком XXI века
: антрополошка анализа социокултурних промена
у периоду евроинтеграција / Марија Брујић. –
Београд : Универзитет, Филозофски факултет,
Одељење за етнологију и антропологију : Центар
за антропологију јавних и практичних политика
: Досије студио, 2016 (Београд : Досије студио). –
232 стр. ; 20 см. – (Библиотека Етноантрополошки
проблеми : монографије ; књ. 2)

Тираж 300. – Summary: The Europeanisation of Serbia
at the Beginning of the 21st Century. – Напомене и
библиографске референце уз текст. – Библиографија:
стр. 199–232.

ISBN 978-86-6427-042-7 (ФФ)

ISBN 978-86-6047-218-4 (ДС)

а) Културни идентитет – Земље Европске уније – 21в

б) Европа – Интеграција – Антрополошки аспект –

21в с) Србија - Друштвене прилике – 21в

COBISS.SR-ID 227949580

Одељење за етнологију и антропологију баштини традицију наставе етнологије на Филозофском факултету Велике школе у Београду (осн. 1863) и њеног Етнолошког семинара (осн. 1906). Одељење је 1990. допунило свој назив у Одељење за етнологију и антропологију, административно обележивши значајне теоријско-методолошке промене које су дисциплину из традиционално оријентисаног проучавања искључиво националне културе трансформисале у савремену социокултурну анализу друштвене стварности и културне разноврсности на националном, регионалном и глобалном нивоу.

Одељење издаје часопис „Етноантрополошки проблеми“ (www.anthroserbia.org) и суиздавач је „Етнолошке библиотеке“ (www.etnoloskabiblioteka.co.rs).